

NİZAMİ XUDİYEV
filologiya elmləri doktoru, professor

ƏDƏBİ DİLİMİZ
EFİRDƏ VƏ
EKRANDA

Bakı – 2000

Elmi redaktoru: **İsmayıl MƏMMƏDOV**
filologiya elmləri doktoru

Rəyçilər: **Rəhilə MƏHƏRRƏMOVA**
filologiya elmləri doktoru, professor
Faiq ŞAHBAZLI
filologiya elmləri namizədi, dosent

N.M.Xudiyev
X 90 **Ədəbi dilimiz efiərdə və ekranda.** Bakı, «Təhsil» EİM,
2000, 162 səh.

Kitab müasir cəmiyyətimizin həyatında mühüm rol oynayan, estetik zövqümüzün və ümumi dünyagörüşümüzün formalaşmasına təsir göstərən radio və televiziya probleminə həsr olunmuşdur.

Azərbaycan ədəbi dilinin, şifahi nitq normalarının, düzgün tələffüzün və nitq mədəniyyətinin təbliğində müstəsna rol oynayan radio və televiziyanın bu sahədəki fəaliyyətinə diqqət yetirən müəllif verilənlərdə dil-nitq və üslub məsələlərini geniş sərth etmişdir.

Geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuş bu kitabdan universitetlərin filologiya, jurnalistika fakültələrinin tələbələri istifadə edə bilərlər.

M-00870
X ————— 2000, Qrifli nəşr
70-01-22

© «Təhsil» EİM, 2000

GİRİŞ

Azərbaycan Respublikası qazandığı istiqlalı qoruyub saxlamaq, demokratik dövlət qurmaq, fikir plüralizmi və azad bazar iqtisadiyyatına malik olan vətəndaş cəmiyyəti yaratmaq uğrunda mübarizə aparır. Şübhəsiz ki, bu mübarizənin önündə bir sıra ictimai institutlarla yanaşı kütləvi informasiya vasitələri, o cümlədən ən çevik informasiya kanalları olan radio və televiziya mühüm rol oynayır. Olduqca geniş auditoriyaya və güclü emosional təsirə malik olan radio və televiziya hazırda əhaliyə həm informasiya verir, həm də cəmiyyətdə güclü ictimai rəy yaradaraq kütlələri qlobal vəzifələrin həyata keçirilməsi uğrunda mübarizəyə səfərbər edir. Hazırda Azərbaycan Dövlət Televiziyası və Radiosu xalq kütlələrini məhz bir müqəddəs əmal uğrunda – dövlətimizin müstəqilliyini, onun mənəvi, siyasi, hərbi və iqtisadi gücünü möhkəmlətmək, işğal olunmuş torpaqlarımızı geri qaytarmaq uğrunda mübarizəyə səfərbər edir. Əlbəttə, bu işdə televiziyanın da, radio-nun da ən böyük və yenilməz silahı sözdür, nitqdır, Azərbaycan ədəbi dilidir.

20-ci illərdə Azərbaycan radiosunun, 50-ci illərdə isə milli televiziyanın meydana çıxması Azərbaycan ədəbi dilinin təbliği üçün geniş meydan açdı. Məlum oldu ki, “çoxtiraqlı” şifahi nitq tribunalarında yeni çalılar alan dilimiz daha zəngin, daha ahəngdar və daha ifadəli dildir. Onda qədim tariximizin və ulularımızın nəbzi döyünür, əsrarəngiz yurdumuzun axar çaylarının, bulaqlarının həzin musiqisi yaşayır. Eyni zamanda təşbeh-

lərlə, aforizmlrl zəngin olan dilimiz oynaq dildir, fikri v hissyyatı müxtəlif çalarları ilə, müxtəlif ahnglrl sslndir bilir. Bir sıra populyar teleradio proqramları göstərdi ki, dilimiz hər cür fikri çox gözəl şəkildə və aydın ifadə edəcək bütün vasitələrə, imkanlara malikdir. Xüsusən bədii verililşlər sbt etdi ki, Azərbaycan dili fikrin, hissyyatın n inc adarlarını belə heytamiz şəkildə ifadə etməyə qadirdir. İndi dünyada elə mürəkkəb, elə çətin və dərin elmi, fəlsəfi, iqtisadi və s. Əsər tapılmaz ki, onu dilimizdə sslndirmkd çətinlik kk. Bu gün səlis bir dildə hazırlanmış ekran-efir məhsulunu dinləyərkən istər-istəməz bu qənaətə gəlirsən ki, əsrlərin sınaqlarından uğurla keçərək cilalanmış bugünkü danışiq və yazı dilimiz n yüksek bir romantikanın, n təsirli bir realizmin dilidir. Bu dil qanadlı xəyalları, oşgun ehtirasları, dərin fikirləri incəliklə ifadə edə bilir. Eyni zamanda bu dil axıcıdır, cazibdardır, rl, ahngl, musiqi ilə zəngindir. Onda tələffüz zamanı dili zn, mmi ahəngi korlayan, nəfəsi darıxdıran bir söz, bir ifadə yoxdur. Bu dil Şekspirin, Şillerin, Molyerin, Puşkinin, Tolstoyun, Dostoyevskinin, T.Fikrtin, N.Hikmətin, Q.Marke-sin, .Aytmatovun əsərlərindəki n şiddətli dramatik monoloqları ifadə etməkdə çətinlik çəkmir, çünki Azərbaycan dili Nəsiminin, Fzlinin, Vaqıfın, Sabirin, Cəfərin, Cavidin, Vurgunun dilidir. Şifahi danışıqla yazını birləşdirən sd cümlələrdə zərif olan bu dil mürəkkəb cümlələrdə qüdrətli v təsirlidir. O, hər cür təbiət mənzərələri və insan karakterlrini təsvir edə bilir. Publisistik verililşlər göstərir ki, Azərbaycan ədəbi dili qı-lınc dyşn andıran qızgın dialoqlar v kəskin deyişmələr dilidir.

Televiziya və radio dilimizə böyük dinamiklik gətirmişdir. Cmiyytimiz inkişaf etdikcə dilimiz də yeni güc alaraq tərəqqi etmiş və daim tkmillmişdir. Bu, bir daha dəfələrlə söylənmiş

həqiqəti təsdiq edir ki, dil bütün vətəndaşların gündəlik həyatı, fəaliyyəti, fikirləri, həyəcan v iztirabları ilə baęlı olan çox m-thrrik və daim işlənən bir silahdır. Ona inkişafdan qalmış, statik vəziyyətdə olan donmuş bir şey kimi baxmaq olmaz. O, da-im dəyişir, yeni söz, ifadə və tərkiblərlə zənginləşir, anlayış dəqiq ifadə etməyən köhnəlmış sözlərdən v formalardan t-mizlenir.

Dildə gedən proseslər həyatla, cəmiyyətdəki dəyişikliklər-l, insanların fəaliyyəti ilə baęlı olduęu üçün mürəkkəb proses-lərdir. Bu proseslərin geniş tdqi televiziya və radio dilinin, burada səslənən şifahi nitqin n nmnvi danışıq səviyyəsinə qaldırılması prosesinin araşdırılması isə bu gün dillrimiz qar-şısında dayanan n mühüm vəzifələrdən biridir. Amma, təəssüf ki, bu sahədə geniş araşdırmalar aparılmamış, xüsusən teleradi-onun əsasını təşkil edən şifahi nitqlə baęlı sanballı əsərlər orta-ya çıxarılmamışdır. Məsələn, təxminən əlli il əvvəl görkəmli səhnə bilicisi Kazım Ziyanın "Səhnə dili haqqında" sri çap-dan çıxmış və o, uzun müddət stolüstü kitabı çevrilmişdir. La-kin çox böyük elmi və tbiiqi əhəmiyyəti olan bu əsərin əldə edilməsi hazırda, təəssüf ki, son dərəcə çətindir. Şifahi nitq m-dniyyti sahəsində Azərbaycan EA-nın müxbir zv, professor .Dmirzadnin "Azərbaycan dili orfoepiyasının əsasları" srinin v Nəsimi adına Dillilik İnstitutunda 15 il əvvəl hazırlanmış "Azərbaycan dilinin orfoepiya szlyy"nn də ciddi əhəmiyyəti vardır. Neçə il bundan qabaq nəşr olunmuş bu əsər diktör v srhlrimiz çoxdandır ki, öz xidmətini göstərir.

Göründüyü kimi, bu bir neçə əsər respublikamızda nitq m-dniyytinin inkişafı üçün əsla kifayət deyil. Daha çox subyek-tiv mülahizələrə əsaslanan, qrammatik və semantik normaları saf-rk etmədən nitq normaları kimi irəli srn ara-sıra çap olunmuş məqalələr də təbiidir ki, xalqın nitq mədəniyyətinin la-

zımı dərəcədə yüksəlməsinə kifayət qədər kömək edə bilmir.

Unutmaq olmaz ki, XX əsrin evvəllərində yaranan və 50-ci illərdən başlayaraq bir sistem halına düşən kütləvi kommunikasiya bütün kütləvi informasiya vasitələri – mətbuat, radio, televiziya və informatikanın bütün növləri – elmi, texniki və sosial informasiya axtarışı, idarəetmənin avtomatik sistemləri və kompüter tərcüməsi daxildir. Bütün bunlar ənənəvi söz yaradıcılığı formaları – şifahi nitq, yazı və çap ədəbiyyatı ilə yanaşı fəaliyyət göstərərək birlikdə müasir dil mədəniyyətini təşkil edir.

Televiziya və radio isə təkcə bu kütləvi informasiya sisteminə deyil, bütövlükdə dil mədəniyyətində xüsusi yer tutur. İndi elektron qurğuların yaratdığı nitq, musiqi və müxtəlif növ teleradio səs siqnalları kütləvi informasiyanın özünəməxsus sahəsinə çevrilmişdir. Nitq, musiqi və siqnallar onları müşayiət edən jestlərlə, mimika və digər əlavə ünsiyyət vasitələri ilə daha sıx birləşərək getdikcə cəlallanan dil mənzərəsi yaradır. Hər iki elektron informasiya vasitəsi verilişlərin hazırlanması prosesində incə diferensasiya, ifadə vasitələrinin daha intensiv təkmilləşməsi istiqamətində inkişaf etməkdədir. Bütün bunlar istər kütləvi informasiyanın özündə, istərsə də ondan kənarında nitq normalarına, funksional üslublara güclü təsir göstərir.

Adətən, hər hansı kütləvi informasiya vasitəsinin tədqiqatında iki əsas istiqamət mövcud olur: a) tarixi-filoloji; b) sosioloji.

Kütləvi informasiyanın sosioloji tədqiqi əsasən ictimai rəyin öyrənilməsi ilə məşğul olur; burada başlıca məsələ təsir üsullarının yox, informasiyanın sosial institutlara təsirinin nəticələridir. Kütləvi informasiyanın təsiri altında formalaşan ictimai rəy sosial tənzimləmənin güclü vasitəsi və cəmiyyətin həyatına nəzərət kimi çıxış edir. Buna görə də sosioloqlar kütləvi informasiyanın ictimai rəyin formalaşması üçün istifadə edilən digər sözlərdən ayırmamağa meyl göstərirlər.

Filoloji tədqiqatın vəzifələrinə isə əksinə, məhz kütləvi informasiya məhsullarının – mətələrin, dil mədəniyyətində yeri və rolunun müəyyənlişməsinin, onun hər bir növünün informasiya imkanlarının və real təsir qüvvəsinin dəqiqləşdirilməsinin, kütləvi informasiyanın inkişafının tarixi mənzərəsinin öyrənilməsi daxildir¹.

Buna görə də televiziya və radionun öyrənilməsinin əsasını məhz filoloji metodlar təşkil edir: yalnız televiziya və radio verilişləri mətninin necə təşkil olunduğunu bilməklə onun tədqiqat programının effektivliyini müəyyənləşdirmək olar.

Filoloji tədqiqat qarşılıqlı əlaqədə olan üç vəzifəni – tekstoloji, linqvistik və izahedici vəzifələri ardıcıl şəkildə həll edir.

Filoloq bir sıra suallara cavab tapmaq üçün öz işinə ekran və efir materiallarının tekstoloji təhlilindən başlayır. Mətn necə təşkil olunub? Hansı üsulla yaradılıb – yazışma, yoxsa tərcümə yolu ilə, başqalarının əsərlərindən istifadə vasitəsilə, yaxud ifadə yolu ilə? Müəllifi təkdir, yoxsa kollektiv yaradıcılıq məhsuludur? Əsər nə vaxt və harada yaradılıb? Necə və hansı məqsədlə radioda səsləndirilib, yaxud televiziya ilə verilib? Veriliş kimi, hansı auditoriyaya ünvanlanıb? Bu sualların cavabı mənbənin kompleks tədqiqindədir, yəni yazının üslubunu, onu təşkil edən əlamətlərin köməyi ilə mətnin tərtibatı qaydalarını öyrənməkdən asılıdır.

Tekstoloji axtarışlardan sonra materialın linqvistik təhlili aparılır. Bu zaman tədqiqatçının üzleşdiyi sualların dairəsi daha genişdir. Amma bunları əsasən üç qrupa bölmək olar².

Birinci qrupa ilk növbədə mətnin hansı dildə yazıldığı məsələsi aiddir. Bu suala cavab tapmaq ilk baxışda göründüyündən

¹ В диапазоне современности. М., 1985, стр. 148.

² Yəni orada, səh. 150.

xeyli çətindir. Kütləvi kommunikasiyanı dünya tarixi və mədəniyyəti məsələləri işığında nəzərdən keçirən tanınmış alim N.İ.Konrad qeyd edirdi ki, "bizim zamanəmizdə bəşəriyyətin xeyli hissəsi, hər halda qabaqcıl hissəsi ümumi dilə malikdir. Bu halda dilin ümumiliyi müxtəlif ifadə formalarına baxmayaraq, semantik sistemin eyniliyindədir. İndi bizim kütləvi kommunikasiya adlandırdığımız təzahür, yəni dil ünsiyyəti miqyasının demək olar ki, intəhasız genişlənməsi bir dil çərçivəsində yaranıb. Təbii ki, bu genişlənmə ictimai həyatın öz ziddiyyətləri ilə birlikdə inkaredilməz zərurətdən doğub. Bu zərurət isə yeni kütləvi kommunikasiya vasitələrinin, məhz kütlə miqyasında ünsiyət üçün münasib vasitələrin yaranmasına gətirib çıxarır".¹

İkinci qrupa mənbənin fonetik, qrafik, morfoloji, sintaktik və leksik xüsusiyyətlərini üzə çıxarmaq yolu ilə onun digər mətnlərlə oxşarlığını və fərdi fərqlərini səciyyələndirməyə imkan verən məsələlər aiddir.

Üçüncü qrupa bu məsələlər daxildir: Mənbənin bilavasitə məzmunu necədir? Əsərin hər bir sözünün, ifadəsinin, dövrünün və istənilən digər fraqmentinin mənası nədir?

Mənbənin filoloji izahı onun tekstoloji və linqvistik təhlili vasitəsilə alınan nəticələr əsasında qurulur. İzahatın xarakteri isə mətnin məhz hansı məlumat növünə aid olmasından asılıdır.

Əlbəttə, televiziya və radio dilinin tədqiqində müəyyən işarələr sisteminin — semiotika problemlərinin araşdırılması da vacibdir. Bunlar həmin problemlər dairəsinə ona görə daxil olurlar ki, kütləvi informasiya semiotik cəhətdən müxtəlif növlüdür və buraya həm dillə, həm də musiqi, jest, xarici görünüş, siqnal-lar və qrafika ilə əlaqədar işarələr qrupu da aiddir. Semiotik ba-

xımdan mürəkkəb mətnlərdə (bunlara qəzet, radio və televiziyanın bütün məhsulları aiddir) hər sıranın işarəsi — həm nitq, həm musiqi, həm də siqnal bir-birini qarşılıqlı şəkildə tamamlayaraq və təşkil edərək kütləvi informasiya üçün yeni, spesifik yük daşıyır; bununla yanaşı onlar kütləvi kommunikasiya kontekstinə daxil edilməyən şifahi nitq, musiqi, təsvir üçün xarakterik olan ilkin funksiyalarını itirmiş olurlar.

Bu kitabda məqsədimiz tədqiqatın sadalanan metodlarının teleradioya tətbiqi olmadığından biz əsasən üzdə görünən cəhətləri — hər gün dinlədiyimiz verilişləri və onlarda gedən dil proseslərini izləyəcəyik. Televiziya və radio dilində isə indi bir sıra maraqlı dil hadisələri özünü göstərməkdədir. Tədqiqatçılar bu sahəyə ilk növbədə şifahi nitq tribunası kimi baxdıqlarından ekran və efrədə daha çox orfoepiya normalarının gözlənilməsi zərurətini bildirirlər. Halbuki Azərbaycan dilinin indiki şəraitdə dövlət dili, elm, mətbuat, təhsil, bədii ədəbiyyat dili olmasının, ana dilimizin ünsiyət, ictimai mübadilə, kütləvi informasiya və başqa vəzifələri yerinə yetirməsinin özü də by gün orfoepiya normalarının müəyyənləşdirilməsini tələb edir.

Aydın ki, şifahi ədəbi dilin mükəmməl, sabit normaları o zaman yarana bilər ki, bu dil ən yüksək inkişaf pilləsinə çatsın, milli ədəbi dil mərhələsi tamamlansın. Ümumiyyətlə, milli ədəbi dil mərhələsində dillər həm funksiyaca şaxələnir, həm də bunlar üçün vacib olan əsas keyfiyyətlər artır, yetişib formalaşır, normalaşma nisbi mənada başa çatır.

Dilimizin şifahi qolunun son yüz ildə istifadə dairəsi, fəaliyyət meydanı təsəvvüregəlməz dərəcədə genişlənməmişdir. Azərbaycan xalqının ictimai-siyasi, mədəni, iqtisadi həyatındakı dönüşlər, istehsal sahələrinin çoxalması, radio, kino və televiziya auditoriyalarının yaranması və s. amillər şifahi dilin ünsiyət imkanlarını artırmışdır.

¹ Н. И. К о н р а д. О смысле истории. Избранные сочинения. История, М., 1974, стр. 313-314.

Bəllidir ki, normalaşma dildə tarixən həmişə davam edən bir hadisədir. Professor T.Hacıyev yazır: “Normalaşdırma ədəbi dili geniş xalq dilindən uzaqlaşdırmamalıdır. Xalq dilinin mahiyyətini təşkil edən faktlar ədəbi dildə də işlənməlidir. Seçmə işini elə həddə çatdırmamalıdır ki, xalq dilinin zənginliyini təmin edən çoxlu nümunələrdən birini götürüb, başqalarını atasan”.¹

“Normalaşdırma quruluş (struktur) xüsusiyyətlərini pozmadan ədəbi dilin sabitliyinə kömək etməlidir; normalaşdırmada variantlar saxlanmalı, funksional və üslubi fərqlər rədd edilməməlidir”.²

Əlbəttə, normaların gözlənilməsi təkcə orfoepiyaya, ədəbi tələffüzə aid deyildir. Radio və televiziya sözün təsir qüvvəsi, onun estetik vəzifəsi yüksək olduğu üçün burada leksik norma (sözlərin düzgün seçilməsi) və qrammatik norma (sintaksis, cümlə konstruksiyaları) da əhəmiyyətli rol oynayır. Biz ayrılıqda televiziya və radio dilindən bəhs edərkən bu məsələyə toxunacağıq, lakin elə buradaca qeyd etmək vacibdir ki, adlarının yanaşı çəkilməsinə baxmayaraq, bu kütləvi informasiya vasitələrinin hər birinin özünün spesifik dil xüsusiyyətləri vardır. Bu xüsusiyyətləri isə məhz televiziya və radionun ümumi təbiəti şərtləndirir.

Lakin birinin vizuallığına, digərlərinin isə “görməməsi”nə baxmayaraq, geniş dil prosesləri baxımından televiziya və radioda müəyyən ümumi oxşar cəhətlər də özünü göstərir. Həmin ümumi cəhətləri qısaca da olsa nəzərdən keçirək:

1.Həm radioda, həm də televiziya şəfahi nitq aparıcı rolu oynayır və onların səslənməsinə verilən tələblər də (aydınlıq, anlaşılıqlıq, səlislik və s.) eynidir.

2.Hər iki sahə ilk növbədə kütləvi informasiya sistemində aiddir və həm televiziya, həm də radioda çoxüslubluq özünü göstərir. Bununla yanaşı ekranda və efrdə verilişlərin ümumi çəkisinə uyğun olaraq publisistik üslub aparıcıdır.

3.Televiziya və radio ilə verilən publisistik əsərlər ayrı-ayrı janrlarda yazıldığından hər bir janrın təbiətinə, mahiyyətinə uyğun leksik vahidlər, sintaktik quruluşlar seçilib işlənir. Dilə xas olan və daha çox bədii üslubu səciyyələndirən, bədii əsərlərin əsas əlamətləri sayılan obrazlılıq, emosionallıq, ekspressivlik yeri gəldikcə publisistik əsərlərə də siraət edir. Elmi və bədii təfəkkürün sintezi sayılan publisistikada müxtəlif leksik-semantik söz qrupları, morfoloji, sintaktik kateqoriyalar zəngin üslubi çalarları, publisistik üslubu fərqləndirən, ayıran cəhətləri yaratmağa xidmət edir.

4.Həm televiziya ekranında, həm də radio efrində səslənən nitq ümumi xarakterinə görə canlı danışığa yaxındır. Lakin burada müxtəlif danışiq üslubları da işlənir.

5.Hər iki vasitənin – televiziya və radio dilinin sintaksisi yığcamlığa meyillidir. Yəni sadə cümlə tiplərinə meyl, yığcamlıq televiziya və radio sintaksisinin əsas əlaməti kimi özünü büruzə verir.

Yeri gəlmişkən onu da qeyd etmək lazımdır ki, televiziya və radio dili mətbuat dilinin cıllanmasına xidmət edir, öz növbəsində isə qəzetlərin dili də bəzən ekran və efr dilinə təsir göstərir. Bu təsir verilişlərin leksikasında, çox hallarda isə sintaksisdə aşkara çıxır. Bir çox hallarda dilxarici amillər də televiziya və radio sintaksisinə təsir edir. Nəticədə ictimai-siyasi proqramlardan tutmuş bədii proqramlaradək müxtəlif sintaktik əlvanlıq özünü göstərir.

Hazırda radio və televiziya dili sintaksisinin inkişafında da müəyyən meyllər müşahidə edilir. Bəzi hallarda qəzet dilinin,

¹ T. Hacıyev. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı, 1976, səh. 13.

² Yene orada, səh. 10.

başlıcası isə danışq dilinin təsiri ilə meydana gələn bu meyillər radio və televiziya dilinin bugünkü inkişaf mənzərəsini dolğun ifadə edə bilər. Konkret olaraq canlı danışqın radio, televiziya dili sintaksisinə təsiri özünü nədə göstərir?

1. Radio və televiziya verilişlərində nəql olunan hadisələrin ümumi mənzərəsini dolğun şəkildə əks etdirən yığcam ifadələr, aydın və lokonik cümlələr getdikcə daha çox nəzərə çarpır. Məsələn: *“Hamı həyəcanlı idi. Elə bil sehlənmişdilər. Xatirələr dil açırdı, üzlərdə dumanlı bir qayğı vardı. Bir azdan zəng vuruldu...”* (T*).

2. Danışq dilindən televiziya və radio dilinə çağırış xarakterli, lakin xəbərsiz-elleptik cümlələr daxil olur. Məsələn: *“Qabaqcıl təcrübəyə geniş meydan”, “Vəsaiti festivala”* (R**) və s.

3. Müxtəlif janrlı verilişlərdə iki mənanı əhatə edən seqmentləşdirilmiş quruluşdan geniş istifadə olunur. Belə cümlələrdə birinci hissə ismin adlıq halında olur, ikinci hissədə isə o, əvəzlik formasında başqa mənanı bildirir. Məsələn: *“Elektrik enerjisi – ona necə qənaət etməli”, “Yarımqıq tikintilər – onlar kimi gözləyir”*.

4. Müxtəlif verilişlərin mətnlərində danışq dilinin təsiri ilə əsas cümləyə məzmunu tamamlamaq üçün yardımçı cümlələr əlavə olunur. Yəni əsas fikir söyləndikdən sonra ona izahetmə və dəqiqləşdirmə funksiyası daşıyan informasiya əlavə olunur. Məsələn: *“Danışqlar obyektiv aparılmalıdır. Həm də ədalətli”, “Seçkilərə xüsusi hazırlıq lazımdır. Həm də mütəşəkkillik”*.

5. Xəbər cümlənin əvvəlinə gətirilir və danışq dili sintaksisinə uyğunlaşdırılaraq yeni konstruksiya yaradılır. Məsələn: *“Çıxış edir kamera orkestri”, “İfa edir “Səyyad” uşaq ansambli”, “Oxuyur Rəşid Behbudov”* və s.

Əgər televiziya və radioda publisistik üslubun cilalanmasında xəbər proqramları, ictimai-siyasi verilişlər həlledici rol oynayırsa, bədii üslubun və bütövlükdə ədəbi dilimizin zənginləşməsində televiziya və radionun ədəbi-bədii verilişləri, xüsusən də son illər maraqlı bir janr kimi tədqiqatçıların diqqətini özünə cəlb etmiş teleradio tamaşaları mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Çünki həyat həqiqətlərini özünəməxsus ifadə vasitələri ilə əks etdirən bu tamaşalarda danışq, nitq aparıcı qüvvəyə malikdir. Ona görə də biz televiziya tamaşalarına, xüsusən radiodramaların dilinə kifayət qədər geniş diqqət yetirməyə çalışmışıq. Həm maraqlı təsvirə söykənən televiziya tamaşalarına, həm də zəngin intonasiya çalarları və qüdrətli aktyor ifası ilə təcəssüm tapan hər hansı radiotamaşaya qulaq asmaq kifayətdir ki, Azərbaycan dilinin qüdrətinə “əhsən” deyəsən. Çünki yaxşı televiziya əsəri, nümunəvi radio verilişi bir daha təsdiq edir ki, dünya dilləri arasında fəxri yerlərdən birinə layiq olan Azərbaycan dili göydən düşməmişdir; bu günün, dünənin məhsulu deyildir, onun qədim və zəngin tarixi var. Bu dil neçə-neçə əsrlərin bəzən işıqlı, bəzən qaranlıq yollarından keçib gəlmişdir. Qayalar dan süzülən sular keçdiyi yolların mineralları ilə qarışaraq gözlə görünməyən gizli, qaranlıq dünyanın insana şəfa verən, min dərddin dərmanı olan nə varsa hamısını özü ilə gətirib insana bəxş etdiyi kimi, dilimiz də xalqımızın, atalarımızın, babalarımızın həyatını, onların arzusu və istəklərini, sevinc və fərəhlərini, dərd və ələmlərini öz canına, qanına hopduraraq bizə gətirmişdir. Bu dildə yaranan, xalqımızın qəlbindən qopan, insanların mürəkkəb və səmimi daxili ələmlərinin əks-sədası olan bayatılar və laylalar, qoşmalar və gəraylılar, atalar sözləri və məsələlər, dastanlar və nağıllar bizə nələr demir?! Onlarda xalqımızın məhəbbət dünyası da, qəhrəmanlıq tarixi də, ağılı, zəkası da, şirin güllüşü də, acı göz yaşı da var. Bu dil “Dədə Qorqud”un və

T* - Televiziya

R** - Radio

“Koroğlu”nun dilidir. Bu dil Həsənoğlunun və Nəsiminin, Xətəinin və Füzulinin, Saibin və Qövsinin, Vaqifin və Nəbatinin, Zakirin və Seyid Əzimin, Abbasqulu ağanın və Mirzə Fətəlinin, Nərimanın və Mirzə Cəlilin, Sabirin və Hədinin, Cavidin və Cəfərin, Səmədin və Mirzənin dilidir; nə qədər qüdrətli sənət əsərinin dilidir. Bu dil öz xalqının əhatəsindən çıxaraq, neçə-neçə xalqın sevdiyi, toylarını, bayramlarını bu dilin ahəngindən doğan gözəl muğamlarla, aşiq qoşmaları ilə, xalq mahnıları ilə bəzəyən dildir. Bu dil yenə də Azərbaycan xalqının milli varlığının, onun özünüifadəsinin ən mühüm nişanəsi olaraq qalır. Ona görə də dilimizin təmizliyini qorumaq, onu inkişaf etdirmək, yamaq və təbliğ etmək hamımızın borcudur. İndi heç kim inkar edə bilməz ki, bu mühüm vəzifənin həyata keçirilməsində Azərbaycan televiziyası və radiosu misilsiz rol oynayır.

Nəzərə almaq lazımdır ki, bizim yaşadığımız dövr şifahi dili yazı dili ilə müqayisədə get-gedə daha çox ön plana çıxır.

Günümüzün, zəmanəmizin hadisələrinin sürəti elədir ki, onları cəmiyyətə yazılı informasiya şəklində çatdırmaq artıq o qədər də effektiv deyil. İnformasiya təqdiminin lazımı intensivlikdə getməsi üçün şifahi dilə ehtiyac artır. Bu da, heç şübhəsiz, Azərbaycan şifahi dilinin inkişafı üçün xüsusi proqram hazırlamağı tələb edir. Lakin həmin proqram hər hansı halda bizim radiomuzun və televiziyamızın nitq praktikasına əsaslanmalı, kifayət qədər zəngin şifahi dil materialının analitik təhlilindən nəşət etməlidir.

RADİO DİLİ VƏ ƏDƏBİ DİL

RADİO DİLİ HAQQINDA ÜMUMİ MƏLUMAT

Dinləyici ilə ünsiyyətdə əsas “silahı” və başlıca ifadə vasitəsi söz olan radio dilini şifahi nitqin bir qolu hesab edirlər. Şifahi informasiya vasitələrinin dilindən bəhs edənlərin hamısı belə bir həqiqəti təsdiq edir ki, radio nitqinin yaranmasında daimi və həlledici amil məhz şifahi nitq qanunlarının nəzərə alınmasıdır. Əlbəttə, metodoloji cəhətdən bu, doğru yanaşmadır. Çünki, həqiqətən, radio dili yalnız şifahi ədəbi dilimizdə reallaşır, bunlar ədəbi dilin şifahi nitq auditoriyasıdır, şifahi informasiya və ünsiyyət vasitələridir.

Biz, “radio dili”, “radio nitqi”, “radio verilişlərinin dili”, “kütləvi informasiya vasitələrinin dili” kimi terminləri tez-tez işlədirik. Şübhəsiz ki, elmi cəhətdən bunlar nisbi anlayışlardır və yalnız müvafiq sahənin dilinin özünəməxsusluğunu anladan ifadələrdir. Məlumdur ki, Azərbaycan ədəbi dilinin iki qolu-yazılı və şifahi ədəbi dil mövcuddur. Yazılı və şifahi dilin hər birinin özünəməxsus işlənmə dairəsi var. Ədəbi dil özü isə ayrı-ayrı üslublarda – bədii, elmi, rəsmi, publisistik üslublarda, məişətdə işləklilik tapır. Təbii ki, şifahi nitq auditoriyalarında isə şifahi ədəbi dil səslənir.

Hər bir üslubun, hər bir şifahi nitq sahəsinin ümumi və fər-di cəhətləri, bunların da yaranması, formalaşması üçün müxtəlif amillər, şərtlər olduğu üçün, şübhəsiz ki, televiziya və radioda da dil məsələsinə həmin meyarla yanaşmalıyıq.

Hər bir üsluba, xüsusən də şifahi nitq sahəsinə məzmun və ifadə planı baxımından nəzər salmaq lazımdır. Müxtəlif üsul-larda işlənən dil, qurulan nitq həm o sahənin öz təbiətinin, ma-hiyyətinin nəzərə alınması ilə, həm də dilxarici amillərin varlı-ğı, təzahürü, təsiri ilə bağlı izah olunur.

Belə bir mövqedən çıxış etsək, kütləvi informasiya vasitə-lərinin dilini, həmin vasitələrin formaca şifahlılığını, ifadəcə, məzmunca publisistik üslubda olmasını nəzərdən qaçırmamalı-yıq.

Radioda səsələnən dil ədəbi tələffüz normalarına əməl olun-maqla işlənən mədəni dildir. Lakin bu dil nə tamamilə rəsmi, nə də bir o qədər bədii dildir. Bu dil canlı danışığı, ümumxalq dili ilə zənginləşmiş ədəbi dilin dolğun bir formasıdır. Professor Tofiq Rüstəmov haqlı olaraq yazırdı ki, "...qəzet və jurnallarda publisistik üslub, mətbuat üslubu üstünlük təşkil edirsə, televizi-ya və radioda bununla bərabər canlı danışığa güclü meyl hiss olunur".¹

Biz bu üslublara və canlı danışığa xas olan əlamətləri izah etməzdən əvvəl əsas suala cavab verməyə çalışaq: Radio dilinin spesifik xüsusiyyətləri nədən ibarətdir? Bu dil qəzet dilindən, publisistik üslubdan, digər danışq üslubu və janrlarından nə ilə fərqlənir?

Radio, ümumiyyətlə, kütləvi təbliğat və informasiya vasitə-si kimi 80 ildən çoxdur ki, fəaliyyət göstərir, ancaq buna baxma-yaraq, bu aktual suallara hələ də dolğun, elmi cavab tapılmamış-

dir. Heç də ona görə yox ki, radio dili linqvistlər tərəfindən xü-susi sahə hesab edilmir və tədqiq olunmur, əksinə, radio veriliş-lərinin dilinə olan spesifik tələblər haqqında çoxdan danışılır.

Radionun, sonra da televiziyanın sürətlə inkişaf etməsi nəti-cəsində cəmiyyətimizdə kütləvi kommunikasiya vasitələrinin rolu xeyli artdı. Reprodunktordan və mavi ekrandan reportaj da, mühazirə də, fəhlənin, yaxud şairin çıxışı da, həkim məsləhəti də, qəzətdə dərc olunan yeniliklər də səsələnir. Bütün bunlar mü-rəkkəb və rəngarəng olan radio və televiziya dilini yaratmış olur. Zənnimizcə, bu sahənin linqvistik tədqiqat obyektini kimi kifayət qədər öyrənilməməsi məhz bu dilin mürəkkəbliyi və çoxqatlılığı ilə izah olunur.

Janrların diapazonu bu qədər geniş olduğu halda, radio dili-nin ümumi xüsusiyyətlərindən danışmaq mümkündürmü? Elmi adamının çıxışı və futbol haqqında reportaj, uşaqlar üçün veriliş və siyasi icmalçıların "dəyirmi masa" arxasında söhbəti kimi müxtəlif formalı verilişlər arasında ümumi nə ola bilər? Bu ve-rilişlərin qarşısında duran vəzifələr olduqca müxtəlif olduğu ki-mi, janr və üslub xüsusiyyətlərində olan fərqlər də çox böyük-dür. Buna görə də ilk baxışdan belə fikir yaranır ki, bu verilişlə-rin ümumi cəhətlərindən danışmaq mümkün deyil. Həqiqətən də, əgər müxtəlif radio və televiziya verilişlərinə ancaq dil və üslub baxımından yanaşsaq, hətta gözəyən nəzərdən keçirdikdə belə, onların hər birinin müəyyən xüsusiyyətlərə malik olduğu-nu görürük.

Kitabda istifadə olunan və neytral, eyni zamanda ümumişlək leksikaya əsaslanma, cümlələrin nisbətən sadə quruluşu infor-masiya üçün xarakterikdir. Reportajlar və mətni "əvvəlcədən hazırlanmamış" söhbətlər (həm lüğəti, həm də sintaktik cəhət-dən) ümumxalq danışq dilinin elementləri ilə zəngindir. Xüsu-si terminologiya, feli sifət, feli bağlama və s. ilə zəngin olan mü-

¹ T. R ü s t ə m o v. Ədəbi redaktə nəzəriyyəsi və təcrübəsi. Bakı, "Maarif" nəş-riyyatı, 1981, səh.7.

rəkkəb cümlələr mühazirədə yerinə düşür. Uşaqlar üçün nəzərdə tutulmuş verilişlərdə isə söz dairəsi tematik cəhətdən məhduddur, sintaktik imkanlardan az istifadə edilir. Ancaq başqa verilişlərdən fərqli olaraq, bu verilişlərdə əlvan intonasiyaya daha çox əhəmiyyət verilir. Hətta bəzən aparıcı uşaqlarla ünsiyyət yaratmaq naminə onların öz dilində danışmağa məcbur olur. Məsələn, məqaləyə, məruzəyə, uşaqlar üçün kitaba diqqət yetirsək, üslubca həmin fərqləri orada da görə bilərik.

Janrlar “toplu”sunda radio və televiziyanın başqa sahələrlə – qəzet, kitab, eləcə də danışq dili ilə oxşar cəhətləri də vardır. Ümumiləşmələr və səhvlər, ədəbi dil normalarına riayət edilməməsi radio və televiziya verilişlərində nadir hal deyil. Sözlərin mənaca qeyri-dəqiqliyi də buna misal ola bilər. Məsələn, *“Braziliyada çox zaman qonşu kəndlərin adamları bir-birlərinin dilini anlamır”*. Burada Latin Amerikası ölkəsi haqqında danışarkən *“kənd”* sözünün işlənməsi nə dərəcədə düzgündür?

Radio dilinin spesifik xüsusiyyətləri yalnız ona aid olan janrlarda, məsələn, hadisə yerindən verilən reportajda, müsabiqə və s. verilişdə özünü biruzə verir. Həmin verilişlərin aparıcılarından ədəbi dilin müxtəlif vasitələrindən sərbəst istifadə etmə bacarığı tələb olunur. Bu aparıcılar improvizasiya sənətinə tam yiyələnmişdirlər. Ancaq burada da ədəbi normadan yayınma hallarına, məsələn, sözün qeyri-dəqiq işlənməsinə, şablon ifadələrə və s. nöqsanlara rast gəlmək olur.

Radionun bir əsas spesifik xüsusiyyəti də vardır. Bu xüsusiyyət təbliğat vasitələrini ünsiyyət vasitələri ilə birləşdirən digər janrlara da xasdır. Bu da radio verilişlərinin dilin məhz səsli formasında olmasıdır. Verilişlərin bir çox cəhətlərini onların səs-

lənməsi, yəni məhz səsli şəkildə mövcud olmaları müəyyən edir.

Bəlkə də bu mülahizə bir qədər qəribə görünə bilər, amma qeyd etmək lazımdır ki, səslenmə radio dilinin spesifik cəhətidir. Həmiyə aydın olan bu fakt, radio verilişlərinin dil və üslub cəhətdən qurulmasına, onların dilinin strukturuna aid bir sıra tələblər meydana çıxarır. Bu tələblər əsasən radio nitqinin səsə bağlı (fonik) sintaktik və intonasiya məsələlərinə aiddir. Bu tələblərdən bəziləri üzərində dayanacaq.

1.Efirə gedən mətn evfonik olmalıdır. Yəni o, qulağı oxşamalı, dinləyicini qıcıqlandırmamalıdır. Tələffüz edilməsi çətin olan xoşagəlməz səs qovuşmalarına yol vermək olmaz. Adətən, bu, kar samitlərin yanaşı işlənməsindən yaranır. Məsələn, *“müvəffəqiyyət”* sözü kimi ifadələrdə diktorun səs və ritmik enerjisi sanki itib-batır, əzgin, *“səslenməyə”* ifadə alınır; dinləyici qeyri-ixtiyari olaraq, dinlədiyi mətnin məzmununa yox, onun formasına, xoşagəlməz səslenməsinə diqqət yetirir.

2.Efirə gedən mətnə eyni səs birləşmələrindən ibarət olan sözlərin yanaşı işlənməsinə çalışmaq lazımdır. Belə hallarda diqqətli redaktor bu sözlərdən birini başqa sözlə əvəz etməlidir. Məsələn: *“... və bundan əlavə vətəndaş öz vəzifəsini yerinə yetirməlidir”* cümləsində *“və”*lər tələffüz çətinliyi doğurur.

Sözün ilk və son hecası eyni səslərdən ibarət olduqda və ya əvvəlki sözün son hecası eyni səslərdən ibarət olduqda, yaxud da əvvəlki sözün son hecası ilə sonra gələn sözün ilk hecası eyni olduqda, gərəksiz səs effektləri yaranır və bu, məqsədi informasiya vermək, təbliğat və s. olan mətnin məzmununu dinləyiciyə çatdırmağa mane olur.

3.Radio və televiziya verilişlərində *-sınız, -siniz, -sunuz, -sünüz; -mı, -miş, -muş, -müş* şəkilçili sözlərin yanaşı işlənməsinə qətiyyənlə yol vermək olmaz. Belə şəkilçili sözlər yazıda iş-

lənir. Doğrudur, ehtiyac olanda şifahi nitqdə də, radio və televiziya da bu cür sözlərə rast gəlirik. Həm aparıcı, həm də redaktor bu qəbildən olan sözləri səsləndirərkən çox diqqətli olmalıdır.

Səslənən nitqin evfonikliyi, xoş səslənməsini təmin edən şərtlərdən biri də mətdəki sözlərin qafiyələnməsinə yol verməməkdən ibarətdir. Yazılı mətdə bu qafiyələnmələr “görünür”, ancaq tələffüzdə aydın hiss edilir və hər cür dissonansa həssas olan qulaq bunu mütləq eşidir.

Radio verilişlərinin sintaksisinə də diqqət yetirdikdə, yazıda işlənən bir çox verilişlərdə, hətta öz janr xüsusiyyətlərinə görə sərbəst şəkildə söhbət aparılması nəzərdə tutulan verilişlərdə belə çox zaman yazılı dilin sintaksisindən istifadə edilir. Bu, çıxış edən şəxsin əvvəlcədən hazırlanmış mətni oxuması və yaxud əzbərləyib danışması ilə izah olunur. Bu mətnlər isə yazılı dil sintaksisi qaydalarına uyğun olaraq, budaq cümlələrlə, feli bağlama tərkibləri və s. ilə zəngindir.

Çox vaxt fəhləni və ya alimi, siyasi xadimi və ya sağıcıni, radioda kamera qarşısında çıxış etməyə hazırlaşdıran redaktor gələcək çıxışın mətninin əsasən ədəbi baxımdan düzgünlüyünə diqqət yetirir. Bu zaman o, mətnə nəşriyyat, qəzet və ya jurnal redaktoru kimi yanaşır. Səslənmə və mətnin sintaktik cəhətdən quruluşu isə demək olar ki, nəzərə alınmır (bu zaman “bir qədər sərbəst danışın”, “tələsməyin”, “sözləri aydın tələffüz edin” kimi məsləhətlərlə iş bitmir).

Bununla bərabər bəzi verilişlərdə ədəbi danışiq dilinin sintaktik vasitələrindən istifadə etmək mümkündür və vacibdir.

İlk baxışdan adama elə gəlir ki, bu mülahizədə ziddiyyət var: dil eyni zamanda həm ədəbi, həm də danışiq dili ola bilərmi? Axı danışiq dili ədəbi dilə nisbətən xeyli sadədir, necə deyirlər, o qədər də ölçülü-biçili deyil. Ancaq “danışiq dili” de-

yəndə bunu “sərbəst şəraitdə işlənən dil” kimi anlamaq lazımdır. Çox adam ədəbi dil normalarını mənimsəyəndən sonra, əslində iki dildə: rəsmi şəraitdə (məsələn, iş yerində, işçilərlə ünsiyyətdə, kənar adamlarla söhbətdə, işə aid sənədlərlə məşğul olarkən) bir dildə; yaxın adamlarla, dostlarla ünsiyyətdə, yəni qeyri-rəsmi, sərbəst şəraitdə isə digər dildə danışır. İkinci dildən (danışiq dilindən) istifadə etməyən adamlar da var: dostları ilə söhbətdə onlar məqalədə və yaxud hesabatda yerinə düşən ifadələr işlədirlər. Şübhəsiz ki, bu vaxt danışiq dilinin elementlərinin radio verilişlərində işləməsinə yol verməməyə çalışırlar. Beləliklə, dili dəftərxana üslubunu xatırladan söhbətlər, qəzet məqaləsinə bənzəyən çıxışlar, dialoqlar meydana çıxır. Onların dili əzgin, monoton olur, haqqında danışılan hadisə barədə canlı, dolğun təsəvvür yarada bilmir. Burada biz istər-istəməz radio dili və danışiq dili probleminə toxunmalı oluruq. Aktuallığını nəzərə alaraq bu məsələyə geniş nəzər salaq.

Əgər söhbət danışiq üslubundan, şifahi formanın, dialoq növünün məişət və ya neytral tipinin aid edildiyi danışiq nitqindən gedirsə, aydın olur ki, radio dili qətiyyənlə onun çərçivəsinə sığmır.

Nitqin danışiq üslubu bilavasitə heç nədən asılı olmayan qeyri-rəsmi danışiq üslubudur. Bu üslub daha çox dialoq nitqinin məişət tipində şifahi formada təzahür edir. Adətən, həmin nitq dərhal qol-qanaq acır və danışanlar əvvəlcədən fikirləşmək üçün imkan tapa bilmirlər. Əslində onlar ifadə vasitələrinin seçilməsinə o qədər də cəhd göstərmirlər. Danışiq üslubunda deyilən sözlərin əhatəlilik və dəqiqliyi nəinki vacibdir, hətta bəzən tamamilə yersiz, lüzumsuzdur. Çünki həmsöhbətlər çox vaxt bir-birini kəlmənin əvvəlindən başa düşür. Üstəlik onlar şifahi nitq zamanı intonasiya kimi mənə və emosiya çalarlarına malik vasitələrdən də istifadə edə bilirlər. Mimika və jestlər isə həmsöhbətlərin danışiqına bir qədər sərbəstlik də əlavə edir.

Danışiq üslubu nitqi son həddə qədər yığcamlaşdırmağa və anlaşıqlığa imkan yaradır.

Nitqin danışiq üslubu neytral vasitələrdən başqa spesifik danışiq leksikası, frazeologiya, qrammatik forma, sintaktik quruluş kimi vasitələri də nəzərdə tutur. Bu cür üslubda bir sıra digər ifadə xüsusiyyətləri də səciyyəvidir.

Danışiq üslubu üçün səciyyəvi olan ayrı-ayrı sözlər də mövcuddur. Məsələn, *vızıldatmaq* (bir şeyi bərk tullamaq, atmaq), *gopçu* (yalançı, aldadan), *güdmək* (izləmək), *atmaq* (aldatmaq) və s. Bir sıra frazeoloji ifadələrin də danışaq çalarları mövcuddur. Məsələn, *mənim gözüm səndən su içmir, məni cin atna mindirmə* və s.

Danışiq üslubu üçün bütövlükdə mühüm olan başlıca cəhət budur ki, onun qəlibə salınmasına heç bir ehtiyac duyulmur, fikri ifadə üçün xüsusi vasitələr axtarılmır, nitqin cilalanmasına cəhd göstərilir.

Əgər belə demək mümkünsə, tamaşaçı və dinləyici münasibətində olan həmsöhbətlər deyilən fikrin tam ifadə olunmasına və dəqiq forma tapılmasına ehtiyac duymurlar. Belə ki, onların bundan əvvəlki təcrübəsi, konkret şəraitə bələd olması, haqqında söhbət edilən mövzu barədə təsəvvürlərinin genişliyi şifahi danışıda istənilən qədər ixtisarlara aparmağa imkan yaradır. Bütün bunlar ona görə baş verir ki, necə gəldi danışiq zamanı düşünəcə heç vaxt nitqə nəzarət etmir. Bu cür nitq zamanı normaldan kənara çıxmaq heç kəs üçün qorxulu deyil, çünki onsuz da nə danışan, nə də eşidən bu əyintiləri nə hiss edir, nə də onlara əhəmiyyət verir. Amma mikrofon qarşısında vəziyyət başqa cürdür. Çıxış edən adam özünü yığışdırır, əgər əvvəlcədən çıxışını yazıbsa, onu səsləndirərkən bir daha götür-qoy edir, yox, əgər mətnsiz (yazısız) danışarsa, o, yenə də danışarkən sözləri diqqətlə seçir. Çünki artıq adi danışiq şəraitindən fərqli olaraq,

onun nitqini geniş auditoriya eşidir. Ona görə də radioda danışan adam dil vasitələrinin ehtiyatlarından istifadə edir ki, onun nitqi dinləyici üçün anlaşılıq olsun, kitab dilindən fərqlənsin. Bu sahədə aparılan xüsusi tədqiqatlar göstərir ki, danışiq nitqi zamanı kitab dili normalarının pozulmasından söhbət açmaq düzgün deyil. Bu zaman daha çox danışiq nitqi çərçivəsində xüsusi, özünəməxsus normalar sistemi özünü bariz şəkildə göstərir ki, bu da eyni bir kollektiv daxilində iki müxtəlif dil tipinin mövcudluğunu sübut edir. Buradan belə bir nəticə çıxır ki, "təmiz" danışiq nitqi radioda sərbəst şəkildə tətbiq edilə bilər. Bu cür nitq radioda daha çox bədii, ədəbi-dram verilişlərində istifadə olunur. Mətnsiz sənədli yazılarda da danışiq nitqi əsas dil vasitəsi ola bilər.

Sevindiricidir ki, radio verilişləri təcrübəsini nəzərə alan radio jurnalistləri yeganə mümkün və doğru nəticəyə gəliblər ki, onlar sırf danışiq ədəbiyyatının yaradıcıları deyillər. Ümumiyyətlə, danışiq dilini nə radio dilinin əsası, nə də onun əleyhinə olan xüsusi bir hal hesab etmək olmaz.

Axı heç kimə sirt deyil ki, danışiq üslubu əsasən şifahi nitq daxilində özünü göstərir. Amma bu, heç də o demək deyil ki, şifahi dillə danışiq dili anlayışlarını eyniləşdirmək lazımdır. Yalnız nitqlə müqayisədə şifahi nitqin özünəməxsusluğu çoxdan məlumdur. Hələ antik dövrün alimlərindən Aristotel özünün "Ritorika" əsərində xatırladı ki, yazılı nitqlə müqayisə zamanı özünü biruzə verən nitq arasındakı fərq bizim diqqətimizdən yayınmamalıdır.

Yazılı nitq şifahi nitqdən tamamilə fərqli olan xüsusi spesifik ifadə vasitələrinə malikdir. Bu fərqlər özünü demək olar ki, hər şeydə — əlifbanın hərflərində, müxtəlif işarələrdə, abzalarda, boşluqlarda, kursivdə, ölçüsünə görə hərflərin fərqlənməsində, çəkilən xətlərdə və s. göstərir.

Şifahi nitqin əsas “silahı” isə səsdir. Bu cür nitqdə müxtəlif cür ritmik düzüm, səs tonunun dəyişilməsi, güclənib-zəifləməsi, tempin sürətlənməsi və azalması, pauza, məntiqi vurğu və s. geniş tətbiq edilir.

Linqvistik tədqiqatlar göstərmişdir ki, ədəbi danışiq dilində yazılı dildən fərqli olaraq, feli bağlama tərkibləri və feli sifətlərlə zəngin olan ifadələr işlənir. Sərbəst şəraitdə söhbət aparılan verilişlər üçün bu ifadələr yabançıdır, qeyri-təbii səslənir.

Danışıq dilində qısa sifətlər və eləcə də feli sifət tərkibləri az işlənir. Onları çox vaxt daha dolğun forma əvəz edir. Məsələn, hər hansı romanda cümlə belə qurula bilər: “*Qaldıqları yer soyuq, hava isə təmiz və küləksiz idi*”. Ancaq canlı danışiq dilində bu cümlə başqa cür səslənir: “*Qaldıqları yer elə soyuq idi ki. Hava çox təmiz idi, heç külək də əsmirdi*” (əlbəttə, burada başqa variantlar da mümkündür).

Digər tərəfdən, danışiq dilində cümlənin quruluşu başqa cür ola bilər, belə ki, yazıda bu cür cümlə quruluşuna rast gəlmək olmur. Məsələn: “*Bax, mənim anam elə xəstədir ki!*” Kitabda bu, belə ifadə olunardı: “*Mənim anam bir çox xəstəliklərə düşmüşdür*” və s.

Danışıq dilində mimika, əl hərəkətləri və başqa jestlər böyük rol oynayır, amma radio dilində bunların heç biri görünmədiyindən bir çox mətləbləri ifadə etmək üçün dilin (nitqin) funksional zənginliyi məsələsi meydana çıxır.

Radio ilə səslənən nitqin ən mühüm ifadə vasitəsi intonasiyaadır. İntonasiya cümlənin sintaktik quruluşu ilə sıx bağlıdır. Nə üçün “*Son xəbərlər*”in verilişləri intonasiya baxımından ədəbi kompozisiyalara nisbətən daha çox bir-birinə bənzər olur? Çünki onların sintaksisi eynidir. Məqsədi ancaq dünyada baş verən hadisələr haqqında informasiya vermək olan verilişlər üçün bu təbiidir.

Bir çox verilişlər yalnız bəzi məlumatları çatdırmaq deyil, dinləyicidə bədii, estetik təsir bağışlamaq məqsədi də daşıyırlar. Bu cür verilişlərdə nitqin müxtəlif formalarından istifadə edilir: monoloq, dialoq, kiçik səhnəciklər, şer, mahnı və s. Sintaktik və ritmik-intonasiya baxımından belə verilişlər mürəkkəb bir vahid təşkil edir. Burada həm nəqli intonasiya, həm sual intonasiyasının bütün növləri (məsələn, sual və təkrarən verilən sual), replikalar, nidalar mövcuddur, ritmin pozulması, tembrin dəyişməsi, danışığın sürəti də diqqətdən yayınmır. Bu zaman müxtəlif janr və üslubların elementlərini seçmək və bir verilişdə birləşdirmək bacarığından çox şey asılıdır. Müxtəlif, üslubi cəhətdən bir-birinə zidd olan vasitələrdən bacarıqla istifadə ediləndə verilişin müəyyən özünəməxsus “sifəti” yaranır və beləliklə, bu veriliş başqalarından seçilir.

Kütləvi kommunikasiya vasitəsi kimi radionun qarşısında duran məsələlər və funksiyalar həddən artıq çoxsahəlidir. Bu funksiyaların yerinə yetirilməsində isə radionun ən əsas köməkçisi dildir. Ona görə də biz radionun dilini həm də kütləvi kommunikasiya, daha dəqiq deyilsə kütləvi informasiya vasitəsinin (KİV) bir növü kimi nəzərdən keçirməliyik.

RADİO DİLİNİN BƏZİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Kütləvi kommunikasiyanın hər bir növü – mətbuat, televiziya cəmiyyətin ehtiyaclarından yaranıb və cəmiyyət həyatının müəyyən sahəsinə xidmət edir, bu səbəbdən də yalnız özünəməxsus dil xüsusiyyətlərinə malikdir. Buna görə də, təəccüblü deyil ki, əsasən kommunikasiyanın bu və ya digər növü çərçivəsində, xüsusilə də radioda istifadə olunan dil vasitə-

lərinin seçilməsi və təbii prinsipləri son vaxtlar daha çox diqqətə cəlb etməkdədir.

Məhz radio üçün spesifik olan dil vasitələrindən istifadənin əsas prinsiplərini müəyyənləşdirmək radio üçün səciyyəvi olan təbliğat-təşviqat təsiri imkanlarını aydınlaşdırmaq deməkdir. Bu isə qəzetin, radio və televiziyanın birgə fəaliyyət göstərdiyi müasir şəraitdə mühüm məsələdir.

İndiyədək Avropa ölkələrində, o cümlədən keçmiş SSRİ-də radio dili haqqında kifayət qədər geniş ədəbiyyat nəşr olunmuşdur. Lakin əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, radio dilinin ümumi, dəqiq nəzəriyyəsi yaradılmayıb. Radioda mövcud olan janr və formaların sistemi, təyinatı və məzmunu haqqında birmənalı təsəvvür də yoxdur. Bu janr və formaların estetikası və effektivliyi barədə kifayət qədər dəqiq mühakimələrə də az rast gəlirik.

Azərbaycan dilçiliyində də radio verilişlərinin dil təcrübəsinin bir çox mühüm məsələləri indiyədək qaranlıq qalıb. Bu barədə elmi işlərdə çox vaxt ya konkret dilçilik məzmunundan məhrum (radio verilişlərinin dili sadə, aydın, anlaşılıq, obrazlı, mənalı, parlaq olmalıdır və s.), ya da konkret və hətta qəti olduqda belə çox vaxt qeyri-inandırıcı, bəzən isə təhlükəli məsləhətlər verilir. Belə ki, həmin məsləhətlər yalnız müəyyən hallarda doğru olsa da, radio dilinin potensial şəkildə mövcud nəzəriyyəsinin əsas qaydaları kimi təqdim edilir, radionun spesifikasiyyəsinə və "radioluluğun" tələblərinə istinadən pərdələnilir.

Şifahi dilin mühüm sahəsi olan, eyni zamanda kütləvi informasiya və təbliğat vasitəsi sayılan radionun dili indiyə kimi Azərbaycan dilçiliyində elmi-tədqiqat obyektı olmamışdır. Yalnız dilçiliyin müxtəlif problemlərindən bəhs edilərkən radio dili mövzusunə da toxunulmuşdur. Xüsusən şifahi nitq, ədəbi tələffüz, sintaqm, vurğu, səhnə dili, orfoepiya normaları, efr və ekranda da dil mədəniyyəti məsələlərindən danışan müəlliflər

bu və ya başqa şəkildə radio dilinə də istinad etmişlər. Buna görə də həmin materialların bəzilərini nəzərdən keçirməyi məqsəduyğun hesab edirik.

Azərbaycan dilçiliyinin inkişafında böyük xidmətləri olan Ə.M.Dəmirçizadə tədqiqatlarında bilavasitə radio dili haqqında danışmasa da o, şifahi nitqin, xüsusən orfoepiya normalalarının müəyyənləşdirilməsində xeyli iş görmüşdür. Onun şifahi nitq haqqında olan fikirləri "Müasir Azərbaycan dili" (fonetika, orfoepiya, orfoqrafiya) kitabında öz əksini tapmışdır. Burada şifahi nitqə aid edilən bir çox xüsusiyyətləri eynilə radio dilinə də şamil etmək mümkündür.

Şifahi nitqi ətraflı tədqiq edən və orfoepiya normalalarını elmi şəkildə müəyyənləşdirən M.Ş.Şirəliyev səhnə, radio və televiziya nitqi üzərində uzun illər müşahidə aparmışdır. Onun "Azərbaycan dili orfoepiyasının əsasları" kitabında göstərilən kimi, ədəbi dilin yazılı qolunun funksional üstüblarının normativ qaydalarının müəyyənləşdirilməsi sahəsində çox iş görülsə də bunu "...ədəbi dilin şifahi qolu haqqında demək mümkün deyil. Halbuki müasir dövrdə şifahi ədəbi dil sahəsinin işlənmə dairəsi çox genişlənməmişdir; biz hər gün radioda, televiziya, səhnədə, məruzələrdə, çıxışlarda müasir Azərbaycan şifahi ədəbi dilini eşidirik".

Şifahi nitqin ayrı-ayrı xüsusiyyətlərinə, orfoepiya normalalarına, intonasiyaya, radio, televiziya və səhnə dilinin təbiətinə dair məsələlərə Ə.Əfəndizadə, A.Axundov, F.Ağayeva, Ə.Abdullayev və başqa dilçilərin də tədqiqatlarında geniş yer verilmişdir.

Professor A.Axundovun son dövr tədqiqatlarında radio dilinin araşdırılması mühüm yer tutur. O, radio dilinə müasir şifahi ədəbi dilin mühüm qolu kimi yanaşır və belə bir cəhəti qeyd edir ki, radio və televiziya ədəbi dilimizi nitq mədəniyyəti cə-

hətdən inkişaf etdirdiyi kimi, "onu tamamilə yeni formalarla da zənginləşdirir. Əgər bizdə radiohekayə, radiofilm, radioçerk, radiopovest, radiopyes... yaranırsa, şübhə yoxdur ki, onların ifadə forması olan dilin də yeni cəhətləri meydana çıxmış olur".¹ Ümumiyyətlə, A.Axundovun məqalələrini radio dili probleminin öyrənilməsi üçün faydalı başlanğıc hesab etmək olar.

Şifahi nitqin bu və ya digər xüsusiyyətləri ilə bağlı məsələlərə səhnə dilindən bəhs edən əsərlərdə daha tez-tez müraciət edilir. Bu cəhətdən görkəmli səhnə ustası Kazım Ziyanın Azərbaycan aktyorlarının bütöv bir nəslə üçün sorğu kitabına çevrilmiş "Səhnə dili haqqında" əsərinin böyük elmi və praktiki əhəmiyyətini qeyd etməmək olmaz. Nəzərə almaq lazımdır ki, radiodramaturgiya dili həm də səhnə dilinin zəngin təcrübəsi əsasında formalaşmışdır. Ona görə də şifahi nitqin bir sıra mühüm prinsiplərini əks etdirən bu kitab radio dilinin öyrənilməsi üçün də eyni dərəcədə əhəmiyyətlidir. Xüsusilə K.Ziyanın "səhnə dili dedikdə, biz bütün xalqın canlı dilinin arasında yaranan vahid ədəbi danışığı dilini nəzərdə tuturuq" – fikri bu gün də aktualdır. Uzun müddət dramaturgiya, səhnə və onun problemlərinin tədqiqi ilə məşğul olmuş M.Arif, M.Məmmədov, M.Adilov, A.Qurbanov, N.Abbasovanın əsərlərində də şifahi nitqlə bağlı maraqlı elmi fikirlərə rast gəlirik.

Radio dili mövzusu İsmayıl Məmmədovun "Ekran, efir və dilimiz" kitabında (1989) bir qədər məqsədyönlü şəkildə izah olunmuşdur. Bu kitabda televiziya və radio verilişlərində gedən dil prosesləri üzərində aparılan müşahidələr nəticəsində teleraudio dilinin ən ümumi xüsusiyyətləri üzə çıxarılmışdır. Müəllifin qənaətinə görə, radio və televiziya sözün təsir qüvvəsi, estetik vəzifəsi, şişirtmə olmasın, bəlkə də bütün təbliğat vasi-

¹ A. A x u n d o v. Televiziya və radionun xalqın nitq mədəniyyətinin inkişafında rolu. Dil mədəniyyəti. Bakı, "Elm" nəşriyyatı, 1985, səh. 81.

tələrindəkindən seçilir, üstündür. Burada yüksək estetik ölçü, şüurlara, ağıla, qəlbə son dərəcə həssaslıqla nüfuz etmə məsələsi çox vacibdir. Kütləvi informasiya vasitələrində səsləndirilən materiallarda inam, ruh yüksəkliyi, xoş əhvali-ruhiyyə yarıda bilən deyimlər, cümlələr seçilib işlənir.¹

Azərbaycan dilçiliyində bu mövzuda ardıcıl tədqiqatlar Q.Məhərrəmovla məxsusdur. Onun "Radiodramaturgiya dili" namizədlik dissertasiyasında (1989), eyni adlı monoqrafiyasında (1990), "Hadisələr mikrofon qarşısında" (1998), "Televiziya və radio tamaşaları" (1999), "Radio dalğalarında" (1999), "Audiovizual nitq" (2000) kitablarında radio dili daha çox bədii-publistik və dram verilişləri əsasında araşdırılmışdır. Q.Məhərrəmovun fikrincə, radio dilinin özünəməxsusluğu və bu dilin geniş funksional imkanları məhz radio-dramaturgiya dilində özünü biruzə verir.

Ümumiyyətlə, son 20-25 ildə həm bizdə, həm də keçmiş SSRİ-də radio dilinə aid çap edilmiş məqalə və monoqrafik ədəbiyyatı şərti olaraq üç yerə bölmək olar:

Birinci qrupa aid məqalə və kitabların müəllifləri radio dilinin özünəməxsusluğuna, hər şeydən əvvəl, normativ-üslubi planda yanaşırlar. Onların əsas məqsədi radio verilişlərində istifadə edilən dil vasitələrinin ədəbi dilə uyğun gəlib-gəlməməsini müəyyən etmək olmuşdur. Bu müəlliflər dilə yanaşmada daha çox ədəbi dil normalarını əsas götürmüşlər.

İkinci qrup müəlliflər radio ilə səslənən şifahi nitqin bəzi spesifik xüsusiyyətlərini göstərmiş və radio dilinin anlaşılıqlı olması üçün onu sırf canlı danışığı dili əsasında qurmağı təklif etmişlər. Onlar radio dilini qəzetlə, həmçinin yazılı ədəbiyyatın digər kütləvi nəşrləri ilə müqayisə edərək bu qənaətə gəlmişlər

¹ İ. M ə m m ə d o v. Ekran, efir və dilimiz. Bakı, 1989, səh.5.

ki, radionun dili nə kitab dili, nə də qəzet dili deyil, yalnız canlı danışq dili olmalıdır. Bu tendensiya, xüsusən radionun populyar olduğu ilk illərdə geniş yayılmışdı.

Nəhayət, radio dilindən bəhs edən üçüncü qrup müəlliflər (bunlar, əsasən diktör, radiojurnalistlərdir) öz peşələri ilə bağlı ümumi sənətkarlıq məsələlərindən danışarkən dil üzərində apardıqları qiymətli müşahidələrə toxunaraq şifahi formada meydana çıxan radio dilinin özünəməxsusluğundan, onun ümumi prinsiplərindən söhbət açırlar. Bu ədəbiyyatlarda kifayət qədər nəzəri fikir olmasa da, radio dilinin bu və ya digər cəhətlərinə toxunulur, onların praktikada özünü necə göstərməsi konkret dil faktları və situativ əsasda şərh olunur. Bu tip yazılar və kitablar nisbətən çoxluq təşkil edir.

Lakin bu ədəbiyyatların heç birində radio dilinin mükəmməl nəzəriyyəsi öz əksini tapmamışdır. Bu qəbildən olan kitab və məqalələrdə radio dili ilə danışq dilinin eyniləşdirilməsi, şifahi nitqə aid olan xüsusiyyətlərin, bir çox hallarda isə yazılı dil üslublarının eynilə radio dilinə aid edilməsi, həmçinin radiojurnallar haqqında yekdil təsəvvürün olmaması başlıca nöqsan idi. Radio dilinə dair tədqiqatların qeyri-ardıcıl xarakter daşması, bu sahədə axtarıqların ləngliyi və dolğun nəzəri fikrin yoxluğu da məsələyə birtərəfli yanaşmağın səbəblərindən biri kimi izah oluna bilər. Nəhayət, uzun elmi axtarıqlardan sonra 70-ci illərin əvvəllərində radionun akustik təbiətindən çıxış edərək onun dilinin nəzəri əsaslarını yaradan, ən başlıcası isə danışq dili ilə radio dili arasındakı mühüm prinsipial fərqləri üzə çıxaran sanballı tədqiqat əsəri meydana gəldi. Bu, radio dili üzrə tanınmış mütəxəssis M.Zarvanın “Слово в эфире” kitabı idi.¹

M.Zarva radio nitqinin spesifik xüsusiyyətlərini nəzərdən

keçirərək qeyd edir ki, burada ədəbi dilin müxtəlif sahələri, o cümlədən həm kitab dili, həm də danışq dili özünü göstərir. Lakin radio dilini bütövlükdə danışq dili hesab etmək doğru deyil (halbuki indiyədək bir çox radio tədqiqatçıları məhz belə hesab edirdilər və indi də bəziləri həmin fikirdədirlər - N.X.). M.Zarvaya görə, leksika sahəsində radio dili kitab dilinə daha çox yaxınlaşır, amma hansı sintaktik konstruksiyaların seçilməsini hər bir radio verilişinin məqsədi, onun janr xüsusiyyətləri və üslubu müəyyənləşdirir. Bu və ya digər leksik vahidin radio nitqinə necə səlis uyğunlaşmasını sənətkarlıq cəhətdən dolğun olan radio verilişləri də sübut edir. Sözlərin seçilməsini və onun səsləndirilməsini, qrammatik formalardan istifadə olunmasını da müəllif haqlı olaraq radio janrlarının xüsusiyyətləri ilə bağlı şəkildə izah edir. O, radio nitqi üçün hazır resept vermək yolu ilə yox, konkret nümunələr göstərmək yolu ilə gedərək radio dili sintaksisinin bir sıra mühüm xüsusiyyətlərini üzə çıxarır, praktikada mövcud olan bəzi xarakterik nöqsanların səbəblərini elmi şəkildə izah edir.

Radio dili nədir? O hansı xüsusiyyətlərə malikdir? Bu suallara cavab verən M.Zarva göstərir ki, radio janrları kifayət qədər çox və rəngarəng olsa da, hər halda buradakı nitqin insan fəaliyyətinin spesifik sahəsi olan radionun təbiəti ilə bağlı bir sıra xüsusiyyətləri vardır. Bunlar hansılardır? M.Zarva kütləvi kommunikasiya növü kimi radio üçün əsas səciyyəvi cəhətləri aşağıdakı kimi müəyyənləşdirir:

1. Akustiklik — əsas ifadə vasitəsi kimi səsdən (nitqdən, musiqidən, səs-küydən istifadə) və əsas təsir vasitəsi kimi səslənən sözdən istifadə.

2. Nitq ünsiyyətinin birtipli olması — dinləyiciyə birbaşa müraciət.

3. Nitq aktının məsafəliliyi — nəzərə almaq lazımdır ki, gö-

¹ Вах: М. З а р в а. Слово в эфире. М., 1971.

rüntü olmadığına görə danışan dinləyicidən əhəmiyyətli dərəcədə uzaqdadır.

4. Sinxronluluq — danışğın baş verdiyi anda dinləyici tərəfindən qəbul olunması.

5. Hər yerdə yayıla bilmək imkanı və bunun nəticəsi kimi auditoriyanın kütləviliyi. Nəzərə almaq lazımdır ki, bu auditoriya sosial tərkibinə, yaşına, cinsinə, təhsilinə və mədəniyyətinə görə müxtəlifdir.

6. Dinləmə şəraitinin məhdudluğu — yəni veriliş çox məhdud, bəzən fərdi qaydada qəbul edilir.¹

Məhz bu xüsusiyyətlərin məcmusu dil vasitələrinin seçilməsində ümumi qanunauyğunluqlar yaradır və “radio dili” adlanan özünəməxsus üslubi dil sistemi əmələ gətirir.

Akustiklik haqqında bir qədər geniş danışmaq lazım gəlir. Çünki bu mühüm xüsusiyyət radioda şifahi nitqin üstünlüyünü nəzərdə tutur. Şifahi nitq insanın eşitmə qabiliyyətinə, yəni ən mükəmməl qavrama sistemlərindən birinə ünvanlanır və bu cəhət şifahi nitqin xüsusiyyətlərinin dərindən öyrənilməsinə tələb edir, həm də yazılı nitqdə, ümumiyyətlə, mövcud olmayan amillərə diqqət yetirməyi nəzərdə tutur. Unutmaq olmaz ki, insan səsi ilə deyilən, ortaya söz şəklində peyda olan fikir yaşayır. Həmin canlı fikir təkcə məntiqi deyil, həm də parlaq hiss, özü də fərdi hiss təəssüratı oyadır. Belə ki, hər bir adam sözü özünəməxsus tərzdə deyir. Bu, müasir elmi dildə **qeyri-verbal informasiya** (digər terminologiyaya görə mənadan kənar informasiya) adlanır.

Şifahi nitqin özünəməxsusluğu ondadır ki, özündə mənə yüklü informasiya ilə yanaşı səs fərdi xüsusiyyətlərində, gücündə, nitqin intonasiya çalarlarında yerləşən xeyli əlavə informasiyalar daşıyır.

Məlumdur ki, deyilən sözün əsl mənasının aydınlaşdırılmasında intonasiyanın böyük rolu var. Amerikalı tədqiqatçılardan V. Hofmanın gəldiyi qənaətin məzmunca ziddiyyətli olması da buradan doğur: “İnsanlara sözün məzmunundan daha çox səs fərdi təsir edir”.

İnformasiya “istehlakçısına” maksimum təsir göstərmək zərurəti qəzeti, radio və televiziyanı təxminən bərabər şərtlər qarşısında qoyur. Bu mənada radionun dili informativ cəhətdən dəqiq, hamı üçün anlaşılıq olmalıdır. Lakin ifadə vasitələrindəki, informasiyanı qavrama mühitindəki fərqlər bunları bir-birindən ayıra bilməz. Radio verilişləri sahəsində bütün elementlər özlərinə xas qarşılıqlı əlaqə funksiyalarını dəyişir; hər şey necə isə başqalaşır, mənə və özünəməxsus ifadə kəsb edir.

Radio dilinin prinsipial fərqli cəhətlərindən biri də budur ki, radioda səslənən nitq, yəni mütləq intonasiya ilə bəzənmiş, danışanın münasibətilə “işlənmiş” nitq az olsa da, həmin adamın fərdi əlamətini daşıyır. Hətta dinləyicilər qarşısına “çıxan” müəllif, şərhçi, müxbir, xronikarı hazırlayan jurnalist, çoxlarının az qala müəlliflə eyniləşdiriyi diktoran çıxış etdiyi xronikal qeydlər janrında da oxunan materiala münasibət nə qədər xəsisliklə bildirilsə belə, hər halda bu münasibət olacaq və hiss ediləcək. Belə ki, mütləq laqeydlik yalnız o halda mümkündür ki, mikrofon qarşısında dinləyicilərə dünyada baş verən hadisələr haqqında danışan canlı insan əvəzinə nəşə mexaniki bir qurğu dayansın. Deməli, radioda danışanın səsi, intonasiyası və diksiyası ilə özünü, şəxsiyyətini “göstərməsi” çox mühüm vəzifədir.

Buna görə də radioda auditoriyaya təsir dərəcəsi qəzetə nisbətən ölçüyəgəlməz səviyyədə artmaqdadır. Canlı emosiyalarla bəzədilmiş səslənən söz yazılan sözə nisbətən qat-qat böyük enerjiyə, azadlığa, düşüncələri və ürəkləri yerindən oynadır

¹ Вах: М. З а р в а. Слово в эфире. М., 1971, стр. 41-42.

özünə cəlb etmək qabiliyyətinə malikdir. Bu prosədə intonasıya xüsusi rol oynayır. İnsanın “sırf fərdi xüsusiyyətləri”nə zidd olan intonasıya, o cümlədən nitqin tembrini, nəhayət, danışanın səsi heç bir qanuna tabe olmur. Nəticədə burada qəzet dilinin məruz qaldığı fəal şablonlaşdırmağa əngəl törədən “qarşıdurma estetikası” fəaliyyət göstərməkdə davam edir və bununla da ehtiyat təsir vasitələrinin müxtəlif variantlarına malik olur.

Dinləyici ilə etibarlı əlaqə yaratmaq, onun diqqətini cəlb etmək, ritmomeodika, temp, tembr, məntiqi vurğunun köməyi ilə ona təsir göstərmək imkanı radio dilində üslubi “qarışıqlıqdan” qəzet dilində olduğu qədər ardıcıl və əhatəli istifadə etməyə yol vermir və ədəbi dil normaları çərçivəsindən kənara çıxmağa fəal cəhd göstərmir. İndiki inkişaf mərhələsində ədəbi dildə baş verən proseslərə, xüsusilə də üslubların bir-birinə qarşılıqlı nüfuz etməsinə, eləcə də kitab və danışiq elementlərinin qarışması prosesinə biganə qalmayan radio dili bu mənada müasir qəzet dili üçün normaya çevrilmiş optimal “üslubi potensial fərqi”nə ehtiyac duymur.¹

Radioda görüntü olmadığına görə nitq aktı ilə bağlı məsafə amili xüsusi illüstrasiya, əyani vasitələr axtarışı zərurəti doğurur. Məlum olduğu kimi, radio verilişləri şəraitində söhbətin görüntülərlə müşayiəti mümkün deyil. Əyani vasitələri isə radio-nun təbiətindəki səs ehtiyatlarında axtarmaq lazım gəlir. Həmin ehtiyatlar əsasən sənədli yazılar, musiqi və əlbəttə ki, səslənən sözün predmet və obrazlılıq xüsusiyyətləridir.

Radiodan kütləvi kommunikasiya vasitəsi kimi istifadə edən jurnalistlər dinləyicilərlə “ümumi dil” tapılmasında maraqlıdır. Bu, heç də o demək deyildir ki, jurnalist bəsit üsullara əl ataraq “fəhlə ilə fəhlə, kəndli ilə kəndli dilində danışmalıdır”. Sadəcə

¹ Вах: М. ? а р в а. Слово в эфире. М., 1971, стр. 51.

olaraq, radio jurnalisti lazım gəldikdə xüsusi təyinatlı dil vasitələrini (peşəkar, terminoloji) neytral vasitələrlə əvəz etməlidir.

Jurnalistlər səslənən sözün informativ dəqiqliyinə xüsusi diqqət yetirməlidirlər. Məqalələrində, radio və televiziya mətnlərində işlədilən sözlərin dəqiqliyi, düşünülmüş mənanı dolğun ifadə etmələri onunla şərtlənir ki, qəzet də, radio və televiziya da kütləvi kommunikasiya vasitəsidir. Lakin qəzetdə oxucunun cümləni yenidən oxumaq imkanı, televiziyada heç olmasa “nədən danışılır?” sualına qismən cavab verən təsvir varsa, radioda məna dəqiqliyi çox mühüm vəzifədir. Radio ilə səslənən nitqin şifahlılığı, hərçənd vasitəli olsa da, kütləvi dinləyiciyə birbaşa yönümü bu səslənən nitqdən xüsusi keyfiyyətlər tələb edir. Əgər çap mətninə leksik, yaxud qrammatik səhv yol tapsarsa, oxucu bu səhvi müqayisəyəgəlməz dərəcədə asanlıqla başa düşər və fikrin mənasını müəyyənləşdirər. Dinləyici üçün isə belə bir maneəni aradan qaldırmaq xeyli çətinidir. Zaman daxilində fasiləsiz davam edən şifahi nitq anlaşılmayan sözə qayıtmağa, dərk edilməyən məna barədə düşünməyə imkan verir. Dinləyicidə qeyri-dəqiq deyilən sözün mahiyyətini, onun əsl mənasını dərk etmək arzusu oyanır və təbii ki, bu prosesin özü onu sonrakı nitqdən yayındırır. Nəticədə nə əvvəlki fikir anlaşılır, nə də sonrakı əşidilir. Verilişin təsiri və əhəmiyyəti isə xeyli azalır.

Radio jurnalistinin qarşısında dayanan bir mühüm vəzifə də daim dinləyicinin diqqətini cəlb etmək, ona öz məhsulunu sonadək ustalıqla təqdim etməkdir. Ona görə də radio verilişi hazırlayan jurnalist ilk növbədə dinləyicilərin diqqətini cəmləşdirmək haqqında düşünülməlidir. Buna görə çalışmaq lazımdır ki, dil materialı və ifadə tərzii mümkün qədər sadə və aydın olsun. Bundan başqa, verilişdə toxunulan məsələlərin həcmninə də yığcam və anlaşılıqlı olması vacibdir.

Verilişi hazırlayarkən dinləyicinin bir neçə dəqiqədən sonra yorulacağını, diqqətinin təbii olaraq zəifləyəcəyini mütləq nəzərə almaq lazımdır. Ona görə də hər hansı veriliş, söhbət, çıxış elə qurulmalıdır ki, çox da böyük olmayan girişdən sonra əsas mahiyyətə, verilişin ortasından başlayaraq isə tədricən daha asan qavranılan hissələrə keçid edilsin. Əgər belə olmazsa dinləyici (xüsusən səbatsız dinləyici) bir neçə dəqiqədən sonra radionun dalğasını dəyişə bilər.

Dinləyicilərin diqqətini cəlb etmək və auditoriya ilə canlı ünsiyyət təəssüratı yaratmaq üçün çıxış edənlərin aşağıdakı qaydalara əməl etmələri məqsədəuyğundur:

1. Dinləyici ilə daim ünsiyyət yaradılmalı, çıxışın məhz ona ünvanlandığı xatırlanmalıdır. Söhbətin auditoriya üçün olduğu və canlı insan tərəfindən oxunulduğu müntəzəm olaraq qeyd edilməlidir: *“Yəqin ki, siz bu sözlərə inanmırsınız”,* yaxud *“Siz mənə etiraz edib, deyə bilərsiniz ki; Əziz dinləyicilər, təsəvvür edin ki,”* və s.

Belə müraciətlər verilişin həm əvvəlində, həm də ortasında olmalıdır. Digər hallarda müraciətdən yalnız yeri gələndə istifadə oluna bilər. Çünki müraciət emosional təsir vasitəsidir.

2. Əgər radioda dialoq gedirsə, mütləq dinləyici amili xatırlanmalıdır. Məsələn: *“Qoy filan məsələni dinləyicilər özləri müəyyənləşdirdinsinlər ki ...”* və s.

3. Materialın radio ilə izahı maksimum dərəcədə əyani olmalıdır. Şərh mümkün qədər konkret səciyyə daşmalıdır. Hər hansı mövzunun daha yaxşı yadda qalması və anlaşılması üçün mütləq bədii detallardan, obrazlı dildən, atalar sözi və idiomatik ifadələrdən istifadə edilməlidir. Çünki bədii obrazlar dinləyiciyə ən mürəkkəb məsələni çatdırmaqda belə ən yaxşı vasitə sayılır.

4. Dinləyicilərin diqqətini fəallaşdırmaq və ona emosional təsir göstərmək üçün sual cümlələrindən istifadə edilməlidir.

Sual cümlələri bir qayda olaraq dinləyicinin diqqətini cəlb edərək sualın məzmununa fikir verməyə, cavabı axtarmaq üçün müstəqil düşünməyə vadar edir. Məsələn: *“Bəs filan məsələnin kökü hardan başlanır?”,* yaxud *“Sual oluna bilər ki, xalq bu məsələyə necə baxır?”* və s.

5. Emosional təsir vasitəsi kimi nida, həmçinin sual-nida cümlələrindən istifadə etmək də məqsədəuyğundur. Buna görə də təbliğat effekti yaratmaq zərurəti ortaya çıxan zaman onlara müraciət olunması vacibdir. Məsələn: *“Bəs görəsən nə baş verir? Niyə görə biz ölkəmizin taleyinə biganə qalmalıyıq, əziz həmvətənlər!”* və s.

6. İki müxtəlif rəyin tutuşdurulub, qarşı-qarşıya qoyulması da dinləyicinin diqqətini fəallaşmasına kömək edir. Bu zaman həmin rəylərin qiymətləndirilməsi yalnız onların şərhindən, məğzinin açılmasından sonra olmalıdır.

7. Diqqəti cəlb etmək, radio verilişinin məzmununu daha yaxşı qavramaq vasitələrindən biri də verilişin gedişində meydana çıxan etirazları qabaqlamaqdır. Bu zaman belə ifadələrdən istifadə olunur. Məsələn: *“Siz mənə etiraz edib deyə bilərsiniz ki,”* və s.

8. Radioverilişlərin tərtibində irəli sürülən başlıca tələblərdən biri də müxtəliflik prinsipidir. Çünki hər hansı bir yeknesək, monoton danışıq tərzii yorucudur. Buna görə də eyni təəssüratın təkrarına yol vermək olmaz. Əsas fikir təkrar olunarsa, onun təqdimat üsulları dəyişməlidir. Bütün bunlardan savayı, verilişin mətnində eyni sözlərin təkrarına yol vermək olmaz, çünki onlar üslubi səliqəsizlik təsəvvürü yaradır.

Müxtəliflik prinsipi ayrı-ayrı nitq üslublarının elementlərindən bacarıqla istifadə etməyi nəzərdə tutur. Beləliklə, bir tərəfdən dinləmə zamanı yorulmanın qarşısını alan müəyyən stilistik müxtəliflik əldə olunur, digər tərəfdən söhbətə bədii xarak-

teri verən emosional gərginlik və boşalmalar sistemi yaranır. Veriliş dinləyici üçün bir-biri ilə məntiqi, real uyğunluqlarla bağlı olan suallar sisteminəndən ibarət olmalıdır.

9. Radio üçün yazan müəllif, yaxud orada çıxış edən hər bir fərd eşitmə və görmə ilə qavramanın müxtəlifliyini mütləq nəzərə almalıdır. Unutmaq olmaz ki, radioda sözlün (nitqin) vəzifəsi nəyin və necə baş verdiyini "göstərməkdir". Radioda sözə, dilə ayrılan başlıca funksiya budur.

10. Radioda yorucu və uzun-uzadı rəqəmlərdən imtina edilməlidir. Statistik materialdan istifadə zamanı mahiyyət təhrif olunmazsa, böyük rəqəmlər yuvarlaqlaşdırılmalıdır. Məsələn: 4,9 əvəzinə təxminən 5 deyilməsi məsədəuyğundur. Yaxud, onluq kəsr varsa onu ya yuvarlaqlaşdırmaq, ya da sadə kəsrlərlə əvəz etmək lazımdır. Məsələn: 0,75 əvəzinə dördü üç, yaxud 0,5 əvəzinə ikidə bir demək daha münasibdir. İmkan daxilində mütləq rəqəmlər nisbi rəqəmlərlə izah edilməlidir. Məsələn: ikiqat, üçqat və s.

11. Verilişlərdə rəqəmli və digər növ cədvəllərdən istifadə etmək məqsədəuyğun deyil. Sadəcə olaraq onlar radioda görünür. Belə hallar yalnız radio dinləyicisini qıcıqlandıra bilər.

12. Cümlədə dürgü işarələrini elə qoymaq lazımdır ki, təbii intonasiasına uyğun olsun. Cümlələrin ayrı-ayrı hissələrə ayrılması, onlardan müəyyən hissələrin xüsusilə qeyd olunması yazılışda vergillə məhdudlaşarsa, şifahi nitqdə daha qabarıq dürgü işarəsi ilə vurğulanmasını tələb edir. Nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, fikrin ifadəsi üçün söz, hissələrin ifadəsi üçün isə sözdən daha çox intonasiasına lazım gəlir.

13. Yazıda məna kəsb edib, şifahi nitqdə o qədər də aydın ifadə vasitəsi olmayan dürgü işarələrindən istifadədən də çəkinmək lazımdır. Xüsusən, dırnaqda yazılmış sözlərin ikimənallılığınəna yol vermək olmaz. Məsələn: "Bu gəlirlə ildə beş milyon

ton "qara qızıl" axacaq" yazmaq doğru deyil. Yaxud "Rus ayısı" "qafqaz ayısına" pəncə uzadır" cümləsi qəzetdə aydın məna kəsb edərsə, onun şifahi nitqlə ifadəsi mahiyyətin dolaşılıqlığına gətirib çıxarır.

14. Hər hansı mətnə bəndlərin rəqəmlərlə (1, 2, 3 və s.) sadalanmasına yalnız diqtə zamanı yol verilir. Efirə oxunan materialda bəndlərin istər rəqəmlə, istərsə də hərflə nömrələnməsi (a, b, v, q və s.) mənasızdır. Bunları mətnə aydın abzaslara bölmək, yaxud efirə oxu zamanı intonasiasına ilə qeyd etmək daha məqsədəuyğundur.

Şübhəsiz ki, bu qaydalara əməl olunması radio verilişlərinin, radioçıxışın təsirini qat-qat yüksəldə bilər. Nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, indi dinləyicinin səviyyəsi xeyli yüksəlmişdir və o, tükü-tükdən asanlıqla seçə bilər. Ona görə də radio verilişi həm məzmun, həm dil və üslub, həm də intonasiasına-tələffüz baxımından o qədər yüksək səviyyəli olmalıdır ki, o, dinləyicini təmin etsin və onun təxəyyülündə zəngin lövhələr və obrazlar yarada bilsin.

Bir az əvvəldə dediyimiz kimi, radio dili yekcins deyil. Müxtəlif üslub axarları onun məcrasına sığınaraq bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə, təmasda olaraq yanaşı axır, amma heç vaxt tam qovuşmur. Beləliklə, radio verilişləri üslubunun mövcudluğunu təsdiq və onu dil üslubları sisteminə daxil etmək, iki təzahürü — dilin işlənməsini və ünsiyyətin müəyyən məqsədləri ilə şərtlənən normalaşdırılmış, cəmiyyət tərəfindən dərk edilən dil üslubunu qarışdırmaq deməkdir.

O ki qaldı danışıq üslubuna, əlbəttə, bu, radio nitqində aparıcı meyil olaraq qalır, özünü həm frazeologizmlərdə, həm morfologiyaya sahəsində, həm də danışıq üslubunun sintaksisində göstərir. Bütövlükdə isə danışıq üslubu üçün başlıca səciyyəvi cəhət — sərbəstlik, fikri ifadə etmək üçün sözlərin düşünlülük

seçilməsi, nitqin səlisliyi naminə akademizməndən – kitab üslubundan uzaq qaçmaqdır.

Başqa sözlə deyilsə, şəxsi, bilavasitə ünsiyyətə istinad edən danışıq nitqində “kommunikativ məqsədəüyükunluq” qanunu qüvvədə olur. Bu halda danışan şəxslər “konkret dil şəraitində optimal varianta” gətirib çıxaran dil materiallarından istifadə edirlər. Tədqiqatların göstərdiyi kimi, danışıq dilində kitab dili normalarının pozulmasından yox, danışıq nitqi hüdudları daxilində məhz bu üsluba xas olan normalar sisteminin mövcudluğundan söz açmaq daha doğrudur. Bu da öz növbəsində eyni kollektiv tərkibində ikidilliliyin xüsusi növünün mövcudluğunu təsdiq etməyə imkan verir. Buradan belə bir nəticə çıxır ki, radioda “təmiz” danışıq nitqindən yalnız məhdud çərçivədə canlı məişət dilini əks etdirən bədii, ədəbi-dram verilişlərində, eləcə də əsl danışıq nitqinin mətnsiz sənədli yazılışında istifadə etmək mümkündür və məqbuldur.

ƏDƏBİ-BƏDİİ VERİLİŞLƏRDƏ DİL MƏSƏLƏSİ

Biz bu məsələyə iki cəhətdən yanaşmağı məqsədəüyükün sayırıq. Birincisi, ədəbi-bədii, incəsənət, dram verilişlərində Azərbaycan ədəbi dili məsələlərinin, nitq mədəniyyəti problemlərinin necə işıqlandırılması, ikincisi isə həmin verilişlərin özlərində tədqiqat üçün material verən xarakterik dil proseslərinin təhlili.

Bu verilişlərin məzmunu, təsnifatı və estetik dəyəri haqqında söhbət açarkən qeyd etmək vacibdir ki, hələ Azərbaycan radiosu fəaliyyətə başladığı ilk illərdə ədəbi-bədii, incəsənət, musiqi və dram verilişləri proqramlarda geniş yer tuturdu. Radio-muz 20-ci illərin sonundan başlayaraq respublikada mənəvi mə-

dəniyyətin bütün sahələrinə – ideologiyaya və elmə, təhsilə, təlim-tərbiyyəyə, teatra, incəsənətin bütün sahələrinə son dərəcə sürətlə müdaxilə edirdi. Bu müdaxilə heyvətəməz dərəcədə ahəngdar, ziddiyyətsiz, antoqonizmə meyl etmədən baş verirdi. Radio özünün daxili seçiyyəsinə görə, adamların mənəvi həyatı və fəaliyyəti ilə bağlı ənənəyə münasibətdə nəzakətli qalmaq şərti ilə üzvi surətdə mədəniyyətə qaynayıb-qarışdı. Radio özünün real həyatda fəal iştirak etmək qabiliyyətini sübut etməklə yanaşı göstərdi ki, artıq çoxdan mövcud olan kütləvi informasiya vasitələrinin və ənənəvi incəsənət növlərinin fəaliyyət dairəsinə mənfəi təsir etmək niyyətində deyil. Əksinə, radio kütləvi informasiya vasitələri və incəsənət üçün gözlənilməz hədiyyə, ecazkar bir nemət oldu. Radio verilişlərinin digər kütləvi kommunikasiya vasitələri və incəsənət növlərindən fərqlənib ayrılması bir növ öz-özünə və dərhal (kəskin spesifikasiyasına, ünsiyyət qlobal səs vasitəsi olmasına görə) baş verdi.

Radio böyük idrak məktəbi kimi mətbuatın təhlil qabiliyyətinə, ədəbiyyatın intellektuallığına iddia etmədi. Çünki radio ətraf ələmi, hadisələri hərəkətdə, kinonun parlaq şəkildə etdiyi kimi, əyani əks etdirə bilməzdi. Bunun əvəzində o, sözü səsləndirdi, ona həyat verib canlandırdı. Radio dalğaları bir anda dünyanı dolanaraq istənilən məlumatı, insanın hər hansı bir fikir və hissini planetimizin istənilən nöqtəsinə çatdırma bildi. Radio dərhal, yerindəcə, kütlənin gözü qarşısında və kütlə üçün öz sənətini nümayiş etdirdi. Radio səslər vasitəsilə qəhrəmanlarının canlı həyatını verərək bütün dövrlərin və xalqların böyük dramını, ədəbiyyatını və musiqisini, ən yaxşı müğənnilərin səslərini, ən yaxşı musiqiçilərin ifa məharətini evlərə gətirə bildi. Elə buna görə də sənətkarlar radionun sehvli yardımını minnətdarlıqla qəbul edirlər. Təsadüfi deyil ki, ilk vaxtlar radio verilişlərinə yalnız “hava təşviqatçısı” kimi baxanlar sonralar onu incəsənətin xoşbəxtliyi adlandırmışdı.

Həmin illərdə radioda bədii yaradıcılığın xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi sahəsində də xeyli iş görülmüşdü. Hətta “Radio incəsənəti üzrə tezislər” əsəri (A.V.Lupoqarski) meydana çıxmışdı. Bu əsərdə bədii söz ustalarının, rejissorların, aktyorların materialları, məqalələri, çıxışları və müsahibələri radio incəsənətinin kəskin xüsusiyyətlərinə, onun təsviri bədii formalardan fərqlərinə həsr olunmuşdu. Radioda orijinal dram yaradıcılığı haqqında ilkin mülahizələrin dəqiqliyinə, nəzəri cəhətdən dərinliyinə və kompleksliyinə indi bizim dövrümüzdə yalnız təcüblənə bilərik. Məsələn, radio incəsənətinin qaranquşları deyirdilər ki, müəyyən təsviri səs formalarında çoxdan mövcud olan səhnə sənəti əsərlərinin məzmunu onların konkret forması ilə əlaqədardır. Təsviri sənət əsərlərinin səs materialında həyata keçirilməsi üçün reproduksiyası, yaxud yenidən işlənməsi orijinalı kasadlaşdırır və təhrif edir. Yeni ünsiyyət vasitəsində yeni söz-səs bədii formalarının peyda olması radio incəsənəti sahəsində müəyyən mənada yeni bədii məzmunun labüd şəkildə yayılmasını tələb edir. Özü də radio incəsənətinin tərəfdarları hələ o vaxt ənənəvi sənət əsərlərinə müdrikcəsinə dost münasibəti bəsləyir, başa düşürdülər ki, kütlələrin mənəvi dəyərlərə yiyələnməsi epoxasında bədii mədəniyyətin böyük nailiyyətlərinin reproduksiyası xalqın maariflənməsi işində mühüm əhəmiyyətə malikdir.

30-cu illərin ortalarından başlayaraq, radio incəsənəti əsərlərinin dilinin, formasının, məzmununun spesifikasiyi barədə qızğın mübahisələr və diskussiyalar tədricən səngiyir. Radionun fəaliyyəti sabitləşir. Belə bir qayda yaranır ki, radio yaradıcılığının texnoloji xüsusiyyətlərinə getdikcə az əhəmiyyət verilir, evəzində isə radioya kənar mədəni materialın axını genişlənir və müxtəlifləşir. 1930-cu ildə Azərbaycan radiosunda M.S.Ordubadinin rəhbərliyi ilə “Ədəbi-dram verilişləri” baş redaksiya-

sı yaradılır. Həmin vaxtda görkəmli aktyor Mustafa Mərdanovun rejissorluq etdiyi dram qrupu fəaliyyət göstərir. 1931-ci ildə isə radionun öz diktorlarından ibarət yeni “Dram qrupu” yaradılır. Ona rejissor Leyla Terequlova başçılıq edir. 50-ci illərdən sonra isə radio verilişlərinin yeni redaksiyaları — incəsənət, radioteatr, ədəbiyyat və s. şöbələr yaradılır.

Həmin vaxtlar, xüsusən 30-40-cı illərdə Azərbaycan radiosunun ədəbi-bədii verilişləri dilimizdə gedən prosesləri çox dolğun əks etdirirdi. Çünki bu dövr Azərbaycan dilinin inkişafında xüsusi bir mərhələ idi və bu mərhələ Azərbaycan ədəbi dili tarixində əlifba, orfoqrafiya məsələləri ilə yanaşı leksik, semantik və qrammatik proseslərin də sürətli inkişafı dövrüdür. Əlifba və orfoqrafiya məsələləri ilə bağlı qərar və göstərişlər əhalinin savadlanması, ümumi mədəni səviyyənin yüksəldilməsi kütləvi təhsil sahəsində başlıca tədbirlər idi. Yeni ictimai-iqtisadi quruluşla, sosial inkişaf və elmi-texniki tərəqqi ilə əlaqədar dildə yeni söz birləşmələri, leksik və sintaktik vahidlər meydana çıxır və bunların xalqı ifadə üsulları dilin normalaşması prosesinə çox böyük təsir göstərirdi. Bir sıra sözlərin mənaca genişlənməsi, yaxud daralması, yeni mənə qazanması, yeni leksik-qrammatik vahidlərin yaranması dilin lüğət tərkibinin inkişafında mühüm rol oynayırdı.

Bu dövrdə dil yalnız məişətdə, ədəbi və elmi əsərlərdə yəşəməqlə məhdudlaşmayıb, iqtisadi, ictimai həyatın hər bir sahəsində və o cümlədən dövlət idarələrində geniş şəkildə işləmək imkanı əldə etdi. Radio kütləvi kommunikasiya vasitəsi kimi, gündəlik zəruri hadisələri əks etdirdiyindən burada sosial-siyasi həyatın bütün sahələri, ictimai-mədəni inkişaf, elmi-texniki tərəqqi ilə bağlı mühüm yeniliklər işıqlandırılırdı. Yeni dövrün hadisələrini əks etdirən dil vahidləri kütləvi kommunikasiya vasitələrinin köməyi ilə daha tez ümumxalq xarakteri ola bilirdi.

Keçmiş ictimai quruluşla bağlı bir sıra dil vahidləri işləklidən qalır və yeni ictimai quruluşla əlaqədar yarananlar üçün həqiqi mənada meydana açılırdı.

Əsas kütləvi təbliğat vasitəsi kimi, radio ilk dövrdə ədəbi dilin üslublarının diferensiallaşmasında, qrammatik normalaşmada, lüğət tərkibinin, xüsusilə terminoloji vasitələrin zənginləşməsində böyük rol oynayırdı. Ədəbi dilin inkişafında radio dilinin rolu bir də ona görə mühüm idi ki, burada müxtəlif janrdə yazılmış materiallar özünə yer tapırdı və onun çoxlu dinləyicisi vardı.

İlk radio verilişlərində, o cümlədən ədəbi və bədii proqramlarda (daha çox dram verilişlərində) dil mənzərəsi 30-cu illərin əvvəllərində qəbul olunmuş prinsiplərə əsasən müəyyən edilirdi. Yəni:

– əsl Azərbaycan-türk sözlərinin orfoqrafiyası tarixən müəyyənənmiş demokratik normaya tabe olunur, tələffüz norması ilə yazı norması arasındakı fərq tarixi normativlik pozulmadan aradan qaldırılır, ahəng qanununun fonomorfoloji imkanları genişləndirilirdi;

– ərəb, eləcə də fars dilindən keçən sözlərə iki cür münasibət faktlaşdırılırdı: söz xalq dilinə keçmişsə, yəni fonomorfoloji uyğunlaşmaya məruz qalmışsa və ya ahəng qanununa tabe edilmişsə, xalq dilində olduğu şəkildə ədəbi dildə işlənmışsə, tarixən işləndiyi şəkildə qəbul olunurdu;

– Avropa-rus mənşəli sözlərin demokratik formaları (istər fonetik, istərsə də morfoloji baxımdan) norma hesab edilirdi;

– dialekt tələffüzünün variantları müəyyən hallarda qalırdı (məsələn, hal şəkilçilərinin, eləcə də *-lar*, *-lər* cəm şəkilçisinin fonetik variantları norma kimi təqdim edilirdi).

Amma verilişlərdə o dövrün dilçiliyi üçün mübahisəli məqamlar da özünü göstərirdi. Bu mübahisələrin mərkəzində isə aşağıdakı müxtəlif məsələlər dayanırdı:

– bir qayda olaraq söz sonunda *q*, *ğ*, yaxud *x* yazılması; *k*, yaxud *g* yazılması;

– sonu saitle bitən sözlərdə hallanma prosesində bitişdirici samitin artırılıb artırılmaması;

– Avropa-rus mənşəli sözlərin mənbə dildə olduğu kimi, yaxud Azərbaycan dilində işlədildiyi kimi yazılması.

Yaddan çıxarmayaq ki, həmin dövrlər ərəb əlifbasından latın qrafikasına keçid dövrü idi və bu dövrdə fonetik, orfoqrafik normaya müxtəlif baxımdan təsir edilir və ədəbi dilin tarixi təcrübəsi nəzərə alınmadığı üçün iki ifrat meyl meydana gəlirdi:

– xalq dilinin ədəbi normanı təşkil etdiyi rolu həddindən artıq şişirdilir, nəticədə dialekt tələffüz variantlılığı norma kimi faktlaşdırılırdı;

– xalq dilinin ədəbi normanı təşkil etdiyi roluna etinasız yanaşılır, nəticədə alınma sözlər mənbə dildəki fonetik quruluşu ilə norma faktı kimi təqdim edilirdi.

İfrat meyillərlə yanaşı bir sıra aralıq meyillər də mövcud idi. Demək lazımdır ki, orfoqrafik normanın bu cür tez-tez dəyişdirilməsi, fikir ixtilafı ədəbi dilin tarixini bilməməkdən, fonetik-tələffüz, orfoqrafik-yazı ənənələrinə əslində birgə münasibətdən irəli gəlib, hardasa tarixə vulqar baxışın nəticəsi idi.

Beləliklə, 70 ildən artıq mövcud olduğu bir dövrdə Azərbaycan radiosu, onun ictimai-siyasi, publisistik və ədəbi-bədii verilişləri bir tərəfdən ədəbi dilimizdə gedən mürekkəb prosesləri, digər tərəfdən isə siyasi həyatımızı və mədəni inkişafımızı əks etdirən güzgü olmuşdur. Uzun dövr ərzində ədəbi-bədii verilişlər Azərbaycan ziyalıların ictimaiyyətlə əlaqə tribunasına çevrilmişdir. Ü.Hacıbəyov, M.Maqqomayev, S.Vurğun, R.Rza, H.Hüseynov, M.İbrahimov, M.Arif, M.Cəfər, B.Vahabzadə, İ.Əfəndiyev, M.Məmmədov, S.Ələsgərov və digər görkəmli ədəbiyyat və mədəniyyət xadimləri, səhnə ustaları

bu proqramlarda iştirak etmiş, onları düşündürən problemlər barədə mikrofon qarşısında söz açmışlar. İndi radionun fonetikasında Azərbaycan xalqının tərəqqisində misilsiz rol oynamış elm xadiminin, bəstəkarın, yazıçı, şair, jurnalist, aktyor, müğənni və başqa sənət sahiblərinin səsi ehtiramla qorunub saxlanılır. Bu mənada tam məsuliyyətlə demək olar ki, Azərbaycan radiosunun ədəbiyyat, incəsənət və musiqi verilişləri xalqımızın səs yaddaşındadır. Bu verilişlər yarandığı gündən müqəddəs sözün qiymətini bilib, xalqın mənəvi sərvətlərinin keşiyində dayanıb. Nəinki mənəvi dəyərlərimizi qoruyub, hətta onun yaradıcılarından biri olub. Respublikamızda gedən ədəbi proseslər, yaranan ədəbi mühit, eləcə də çox qədim tarixə malik incəsənət növlərinin bu gün də yaşamasında və inkişaf etdirilməsində mübaliğəsiz demək olar ki, Azərbaycan radiosu da müstəsna rol oynayıb. Radio, xüsusən ədəbi-bədii verilişlərin təşkilində Azərbaycan ədəbi dilinin, onun tələffüz normalarının inkişafında, funksional üsulların cıalanmasında oynadığı müstəsna rolunu indiyədək saxlamaqdadır.

Şübhəsiz ki, ...“Kağızsız və məsafəsiz qəzet”dən geniş dinləyici auditoriyasına yol tapan hər kəlmə, hər söz xalqa daha inandırıcı təsir göstərdiyi kimi, zaman-zaman ədəbi dilin xarakterinə, məzmununa da sirayət edir, ona yeni çalarlar gətirir və zənginləşdirir.

“Mətbuat bir tərəfdən ədəbi dili cıalayır, kamil norma yaradır, bu normanı tətbiq edib məcburiləşdirir, sabitləşdirir, oxucu kütləsinə çatdırıb təbliğ edir. Digər tərəfdən ədəbi dili xalq dili materialına yaxınlaşdırır, əcnəbi ünsürlərə qarşı mübarizə aparır...”¹ fikrini heç şübhəsiz Azərbaycan radiosuna da şamil etmək olar.

¹ Məx: T. H a c ı y e v. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. II hissə, Bakı, “Maarif” nəşriyyatı, 1987, səh. 249.

Ədəbi dil tarixindən məlumdur ki, Azərbaycan dili əsrin son onilliklərinə qədər keçdiyi yolda müxtəlif tarixi, ictimai-siyasi hadisələr nəticəsində bir çox əcnəbi dillərin təsirinə, əgər belə demək mümkündürsə “təcavüzünə”, “basqınına” məruz qalıb. Ana dilinin saflığı uğrunda istər əsrin əvvəllərində, istərsə də sonlarına doğru bir çox ziyalı, alim, yazıçı bir an belə mübarizə meydanından çəkilməmiş, müqəddəs sözü, ana dilində olan hər bir kəlməni qorumaq üçün əllərindən gələni etmişlər. Hələ radionun yarandığı ilk günlərdə Üzeyir bəy Hacıbəyov efir vasitəsilə xalqa üz tutub deyirdi: “Ana dili xalqın varlığı üçün bir vasitədir. Bir millətin ki, dili batdı, onda o millətin özü də batar. Çünki bir millətin varlığına, isbatı-vücd etməsinə səbəb onun dilidir”. Radionun yaranmasından hələ çox əvvəl, dəqiq desək 1910-cu il aprelin 14-də “Həqiqət” qəzetində çap etdiriyi məqaləsində Üzeyir bəy bu barədə yazırdı: “Müxtəlif elm və fənn sahibləri “meyvəli ağaclar mənziləsindədir”, incəsənət xadimləri isə “ətirli güllər” yerindədir. Ləziz meyvələr insanın bədəninə, ətirli güllər də insanın ruhuna ləzzət verən kimi, elm və fənn sahibləri əhalinin aqlını, nəfis sənətkarlar, yazıçılar, incəsənət xadimləri də dillə camaatın ruhunu tərbiyə edir”.

Ana dili ananın özü kimi ən gözəl tərbiyəçidir.

Sonralar Üzeyir bəy Hacıbəyov, Məmməd Səid Ordubadi, Cəlil Məmmədquluzadə yolunun davamçıları, yeni-yeni nəsililər də Azərbaycan radiosundakı ən adicə, kiçik çıxışlarına belə xüsusi əhəmiyyət verib, burada işlədilan hər söz, hər kəlmə ilə qüdrətli ana dilimizin saflığına, duruluğuna xələl gətirməməyə, əksinə, bu dilin geniş imkanlarını üzə çıxarmağa və onu günbəgün zənginləşdirməyə çalışıblar.

Təkcə ədəbi dil normalarını mühafizə etmək deyil, həm də dilin ədəbi normasını müəyyən etmək, onu yad ünsürlərdən qorumaq, daha çox xalqın kökündən doğan, məişətdən gələn

sözlərlə cilalamaq missiyasını yerinə yetirərək radio efirində özünə sabit yer tutmuş “Nitq mədəniyyəti”, “Sözün qüdrəti”, “Nitq mədəniyyəti: problemlər, düşüncələr”, “Dil və zaman” kimi verilişlər ədəbi dil normalarının yayılmasında, nitq mədəniyyətinin genişlənməsində böyük rol oynayır. Bu verilişlərdə xalqımızın dil və mədəniyyətinin tərənnümü, təbliği başlıca yer tutmuşdur. Proqramda müxtəlif illərdə tanınmış yazıçılar, dilçilərimiz, səhnə xadimləri, tənqidçilər çıxış edərək Azərbaycan ədəbi dili ilə bağlı aktual problemlərə toxunmuşlar. Məsələn, Məmməd Cəfər, Mirzə İbrahimov, Bəxtiyar Vahabzadə, Mehdi Məmmədov, Fikrət Əmirov, Ağamusa Axundov, Əli Zeynalov, Həsənağa Salayev, Səməndər Rzayev, Tofiq Rüstəmov, Süleyman Ələsgərov, Tofiq Hacıyev, Anar, Əzizə Cəfərzadə, Əkrəm Əylisli kimi söz ustaları, musiqi xadimləri Azərbaycan dilinin müxtəlif problemlərinə dair parlaq çıxışlar etmişlər. Məsələn, Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi haqqında dəyərli fikirlər və araşdırmaları olan görkəmli yazıçımız Mirzə İbrahimovun “Nitq mədəniyyəti” verilişində ədəbi dil və dilin gözəlliyi ilə bağlı çıxışlarından bir parçaya nəzər salaıq:

“Ədəbiyyat dilin cəbbəxanasıdır. Ən incə mətləbləri, gözəl sözləri, şirin ifadələri ədəbiyyat bizə təlqin etməlidir. Bir xalqın dilini inkişaf etdirən, ona məlahət, lətafət və həssaslıq gətirən vasitələrdən biri də ədəbiyyatdır. Digər tərəfdən, ədəbiyyat son dərəcə təsir edən, istiqamət verən, yol göstərən bir sənətdir. Yüzlərlə və minlərlə adamlar bu və ya digər əsərdəki gözəl ifadələri, incə mətləbləri yadlarında saxlayıb orada olan kimi danışmağa, düşünməyə çalışırlar. Buna görə də sənət əsərinin dili kamil, mənalı, dolğun və qəşəng olmalıdır. ...Ədəbiyyat üçün sadə dil qanunlarını gözləmək azdır. Ədəbi əsər bədii təfəkkürlə bağlıdır. O, canlı təşbehlər, eyhamlar, kəskin və təsirli ifadələrlə dolu olmalıdır”.

Göründüyü kimi, böyük ədəb bədii əsərlərin dilinin əhatə və təsir dairəsinin genişliyini nəzərə alaraq, onu daha gözəl, cazibəli görmək istəyir və ona görə də belə deyir: *“Yazıçının dili nəinki mənalı, həm də gözəl olmalıdır”.*

Daha sonra o öz çıxışında dilin gözəlliyi məfhumunu aydınlaşdırmağı da lazım bilir; çünki bəziləri, xüsusən yeni yazanlar bədii dilin gözəlliyini onu təmtəraqlı, dəbdəbəli, yersiz, ağır və çox zaman anlaşılmaq sözlərlə doldurmaqda görürlər. Ona görə də yazıçı bu məsələyə münasibətini belə bildirir: *“Heç bir vəchlə dilin pozulmasına, zahirən təntənəli və təmtəraqlı, daxilən puç və mənasız ifadələrlə dolmasına yol vermək olmaz. Savadsız, Azərbaycan dilinin daxili ruhuna, qayda-qanunlarına yabançı ifadələr və sözlər də ədəbi əsərlərdə özünə yer tapmamalıdır. Yersiz təntənə və təmtəraq həmişə mənasızlığa aparmış, mündəricəyə xələl gətirmiş və gətirəcəkdir”.* M.İbrahimov radio çıxışını bu sözlərlə bitirir: *“Bəla burasındadır ki, bədii dil normaları yalnız tərcümə əsərlərində deyil, orijinal yazılarda da tez-tez pozulur. Ağır tərkiblər, yerində işlənməyən sözlər, fikri təqribi ifadə edən cümlələr bədii əsər üçün böyük qüsur sayılmalıdır (...). Biz isə çox zaman gənc və təcrübəsiz şairlərin, hətta bəzi görkəmlilərin də vəzn və qafiyə naminə şerdə artıq və yersiz sözlər işlətdiyini görürük. Buna heç vəchlə yol vermək olmaz ki, göz-görəti Azərbaycan dilinin ədəbi normaları bu şəkildə pozulsun”* (Radio, 14 aprel, 1986).

...Təsəvvür edirsinizmi, bu məzmununda çıxış minlərlə dinləyici üçün necə böyük məktəbdir. Deməli, radionun emosional gücü ilə birləşən bu cür parlaq çıxışlar sehrli bir səs kimi dalğalanaraq dinləyicilərin qulağına dəyərli hikmətlər pıçıldayarkən həmin sözlərin təsir qüvvəsi qat-qat artır.

Bu mənada bədii qiraəti, hər hansı say-seçmə bədii əsəri radioda səsləndirməklə aparılan təbliğat işinin dəyəri ölçüyə gəl-

möz... Və radionun bədii qıraət vasitəsilə ədəbi dilin təbliğ və inkişafına təsiri olduqca əhəmiyyətlidir. Bu barədə bir qədər sonra...

Millətin dilini təbiət hadisəsi hesab edənlər yanılmır. Hər bir dil uzun illər, əsrlər boyunca formalaşır. Anaların laylasıyla nağıllar, bayatılar, el deyimləri yavaş-yavaş, aram-aram yaddaşlara hopur. Məhz bu səbəbdən də ədəbi dil istər radioda olsun, istər hansısa bədii əsərdə, fərq eləməz, öz mənbəyini xalq dilindən, sadə danışığı formasından aldıqda ürəklərə daha tez yol tapır, xalqın əsl malına çevrilir. Bədii əsərlərə nisbətən radio insanların gündəlik həyatına daha yaxındı deyə, bu yöndə ondan tələb də daha çoxdur. Çünki radio əslində xalqın öz sözünü özünə yetirəndir. Və təbii ki, Azərbaycan radiosu özünün təxminən 75 illik ömür salnaməsində xalqın çoxəsrlik tarixini, azadlığa doğru əsrlərdən bəri keçmiş olduğu mübarizlik, yenilməzlik yolunu, eləcə də zəngin mənəvi dəyərlərini öz proqramlarında zaman-zaman gözəl, axıcı, saf bir dillə dinləyicilərinə, sərhəd və hüdud bilməyən geniş efir auditoriyasına layiqincə yetirə, əks etdirə bilməsəydi, nə bunca uzun ömürlülük, nə də etimad qazanardı. Öncə dediyimiz kimi, radio ədəbi dilin yaranmasında, söz-söz, kəlmə-kəlmə alınmasında kifayət qədər rol oynamaqla yanaşı həm də dilin misilsiz təbliğatçısıdır. Azərbaycan ədəbi dili radio yaranmazdan çox-çox əvvəl formalaşsa da, dövrün ab-havasına uyğun olaraq əcnəbi təsirlərdən qorunmağa zaman-zaman ehtiyacı olub. Və bu ehtiyacı, sübhəsiz, daha çox xalqın ziyalısı, alimi, yazıçısı, publisisti, dramaturqu, mədəniyyət xadimi ödəməyə, ana dilinin saflığının qeydini qalmağa, onun gələcək taleyini düşünməyə özünü borclu bilib. Bu yolda isə radio onların ən yaxın məsləkdaşı, silahdaşı olub.

M.Ə.Sabirin, Ü.Hacıbəyovun, C.Məmmədquluzadənin, Ə.B.Hüseynzadənin, M.Ə.Rəsulzadənin əsrin əvvəllərində ana

dilinin təəssübünü çəkərək yazdıqları misilsiz ədəbi əsərlər, publisistik məqalələr, ana dilini əcnəbi təsirlərdən qorumaq naminə yaratdıqları dəyərli sənət abidələri bu gün də radio dalğalarından səsləndirilir və yenə dili fəsadlardan qorumağa xidmət edir. Məsəl üçün, Cəfər Cəbbarlının "Sevil", Üzeyir Hacıbəyovun "O olmasın, bu olsun" (1967-ci ildə lentə alınıb), Cəlil Məmmədquluzadənin "Anamın kitabı" (1962-ci ildə lentə alınıb) əsərlərində ana dilimizə yabançı olan, yad olan ləhcə və kəlmələri zorla dilimizə gətirmək istəyənlər kəskin tənqid olunduğundan bu gün də aktual səslənir.

Sonralar S.Rəhman, S.Dağlı, H.Ziya, B.Vahabzadə, Ə.Əyylisi, Anar, Elçin yaradıcılığında daha çox saxlanan bu ənənə başqa müasirlərimizin də radioda səslənən hər yeni əsərində duyulmaqdadır. Yeri gəlmişkən, onu da qeyd etmək vacibdir ki, radio təkcə ədəbi dil deyil, həm də onu qoruyanlar, yaradanlar nəslini formalaşdırır. O, yazıçıların bədii dilinə, üslubuna da öz növbəsində təsir edir. Radio üçün əsər yazan, publisistik çıxış hazırlayan, yaxud da müsahibə verməyə hazırlaşan hər bir ziyalı öz nitqini, yazısını daha çox xalq dilinə yaxın, səliqəli qurmağa çalışır, istər-istəməz dil üslubunu cilalayır. Radionu bəlkə elə buna görə çoxları "məhək daşı" adlandırır. Görkəmli qələm sahiblərinin çoxu (Anar, E.Baxış, İ.İsmayilzadə, V.Bəhmənli, M.Süleymanlı, V.Əlixanlı) etiraf edir ki, yazılarındakı səmimiyyətə görə məhz radioya minnətdardırlar.

Radioda səslənən ədəbi əsərlərlə yanaşı ayrı-ayrı anadilli proqramlarımız, publisist düşüncələr birbaşa dilin qorunmasına, inkişafına xidmət edir. Bu mənada otuz ilə yaxın efirdə səslənən "Molla Nəsrəddin" satirik radio jurnalının xidməti mübalığəsiz demək olar ki, öz sələfi "Molla Nəsrəddin" məcmuəsindən o qədər də az olmayıb. "Molla Nəsrəddin" satirik radio jurnalı hər nömrəsində xalqımızın, dövlətimizin mənafeyinə zidd olan

hallar, nöqsanlar, dövlətçiliyimizə yad ünsürlər gətirmək istəyən, onu istər xarici, istərsə də öz şivə və ləhcələrimizlə dupduru bulaq saflığından əsər-ələmət qalmayacaq həddə qədər "bulanlıqlaşdırın" kəslərə qarşı amansız tənqidlə çıxış edib. Gəlin 1986-cı ilin əvvəllərində efirə gedən "Molla Nəsrəddin" radio jurnalının bəzi məqamlarına nəzər salaq:

"M.N.: - Ay oğul, ay Lağlağı, mən baş tapa bilmirəm ki, bu "uşto-muşto" danışanların övladlarını Züleyxa əvəzinə "Zulya", Fatma yerinə "Fatyə", Gülbadam yerinə "Gülya", Xoşqədem əvəzinə "Xoxa" çağıranların yolu heç bir əcnəbi məmləkətə düşməyib?! Yəni düşübsə, heç onların öz dədə-baba adlarına münasibətini görməyiblər?! Əgər ki, hər işdə onlara oxşamaq istiyillər və bunu irəliyətmişlik - "müasirlik", "intelligentlik" hesab edillər, çox acəb. Onda başqa əməllərdən niyə başlayırlar?! Elə əzəl başdan onlar kimi özcə dillərini sevməyi, qədirləndirməyi öyrənsinlər də! Axı yazıqdı bu Ana dili! Yazıqdı babalardan bizə miras qalan bu dil ki, göz görə-görə şikəst ola..." ("Molla Nəsrəddin" radio jurnalı, 1986).

Yaxud həmin verilişin başqa bir sayı:

"Ey, mənim haqqı-ədaləti özgə məmləkətlərində axtaran alim, sənətçi, küskün həmvətənlərim!

Ey, mənim şəri-şeytandan, quru böhntandan, ala çatıdan qorxan ilanvurmuşlarım!

Ey, Vətəni dilim-dilim, rizə-rizə edib öz aralarında bölüm-bölüm bölənlər. Onu hərraca qoyub satan müxənnət övladlarım!

Bu xalqın ölüm-dirim günündə atalarının çirək qoxulu pulları hesabına təhsil adıyla düşməni qarşısından özgə torpaqlara qaçıb, orada rahat yaşayan, ana-bacılarından xəbərsiz, zəlil, naqis övladlarım!

Ey, dünyanın müxtəlif məmləkətlərində - İran, Türkiyə, Amerika, Fransa, İsrail, daşı-daş üstündə qalmayan Rusiya və

eləcə də Azərbaycanımın künc-bucağında özlərinə sığınacaq tapıb, öz halal ömürlərini "oğurluq" yaşayan həmvətənlərim!

Ey, bütün bu qazanları qaynadıb qapaqlarını möhkəm tıxayan övladlarım!

Ey, bu xalqın haqq-ədalət məhkəməsindən qorxanlar! Daha bəsdii!

Eşidin! Sevinin! Çox böyük qurbanlar hesabına əldə edilən azadlığın uzun, məşəqqətli yolu başa çatdı. Biz azad olduq. Dövlətimizin rəmzi olan üçrəngli bayraq başımız üstə dalğalanır. Öz dövlət himnimizin sədalrı altında yuxudan ayılıb, yuxuya gedirik.

Daha qayıdın öz yurdunuza. Ta ki, analarınızın anası olan Vətənimizin yollarınıza dikilən həsrətli, nigaran baxışları intizardan qurtarsın. Hamımıza yer var bu Vətəndə. Vətən böyükdür. Böyüklərsə bağışlamağı bacarır. Qayıdın ki, daha sərhədlərimiz bütövlənsin. Qayıdın ki, Şuşa, Laçın, Qubadlı, Kəlbəcər qayıtsın...

Gəlməli, görməli, qalmalı, ölməli yenə də Vətəndir! Vallah, doğru buyurublar: qəribin ölüsü də qərib olur. Vallah, Vətən satanın qəbri vətənsiz olur! İnanın buna. Qayıdın! Vətən sizinlə halallaşmaq istəyir.

Daha gün yarı olub. Daha gün günortadan keçib. Axsama az qalıb. Gecikirsiniz! Gün batır. Qaranlıq düşür. Yol-riz itər. Tapa bilməzsiz Vətəni.

Bəşiyiniz başında sizə ana dilində layla çalan, sinəsi parça-parça, torpağı qan qoxulu, qız-gəlini əsir, xalqı qaçqın, didərgin, səfil, sərgərdan, Xocalı fəryadlı, dağ-daşı boynu bükük, burum-burum tüstüsü göz yaşardan, sinə göynədən, ürəyi Şuşa, Laçın, Göyçə, Təbriz qubarlı Vətəndə halallıq ala bilməzsiz!" ("Molla Nəsrəddin" radio jurnalı, 6.02. 1993).

“Satirik realistlər xalq dilinə enməklə, ana dilinin ən dadlı, duzlu ifadələrini ədəbi dilə gətirməklə və xalq danışığı dili ilə ədəbi dil arasında məsafə saxlamamaqla əslində XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan-türk ədəbi dilinin zənginləşməsi, inkişafı üçün təsəvvüredilməz dərəcədə böyük iş gördülər”!

Hər iki parçadan görüldüyü kimi, adi danışığı dilinin, canlı söhbətin, nitqin intonasiyasını, üslubunu bütövlükdə qoruyub saxlamaqda da “Molla Nəsrəddin” həm ana dilinə, həm də öz sələflərinə böyük sədaqət nümunəsi göstərir.

Radioda illərdən bəri ədəbiyyat redaksiyasında efirə hazırlanan “Nitq mədəniyyəti”, “Ana dili”, “Tərcümə saati” proqramları bilavasitə ədəbi dil normalarının dinləyicilərə sirayət etməsinə, Azərbaycan dilinin çoxçalarlı, zəngin söz ehtiyatının, dil imkanlarının efirə gətirilməsi ilə xalqın neçə minillik yaddaşına dönüşə, dilimizdə bu gün unudulmaqda olan, amma əslində çox incə və zərif mənalı ilə tək-cə nitqimizə deyil, mədəniyyətimizə də gözəllik gətirən sözlərin qorunub saxlanmasına xidmət edir:

“Qədim romalılar poeziya ilə natiqlik məhərəti arasında müəyyən bir hədd qoyaraq demişlər: “İnsan anadan şair kimi doğulur, natiq kimi isə sonradan yetişir, formalaşır”.

Bu müddəə doğrudurmu? Doğurdanmı poeziya yaradıcılıqdır, o, fitri qabiliyyətdən və təbii istedadın aslıdır, şifahi nitq isə yalnız vərdis vasitəsi ilə əmələ gələn bir ustalıq, yaxud məhərətdir?

Bu suala cavab vermək üçün şifahi nitqin, ümumiyyətlə, hansı yollarla inkişaf etdiyini aydınlaşdırmaq lazımdır. Şübhəsiz, bu məsələnin həlli bizə şifahi nitq təliminin imkan və hüduqlarını daha yaxşı başa düşməyə kömək edir.

¹ N. X u d i y e v. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı, “Maarif” nəşriyyatı, 1995, səh. 414.

“İnsan həyatında şifahi nitqin bir-biri ilə yanaşı qoşa gedən iki yolu vardır. Bunlardan biri insanın fiziki və ruhi inkişafı ilə müəyyənləşən kortəbii yoldur. Bizim hər birimiz ta kiçik yaşlardan, uşaqlıq dövründən, özümüzdən asılı olmayaraq, mühitimizdəki adamların nitqini mənimsəməyə başlayır və bu yolla da söz ehtiyatımızı genişləndiririk. Eyni zamanda, həyatı təsəvvürlərin dairəsi genişlənir, dərk etmə və yaradıcı təxəyyül qabiliyyəti artır ki, bu da bizdə fikir və hisslərimizi daha dəqiq əks etdirə bilən sözlər axtarmaq meyli, onları rəngarəng və emosional bir nitqlə ifadə etmək arzusu doğurur.

Həyatda xüsusi bacarıq və istedad sahibi olan müəyyən adamlar da olur ki, onlarda bu keyfiyyət daha sürətli, həm də çox güclü inkişaf edə bilər. Xalq içərisindən çıxmış, öz-özünə yetişmiş istedadlı kəslərə “sinədəftər” deyirlər. Çexov demişkən: “Ziyalı adam üçün oxuyub-yazmağı bacarmamaq nə dərəcədə layiqsiz, yaramaz bir işdirsə, səliqəsiz və pis danışmaq da bir o qədər nöqsandır” (“Nitq mədəniyyəti” verilişində professor A. Abdullayevin çıxışından. Radio, 1968).

Azərbaycan radiosunun “Səs xəzinəsi”ndə qorunan ədəbi incilərimizin hansı birinə nəzər salsaq, efirdə səsləndiyi tarixdən asılı olmayaraq, ona dönsək, istər diktör, aktyor, qiraətçi tərəfindən səlis ifadə, istərsə də bədii əsərin dəyərcə seçimi baxımından Azərbaycan ədəbi dilinə xidmətin bariz nümunəsinin şahidi olarıq. Amma ədəbi dilin radio verilişləri vasitəsilə bəhrələnməsi, boyartımı yalnız, əsrlərdən bizə miras qalmış zəngin anadilli bədii ədəbiyyatın efirə gətirilməsi, səhnələşdirilməsi, “Radio teatri”nda tamaşa olaraq dinləyiciyə təqdim olunması, yaxud yüksək səviyyəli “Bədii qiraət” saatlarında efirdən səsləndirilməsi ilə məhdudlaşmır.

Azərbaycan radiosunda yalnız Azərbaycan xalqının öz mədəniyyət və ədəbiyyat nümunələri deyil, dünya xalqlarının ədə-

biyyat və mədəniyyət abidələri ilə tanışlıq, müxtəlif öcnəbi dillərdən, xüsusilə Qərb, Avropa, rus xalqlarının dillərindən tərcümə edilmiş əsərlərin səsləndirilməsi də ədəbi dilin ifadə imkanlarını kifayət qədər genişləndirir, müəyyən dil, üslub araşdırmalarına, yeniliklərə gətirib çıxarır. Azərbaycan dilinin geniş bədii imkan və gözəllikləri “Tərcümə saati” adlı proqramla əfırə çıxan dünya ədəbiyyatı nümunələrində xüsusilə qabarıq nəzərə çarpır. “Tərcümə saati”nda dinləyici dünyanın tanınmış sənətkarlarının sayseçmə əsərləri ilə tanış olmaqla yanaşı bu gün dünyaya meydan oxuyan Qərb sənətkarlarının, “Nobel” mükafatı laureatlarının əsərlərinin bizim dildə – ana dilimizdə nə qədər gözəl səsləndiyinin də şahidi olur. İstər-istəməz bunun sayesinde, tərcümə yoluyla ədəbi dilimizə yeni üslub, sintaktik, leksik norma və qəliblər də daxil olur. Təbii olaraq, belə “gəlmə” nomnalar da ədəbi dilə neçə-neçə yeni çalarlar verir.

Son illər “Radio teatrı”nda tanınmış Amerika yazıçısı Edqar Po, Folkner, Markes, Xorxe Luis Borxes, Heminquey, Kobo Abe, Alber Kamyu, Meşə Səlimoviç və başqa qələm ustalarının, “Nobel” mükafatı laureatlarının əsərləri tərcümə edilib dinləyicilərə təqdim olunur, sevilə-sevilə dinlənilir. Onlardan bir neçəsindən bəzi məqamlar:

“...Bizim kənddə bəlkə də ən maraqlı adam, bu mənim fikrimdir, bəli, ən maraqlı adam Xuan Kandeladır. İnandırım ki, onun söz-söhbətlərinə qulaq asmaqdan doymazsan... O vaxtlar yadımdadı, mən də cavan bir uşaq idim, şəkər plantasiyalarında icarədə işləyirdik. Axşam olanda hamımız bir nəfər kimi Xuanın başına yığışardıq, dövrə vurub oturdardıq. Gözümüzü dikərdik Xuanın sifətinə. Gözlərdik görək o, nə vaxt öz nağılına başlayacaq. Çöhrəsi indiki kimi yadımdadı. Qara, ağıllı gözləri qalın, qara qaşlarının altından adamın sifətinə zillənərdi. Dili, necə deyərlər, sümüksüz idi, başı isə... Eh, başı dünyanın olan-ol-

maz əhvalatlarıyla dolu... Xuan mahaldakı bütün adamların əsli, nəsli, özü haqqındakı söz-söhbəti yerli-yataqlı, cikinə-bikinə-cən bilirdi. Dağlar, təpələr haqqında elə şeylər danışırdı ki, elə bil həmin dağları o özü yaratmışdı. Çaylar bərədə elə əfsanələr uydururdu ki, deyən o çayları özü əliynən qazıb çəkmişdi... Bəli, axşam olan kimi cücələr anac toyuğun başına yığışan kimi, bizlər də dövrə vurub, Xuanın ətrafında bardaş qurub oturdardıq. Onun boğazında bütün meşə heyvanları, quşlar, hələ bundan əlavə, bütün musiqi alətləri yaşayardı elə bil... Söhbətə başlayan kimi öz səsi yaddan çıxar, kimin sözünü danışırdısa, onun səsiylə danışırdı.

...Eh... üstündən neçə illər keçsə də mənə elə gəlir ki, dünya teatrı Xuanın simasında dahi bir aktyorunu, əvəzolunmaz, mahir bir nağılıcını itirib” (Kuba yazıçısı Xorxe Kardoso. “Xatirə ağacı...” radiotamaşa, 1994).

“Radio teatrı”ndakı başqa bir personajın dilinə nəzər salaq: “(həyəcanla)... Deməli, izə düşüblər?! Runeberq ələ keçib. Bəlkə də artıq sağ deyil... Runeberq sağ olsaydı, Medden onun mənzilində nə gəzirdi?... Səsindən tanıdım! O da mənə az qala nəfəsimdən tanıdı. İt kimi iy bilir, zalım oğlu. Hardan zəng elədiyimi də duymamış olmaz. Deməli, çox olsa, beşcə dəqiqədən sonra bu ev üzük qaşığı kimi muhasirəyə alınacaq. Tələsməliyəm. Deməli, bizi satıblar. Və satqının kim olduğunu da mən çox gözəl bilirəm. Bir də... bir də Runeberq bilir. Daha doğrusu, bilirdi. Çünki indi Runeberq ya ələ keçib, ya da onun meyidi elə öz mənzilində alman kapitanı Riçard Meddenin ayaqları altındadı. Bəlkə də Medden mənimlə danışanda son nəfəsimiş. Medden çəkməsinin ucuyla onun çənəsinə toxunmuş. Yox!... Tələsməliyəm...” (Argentina yazıçısı Xorxe Luis Borxesin hekayələri əsasında “Yol ayrıcındakı bağ” radiotamaşasından parça. 1995).

Müasir dövrün kapital dünyasından soruq verən başqa bir əsərdən parçaya nəzər salaq:

“HEYL DONOVAN: - Pol, əzizim, işlərimiz mən düşündüyümdən də əla gedir... Təsəvvür eləyirsən, qoca Uilyam Stouel özü öz əliylə “Stouel İnterprayziz” şirkətinin bütün aksiyalarını mənə - “Donovan İnterprayziz”ə təslim edir?

POL: - Ooo... Sizi yalnız təbrik etmək olar... Bəs xeyir iş haçandı?

HEYL: - (çaşqın) Hansı xeyir iş?..

POL: - Hələlik aksiyaların, sənədlərin rəsmiləşdirilməsini deyirəm...

HEYL: - Bu gün “Direktorlar şurasında” özü təklif etdi bunu... Özü də sənədləri rəsmiləşdirib, “Milad bayramı münasibəti ilə” gəmi gəzintisində şəxsən mənə təqdim edəcəyinə söz verdi. Təsəvvür eləyirsən, “Donovan, İnterprayziz” İngiltərənin ən qüdrətli investisiya şirkəti olur... Mən - cənab Heyl də cəmi 28 yaşında bu boyda şirkətə prezidentlik edirəm...

POL: - ...Həm də 28 yaşınacan azad-asudə dolayan Heyl çox asanlıqla qoca Uilyam Stouelin toruna düşür, daha doğrusu, qoca Uilyamın yox, onun qızı şiltaq və cavan, 18 yaşına təzəcə qədəm qoymuş Redjinin, miss Rodjinanın...” (“Milad bayramına qədər toy”. Müasir ingilis yazıçısı Liza Ceksonun eyniadlı romanı əsasında radiotamaşa).

Təqdim etdiyimiz bu üç əsər (tərcümə edən və səhnələşdirən Ş.Əlixanlıdır) müxtəlif ölkə yazıçılarının dil, təxəyyül və istedadının məhsuludur. Müxtəlif məişət və heyat hadisələri, eləcə də dil xüsusiyyətləri ilə zəngin olan bu nümunələrdə tərcümə vasitəsilə ayrı-ayrı xalqların və müəllifin dilinə xas istər ləksik, istərsə də sintaktik dil normaları ana dilimizə gətirilib. Əsər boyu tərcümə yoluyla ədəbi dilimizi zənginləşdirən söz birləşmələrinə dönə-dönə rast gəlmək olar.

Əlbəttə, radioteatrın repertuarı olduqca zəngindir və burada həm ədəbi-dram əsərlərinin radio üçün səhnələşdirilmiş variantına, həm səhnə əsərlərinin teatrdan translyasiyasına, həm də radio üçün yazılmış orijinal radiopyeslərə geniş yer verilir. Bütün bunlar isə radiodramaturgiya anlayışı altında birləşdirilir. Bəs radiodramaturgiyanın öz spesifik dili varmı? – sualı təxminən 20-ci illərdən sənətsünəsləri və dilçiləri düşündürmüşdür. Ədəbi dramın yeni qolu olan orijinal radiopyeslərin getdikcə populyarlaşması hamıya belə bir qənaətə gəlməyə əsas vermişdir: radiopyeslər spesifik dil xüsusiyyətlərinə malikdir. Bu radio əsərin spesifik təbiəti, dramatik quruluşu, bədii ifadə vasitələri, hadisə və obraz problemi haqqında istər xaricdə, istərsə də ölkəmizdə nəzəriyyəçilər müxtəlif mövqə tutsalar da, onların əksəriyyəti radiodramaturgiyanın əsas ifadə vasitəsi olan dilin spesifikliyini, burada sözlün və nitq vasitələrinin çox funksiyalılığını yekdilliklə təsdiq etmişdir. Bəlkə də bu məsələ heç bir mübahisə doğurmadiği üçün tarixi, sənətsünəsləş, sosial-psixoloji cəhətlərdən tədqiq edilən radiopyeslər linqvistik baxımdan kifayət qədər öyrənilməmişdir.

30-cu illərdən təməli qoyulmuş Azərbaycan radioteatrı zəngin inkişaf yolu keçərək xeyli cılallanmış və orijinal radiopyeslərinin praktikasında möhkəm yer tutmuşdur. İndiyədək tanınmış yazıçılarımızın qələmindən çıxan onlarca radiopyes gözəl bədii sənət nümunəsi kimi radionun “Qızıl fond”una daxil edilmişdir. Bu nümunələr radiodramaturgiyada dil materialının orijinallığı baxımından söz deməyə imkan verir. Çünki bir janr kimi radiopyesin spesifikliyi və bədii estetik imkanları, ilk növbədə, məhz onun orijinal dil xüsusiyyətlərində özünü büruzə verir.

Konkret olaraq radiodramaturgiya dilinin özünəməxsusluğu nədədir? Onu səhnə və televiziya pyeslərindən, həmçinin kino dilindən hansı əlamətləri fərqləndirir? “Radiodramaturgiya di-

li" əsərində bu suala cavab verən Q.Məhərrəmovun hər şeydən əvvəl, radiodramaturgiyanın spesifik təbiətini, onun bədii ifadə vasitələrinin məhdudluğunu, görmə faktorunun yoxluğunu, monoloq və dialoq kimi mühüm nitq elementlərinin burada daşdığı çoxcəhətli funksiyaları nəzərə almağı vacib sayır.¹

Adətən, teatr pyesini oxuyarkən onu gur işıqlı səhnədə təsəvvür edirik. Burada şərti məkan göz qabağındadır: zəngin dekorasiyalar, qurulmuş səhnə, aktyorların pafoslu nitqi. Onların hərəkətləri, zəngin mimika və jestləri də göz önündə canlanır. Burada hadisələrin gedişi bilavasitə səhnə ilə bağlıdır və məhz bu cəhət istər-istəməz nitqin də xarakterinə təsir edir. Aktyorlar fikir və məqsədlərini sözün, mimika və jestlərin köməyi ilə heç bir çətinlik çəkmədən tamaşaçıya çatdırırlar.

Lakin radiopyesdə aparıcı qüvvəyə malik olan söz mahiyyətə səhnəli deyildir və onu nəinki teatra xas olan jest, mimika, ümumiyyətlə, heç bir zahiri, fiziki hərəkət müşayiət etmir.

Radiodramda söz görünür, o, yalnız intonasiyada, insanın canlı səsinin ahəngində mövcud olur. Personajların hərəkətləri, onların nəfəsləri və ürək döyüntüləri öz əksini yalnız bu "görünməyən" sözdə tapır. Radiopersonajlar dinləyici təsəvvüründə ancaq dilin canlı səs sisteminin spesifik əlamətlərinin köməyi ilə görünürlər. Burada deyilən hər söz mahiyyəti hadisə və obrazdan ayrılır, ümumiləşdirir və eyni zamanda hissi obraz yaradır. Deməli, səhnə əsərinə nisbətən radiopyesdə söz, insan nitqi daha çox funksiya daşıyır. Bu pyesin bütün ifadə gücü sözlə, onun hadisə və xarakterləri əksətdirmə imkanları ilə bağlı olur. İfadə edənin görünməməsindən, obrazların jestlərdən və emosional mimikalardan məhrum olmasına baxmayaraq, radiopyeslərdə söz daimi və həlledici elementdir. Təsadüfi deyildir

¹ Bax: Q. M ə h ə r r ə m o v. Radio dramaturgiya dili. Bakı, "Elm" nəşriyyatı, 1990.

ki, elə bu xüsusiyyətlərinə görə çox tədqiqatçılar radiodramaturgiyanı söz teatrı adlandırırlar.

Burada bütün dramatik hadisələr ancaq dil vasitələrindən qidalanır və radionun səs təbiətinə uyğunlaşaraq, yalnız bu janrda şərtiliyi qəbul olunmuş spesifik nitq elementlərinin köməyi ilə inkişaf edir. Buna görə də bəzən radiodramaturgiya dilinin spesifikliyi teatr üçün qeyri-adi, hətta inandırıcı olmayan hadisələri səsləndirməyə imkan verir. Məsələn, R.İsmayılovun "Qardaş torpağında" əsərində ölümlər, danışıq, A.Babayevin "Yadigar" əsərində daşlar dil açır, Ə.Əylislinin "Ömürdə naxışlar" sənədli radiopyesində isə müəllif əsərin qəhrəmanına efirdən müraciət edir və s.

Radiodramaturgiyanın dili güclü, assosiativ, poetik və ekspressiv imkanlara malikdir, eyni zamanda o, real və inandırıcıdır. Müasir radiotexnika radiodramaturgiyada istənilən səs üçün, ilk növbədə isə obrazların canlı səsi üçün geniş imkanlar açır. Həssas mikrofon insan nitqini, hətta pıçıltı ilə deyilmiş ən zəif və titrək ahəngi belə dinləyiciyə aydın şəkildə çatdırır. Qavrama zamanı dinləyici radiopyesdə cərəyan edən hadisələrin məhz həmin anda baş verdiyinə inanır. Personajların nitqindən, onların müxtəlif danışıq şəraitlərindən doğan hadisələr dinləyici təsəvvüründə canlanır. Dramatik hadisə ilə dinləyici təsəvvürü arasında məsafə sanki yoxa çıxır. Əlbəttə, bu bir tərəfdən, ümumiyyətlə, sözün ifadə imkanları ilə bağlıdırsa, digər tərəfdən radiopyesdə sözün spesifik rolu və dil quruluşunun özünəməxsusluğu ilə izah edilməlidir. Çünki radiodramaturgiya hadisələri göstərmək imkanından məhrum olduğu üçün onları xüsusi tələblə yanaşılan nitq materialı üzərində qurur. Burada bədii ədəbiyyatın heç bir növünə xas olmayan mühüm spesifik cəhət özünü göstərir. Radiopyesin dili, buradakı insan nitqi nəinki təsvir vasitəsi kimi çıxış edir, hətta o özü bilavasitə təsvirin

predmetinə çevrilir. Fikrimizcə, bu, radiodramaturgiyanın dilini seçiyyələndirən ən mühüm xüsusiyyətdir və o, dramaturqlar qarşısında faydalı estetik imkanlar açır.

Radiodramaturgiya dilinin spesifikliyi, eyni zamanda onun kompozisiyasında geniş istifadə edilən dialoq, monoloq və daxili monoloq kimi nitq elementlərinin funksional, semantik və sintaktik xüsusiyyətləri ilə də bağlıdır.

Radioya məhz teatrın keçmiş bu nitq elementləri, xüsusilə dialoq radiopyesdə mahiyyətə yeni seçiyyə daşıyır. Hegelin "Əsl dramatik forma" adlandırdığı dialoqda iştirak edənlər mövqelərindən asılı olmayaraq, xarakterlərini və məqsədlərini açıq şəkildə bir-birinə söyləyərək mübarizəyə girir və beləliklə də hadisələrin real inkişafına təkan verirlər. Dialoqun bu xüsusiyyəti hərəkətin dinamikasından, dekorasiyadan, işıq, qrim və jestlərdən məhrum olan, hadisələri yalnız insan nitqi ilə əks etdirən radiopyes üçün daha xarakterikdir.

Radiodramaturgiyada dialoq həm zaman və məkan haqqında informasiya verir, həm obrazları seçiyyələndirir, həm də hadisələr arasında məntiqi əlaqə yaradılmasına xidmət edir. Radiopyeslərdə dialoqun mühüm xüsusiyyətlərindən biri də personajların fiziki fəaliyyətini əks etdirməsidir. Nə teatrda, nə kinoda, nə də televiziya dialoqun belə bir funksiyası yoxdur. Əlbəttə, onun ən başlıca funksiyası təsvir və təəssürat yaratmağa xidmət etməsidir. Ə.Əylislinin "Bu kənddən bir qatar keçdi" radiopyesindən bir parçaya nəzər salaq:

(qapı taqılıtsı, ayaq səsləri)

"Ana: - Rüstəm, oğul!.. Qoy səni bir də yaxşı-yaxşı öpüm, a qızım! Sən gələn yollara qurban! (öpüşürlər).

Tahir: -Yavaş-yavaş, ay arvad, birdən çayıb məni də öpərsən.

Ana: - Səni niyə öpmürəm ki?! (öpür). Gedib istansiyadan mənə gəlin gətirmisən.

Nənəqız: - Əmi, əmi, bura bax! Bu gülü mən əkməşəm e... Gör neçə dəne gülü var?.. Hər gün birini dərib Rüstəm əmimin nişanlısına verəcəyəm (gülüşürlər).

Ana: - Mahizər, qadan mənə, o sərin sudan gətir, tök, qoy yuyunsunlar, zəhinləri açılıns (su tökülür).

Nərminə: - Sağ olun!.. Sağ olun!.. Mən ancaq əllərimi yuyacağam".

Yeri gəlmişkən, bir maraqlı cəhəti də deyək ki, radiodramaturgiyada personajın görünməsi dialoqların tez-tez dəyişməsinə, obrazların bir-birinə fasiləsiz replikalarla müraciət etməsi zərurətini meydana çıxarır. Məhz informasiya yükü zəngin olan bir dialoqun ani şəkildə başqası ilə əvəz olunması real dramatik vəziyyət yaradır ki, bu da radiopyesin poetikasına xas olan başlıca xüsusiyyətlərdəndir. Məsələn, B.Vahabzadənin "Təyyarə kimi", A.Babayevin "Yadigar" və T.Rüstəmovun "Dəniz çağırır" radiopyeslərində məhz dialoqların tez-tez bir-birini əvəz etməsi hadisələrin dinamik inkişafına təkan verərək rəngarəng dramatik vəziyyətlər yaradır. Bu, öz növbəsində radioəsərin asan qavranılmasına kömək edir.

Radiodramaturgiyada personajların daxili aləminin daha aydın və qabarıq şəkildə açılmasında, dinləyiciyə çatdırılmasında monoloq və daxili monoloqlar da böyük potensial imkanlara malikdir. Radiopyesin təbiəti ilə daha üzvü şəkildə uzlaşan bu nitq elementləri obrazların mənəvi aləmini, seçiyyəsinə asanlıqla dinləyicinin mühakimə obyektinə çevirir. Onlar məhz radiopyes üçün xarakterik olan spesifik mühit – mahiyyətə səsərdən ibarət olan bir mühit yaradırlar. Monoloqların birbaşa dinləyiciyə yönəldilməsi onun öz təfəkkürünü pyesin hadisələri üçün "səhnə"yə çevirməsinə sövq edir. Bu nitq elementlərinin də radiopyeslərdə daşdığı funksiyalar janrın dilinin spesifikliyini müəyyən etməyə imkan verir.

Radiodramaturgiya dilinin orijinallığından danışarkən intonasianın buradakı çox mühüm rolunu qeyd etməmək olmaz. Radiopyeslərin məhz səsli formada mövcudluğu burada intonasianın aparıcı dil vasitəsinə çevrilməsinə imkan verir. Radioobrazların nitqinin fərdiləşməsində, onların daxili aləminin, fikir və düşüncələrinin emosional şəkildə dinləyiciyə çatdırılmasında, hadisələrin başvermə şəraitinin xarakterizə olunmasında, nitqin özünəməxsusluğunun müəyyən edilməsində intonasiya başlıca yer tutur. Məhz intonasiya deyiləcək ifadəni yaradır və onun mühüm konstruktiv əlamətinə çevrilir. Biz Ə.Əlibəylinin “Əbədiyyət”, A.Babayevin “Səhər səfəqləri”, T.Rüstəmovun “Bir səmanın ulduzları”, Q.Rəsulovun “Çağırış”, F.Qocanın “Mənzil əhvalatı”, S.Azərinin “Axırncı papiros” radiopyeslərindən görünməz obrazların səsinə eşidən kimi bu prosesdə danışığın predmeti ilə bağlı olan informasiyanı sanki vizual şəkildə qavrayırıq. Belə ünsiyyətin dolğunluğunu yalnız zəngin intonasiya çalarları tamamlayır. Və müəyyən məsafənin mövcudluğuna baxmayaraq, biz hətta jestlərin və mimikalərin köməyi olmadan belə ifadələrin dəqiq mənasını başa düşürük.

Əlbəttə, bütün bunlarla yanaşı radiodramaturgiya dilinin spesifikliyi nitqin fərdiləşdirilməsində, onun şifahi dilə məxsus sintaktik xüsusiyyətlərində, xüsusən orijinal cümlə quruluşunda da özünü aydın göstərir.

(Bütün bunlar onu deməyə əsas verir ki, spesifik dramatik quruluşa və bədii ifadə vasitələrinə malik olan radiopyeslərin həm də zəngin və orijinal dil xüsusiyyətləri vardır. Bu dil xüsusiyyətləri onun sintaktik xüsusiyyətlərində daha çox üzə çıxır. Çünki nitqin təsirliliyi, onun emosionallığı və ekspressivliyi bir çox hallarda məhz hansı sintaktik konstruksiyaların seçilməsindən asılı olur. Əsasən danışiq dilinin və radionun spesifik təbiətinin təsiri ilə formalaşan radiodramaturgiya dilinin sintaktik xü-

susiyyətləri şifahi nitq normalarının müəyyənləşdirilməsində də mühüm linqvistik amil kimi çıxış edir.

1.Şifahi danışığa xas olan ən mühüm keyfiyyət – ifadələrdə fikir bitkinliyi və semantik birləşmələrin mövcudluğu radiodramaturgiya dilinin sintaksisində də özünü göstərir. Buradakı sintaktik vasitələr təkcə müəyyən fikrin ifadəsinə deyil, həm də nitqin quruluşunun bütövlüyünə və onun hissələrinin əlaqələndirilməsinə xidmət edir.

2.Hadisələrin və dialoqların dinamikliyini təmin etmək, qavrayışını asanlaşdırmaq üçün sadə cümlələrdən istifadə edilir. İnformativ yükü çox olan obrazların dilində isə mürəkkəb, xüsusən tabeli mürəkkəb cümlələr işlədilir: “M a l i k: *Qan! Bəs niyə susursan? Aı, mənim yastığımı başının altına qoy. Bu həbi də at. Aı, bu da su*” (R.İsmayılovun “Cərrah ürəyi”).

3.Cümlələrin quruluşu üçün sadəlik, həcmi üçün lakoniklik əsas şərtidir. Obrazların nitqində ağır ifadələrlə yüklənməsi fikrin məntiqi düzümünün və emosionallığı pozur, mənanın qavranmasını çətinləşdirir. Buna görə də radiodramaturgiya dilinin sintaksisi üçün təktərkiibli cümlələr xarakterik hesab olunur.

4.Bəzən nitqi fərdiləşdirmək, obrazların intonasiyalarını birbirindən seçmək və psixoloji situasiyaları dolğun əks etdirmək üçün qısa nida cümlələrindən istifadə edilir. Bu, əsasən obrazların ilk sözü olur və onun ardınca əsas fikir söylənilir: “*Ə ş r ə f: Plan batdı!.. Bu nə müsibətdir!*” (T.Rüstəmov. “Səmanın ulduzları”). “*İ m r a n: Aha! Deməli, belə! Siz bu daşı tarix hesab edirsiniz*” (A.Babayev. “Yadigar”).

5.Bilavasitə intonasiya üzərində mövcud olan radiodramaturgiya dilinin sintaksisində sintaqlar böyük rol oynayır. Semantik və sintaktik proporsiya əsasında yaranan sintaqm fikrin dinləyiciyə dəqiq çatdırılmasına xidmət edir. Məhz burada nitq taktları sayılan sintaqma üslubi sintaksisin əsas kateqoriyalarının

dan birinə çevrilir. “C ü m ş ü d: *Mən də sizə qəti bildirirəm ki, bu döyüşdə iştirak etməliyəm*” (S. Azəri. “Axırıncı papiros”).

Bütün bunlarla yanaşı radiodramaturgiya dilinin sintaktik xüsusiyyətləri dialoq və monoloq kimi nitq vasitələrinin quruluşunda, həmçinin intonasiyadan asılı olaraq nəqli cümlənin funksional zənginliyində də əşkara çıxır.

Dənılmaz həqiqətdir ki, hər bir ədəbi dilin gözəlliyi, zərifliyi onun sadəliyində, saflığında və öz xalq dilinə yaxınlaşmasındadır. Bu mənada öz mənbəyini xalq ruhundan alan, saf və bənzərsiz ədəbi dil nümunəsi nümayiş etdirən “Bulaq” verilişi bərdə xüsusi danışmaq gərəkdir. Xalqın qədimdən-qədim, çoxəsrlik yaddaşından süzülüb gələn el deyimləri, adət-ənənələr, bayatılar və s. cəm olduğu bu verilişin hər sayında, demək olar ki, ədəbi dilimizdə bu gün unudulmaqda olan, amma illərdən bəri bu dilin söz “çəmənində” ətrinin bənzəri olmayan bir çiçəyin, bir qönçənin yeni rəyihəsi, yeni nəfəsi duyulmaqdadır: “*Hər xalq öz dilində görür*” deyib hansısa bir loğman. *Öz dilində dünya yaradan xalq, şübhəsiz ki, ölməzdir: “...Yer üzünə ağac gəldi, canlı gəldi, insan gəldi. Günlərin bir günündə insanın dilinə söz də gəldi. Hayqurtılar, qışqırıqlar, çığırtılar yavaş-yavaş əriyib getməyə üz qoydu. İnsanın dodaqlarından göy göyərçin kimi sözlər pərvazlanıb uçdu. Elə, ulusa sözlə birlikdə bir ağırılıq gəldi, bir ucalıq gəldi.*

El ağsaqqalı söz söylədi, söz dildən-dilə, eldən-elə keçib atalar sözü oldu. El ağbırçəyi söz söylədi, söz cəhrədən əyrildi, ilmə-ilmə xalı butası oldu, beşik başında bir laylaya çevrildi... El-obada kişilər söz verdilər, kəlmə kəsdilər. Söz aşırtdılar, söz seçdilər, söz qoşdular. İgidlərimiz söz tapıb, söz dedilər, yağının yeddi qatından keçdi, düşməni üstə söz və qılnc çəkдилər. Əldə qılnc oldu, dildə söz! Əldə atın yüyəni oldu, dildə söz! Əldə xış oldu, dildə söz!.. Qopuz olan yerdən söz boylandı, saz səsi gələn yerdən söz ucaldı” (“Bulaq”, 1971).

“Bizim elin, bizim dilin bir ana kitabı var - “Dədə Qorqud”. Dədə Qorqud boylarından, qopuzundan süzülüb gələn hər söz tarixin bir yarpağı, bir olmuşun, bir keçmişin soraqçısıdır...

Dədə Qorqud ruhunun davamçısı dahi Füzuli demişkən:

Can sözdür əgər bilirsə, insan

Sözdür ki, deyirlər özgedir can...

Can sözü olduğu qədər hər sözün özü də bir candır. Öz taleyini yaşamış bir can.

Bu can olduğu qədər hər sözün özü də bir candır. Öz taleyini yaşamış bir can.

Bu can doğulur, böyüyür, sevir, sevilir, artır, törəyir və vaxt vədə yetişəndə dünyadan köçüb gedir.

Gəlimli-gedişli dünya, son ucu ölümlü dünya - deyən xalqın yaratdıqları gəlimli olmuş, gedimli olmamış, son ucu sonsuzluğa gedib çıxan sərvət yaranmışdır” (“Bulaq”, 1973).

Göründüyü kimi, xalq yaradıcılığına həsr olunan “Bulağ”ın dilində milli kolorit, folklor üslubu daha qabarıq nəzərə çarır. “Bulağ”ın dilində əsasən xalq danışığı dilinin fonetik, leksik, qrammatik normaları gözlənilir. Belə ki, danışığı dili üçün səciyyəvi olan cümlə növləri, tipik xalq söz və ifadələrinin (*bilicilər, el-oba yığınaq qurur, yaz öynəsi, bir suyu tanış gəlir* və s.) seçilib yerində işlədilməsi həmin verilişin daha da gözəl olmasına kömək edir.

“Bulaq” verilişində təhkiyə üsulu, danışığı dili intonasiyasının saxlanması da müsbət xüsusiyyətlər kimi göstərilə bilər. Nümunə üçün aşağıdakı mətni nəzərdən keçirək:

“Hə, istəklilər, Pəri nənə yuxudan ayılan kimi toxdadı, gördü nəvəsi axşamnan şərbət düzəldib, bir qurtum, iki qurtum içdi ki, ürəyində qut olsun: “Hamı aydınlığa çıxsun, biz də içində”, - deyib yollandı Ağcağıla. Yuxuydu, nəyidi görmüşdü, dediyənsin görsün bu nə olub-olacaqdı, deyir, yuxunu ürəyinə

salarsan, dilinə gətirməzsən, iraq-iraq gecəni sənnən gecəliyə. Gərək bir ağzi xeyirri, sözü düşərri tapasan, yuxunu yozdurasan. Yozucu da yoza-yoza ürəyini yerinə sala, gününü aydınığı eliyə. Məsəl var, deyir, şər deməsən, xeyir gəlməz, uzaq-uzaq elə ki, yozucu ağzını sürüdü, ürəyində qara qaldı, onda gərək yuxunu yozasan. Hə, istəklilərım, yuxuyozma da buna deyillər; Yenə el-obada beş-altı ağzi xeyirri tapırsan, yuxunu bir-bir bunnara danışıb nəfəsdən-nəfəsə keçirirsən, yozursan, yuxu da qaçax düşür.

Hə, gəbə dediyin yoldu, gedənnərimiz gəlsin, ay Pəri nənə. Uzaq-uzaq, ayaqqabıyan corab dartıxdı, ayağıyalın yüngüllükdü, sevinışdi, yuxuda birinnən pay almaq yaxşıdı, uşaq da ki, səsdı, gecə yuxusunu görərsən, səhər yüyürə-yüyürə özüynən səs-küy gətirər, amma xeyirədi, uşaq xeyirə yüyürər” (“Bulaq”, 1974).

Bu dil bizim ulu babalarımızın dilidir, bu dil xalqımızın ruhu, onun keçmişə bağlılığı, sabaha gedən yoludur. Ona görə də “Bulaq” vaxtaşırı sözə, dilə, onun təbliğində də güzgü tutur:

“Əl-ələ tutmuş sözlər qom-qom, topa-topa, yığcam-yığcam “Qaytağı”, “Varsağı”, “Tərəkəmə” oynadı. Hər oynama bir güzgü oldu, bir qoşqu oldu, bir boy oldu, dildən-dilə, eldən-elə yayıldı. Dədəm Qorqud bir gün gördü ki, bu sözlərin ağzını bir yerə yığmasa, onların axırını, baxarını tapmasa, düz dünya bir-birinə qarışacaq. Bəs neyləsin, necə eləsin?

Qorqud dədə sözləri sıra-sıra düzdü, yerbəyər elədi, hər birinin kökünü, ilgeyini göstərdi.

Sözləri isti, soyuq deyə iki yerə ayırdı, çiy söz söyləyənləri çiy adam çağırın, - dedi. Dedi ki, söz şüşə kimidi, söz sındıranın sözü sunar. Sınmaz olsa, sözü boşa gedər. Beləsinin sözündən boyun qaçırlar, sözünü yerə salarlar.

Dedi ki, el-obada o adamlar sözün başında da, sonunda da anılsın ki, onlar sözünün yiyəsidir.

Dad yarımçıq əlindən!” (“Bulaq”, 1980).

“İndi ki, hazır cavablıqdan söz düşdü, bir nəfərdən danışmaq sizə. Bu bir nəfər də kim ola, kim olmaya, İsmayılının Lahıc kəndində yaşayan Qulu Şeyda. Bəməzə kişidi, lağlağıları, şəbə-dələri adnandı. Duzlu-məzəli zarafatlarının qabağında dayanmaq hər oğulun işi deyil, indi Qulu kişinin işdəklərindən ikisini yetiririk qulluğunuzu. Bu söhbətimizi də toy üstən sayın, istəkli oxucular! Onsuz da toylarımızda ürəyaçan, könül oxşayan məzəli söz-söhbətlər az olmur.

Hə... deyirlər günlərin birində, hardasa bir tikiliyə elliyin iməciliyi gərək olur. Hamı yığılır bu yerə, hərə bir işin qulpundan yapışır, bacardığından. Qulu Şeydanın da canısulı çağlarıymış. Amma di gəl ki, özünü işə verməzin biri ydi. Kənd əhli din-cə qoymur, yapışır yaxasınan ki, gərək kömək eləyəsən. Canı boğazına yığılır, qalxır yerinnən ki, gedib bir özünü göstərə oralarda. Elə ki, Qulu iş başında peyda olur, zarafat-zarafat işin ən ağırını qoyurlar kişinin boynuna, deyirlər, bu bir yekə qalaq çay daşı var ha, daşayıb qurtarasan gərək. Qulu Şeyda da neyləyəsiydi, cəndərdi bir daş aparır, iki daş aparır, üçüncüsünü yanda atıb düzəilir yolun ağına. Soruşurlar ki, ə, Qulu, nə oldu, nə tez yoruldun? Qulu da qayıdır cavabında ki, mən bura işləməyə gəlmişəm, qardaş, daha pəhlivanlığa yox...” (“Bulaq”, 1983).

“...Bir gün də axşam ayağı Qulu qalxır yerinnən, qayıdır arvadına ki, bəs Fatma, inəy qalıb bayırda, gedim ağzın döndərim həyətə, qurd-quş basıb yeyər. Arvadı dönür buna ki: “Əşi, otur yerində, Allah kərimdi, qismət olsa, inşallah heç nə olmaz”. Qulu da ömründə bircə kərə arvadının sözüne baxıb inəy söhbətin boşlayıb. Səhərin gözü təzəcə eşilən çağ Qulu yorganı atır üstünnən, geyinib həyətdən çıxır, gəlir inəyin həmişə otladığı dərənin ağzına. Alatoranda nə görsə yaxşıdı, inək sərələniş yerə, qarnı yırtılıb, canavarlar bircə-bircə başlarını inəyin qarnına

soxub sökürlər iççalatını. Qulu Şeyda daha nə sənə, nə mənə, dinməzəcə qayıdır evə arvadını silkələyib oyadır.

– Arvad, arvad, deməzsən, nə gördüm?!

– Əşi, qoy yataq, sən canın, hə, nə gördün?

– Getdim gördüm inəyimiz uzanıb yerdə, qamına da Kərim girir, İnşallah çıxır, İnşallah girir, Qismət çıxır” (“Bulaq”, 1986).

Göründüyü kimi, “Bulaq” verilişində xalqın unudulmaqda olan deyimləri, sözləri çox incə ruhlu hekayətlərlə və əslində dilin ədəbi normaları pozulmadan, leksik zənginlik və sintaktik dəqiqliklə yenidən özünə qaytarılır. Özü də bu o illərdə idi ki, Azərbaycanda “rusdillilik” baş alıb gedirdi. Bu o illər idi ki, öz dilində danışana az qala həqarətlə baxılırdı. Və yüksək vəzifələrə irəli çəkilmək istəyənlər könüllü surətdə bu dildən imtina edir, bəziləri doğrudan-doğruya ana dilində danışmağı əskiklik sayır, bəziləri isə “işinin xatirinə” bilmərrə bu dildən üz döndərirdi. Evlərdə, ailələrdə rus məktəbində oxuyan uşaqların sayı artır, hətta uşaqlarını rus məktəbinə qoymayanlara çoxu ağız büzür, kəm baxırdı. Amma belə bir vaxtda efirə yol tapan “Bulaq” verilişi, sən demə, bir çox ürəklərin əsl “mənəvi ehtiyacı, qəlb susuzluğu” imiş. Həmin illərdə onun ünvanına saysız-hesabsız məktublar axışmış gəlirdi. Elin-obanın ahılı, ağsaqqalı bu verilişin ərəşəyə gəlməyinə daha çox sevinirdi. Bu da təbii idi. Çünki veriliş onlarla çox təbii – öz kökünə, binəsinə bağlı munis bir dillə danışdı. Bəlkə də uzun illərdən bəri, dəqiq desək, ölkədə hər şey “qımmızı sovet rənginə” boyanandan sonra ilk dəfə idi ki, xalq özünün gündəlik həyatında, məişətində işlətdiyi bu dilə mətbuatda, radioda rast gəlirdi. Elə buna görə də “Bulaq”ın hər buraxılışını saf, təmiz bulaq suyu kimi sinəsinə çəkir, onun ab-havasını ilə köks dolusu nəfəs alırdı.

“Bulaq” verilişinin folklor materiallarının toplanılması, onun

daha da bitkin hala salınması, cilalanması işində xüsusi xidmətləri olduğu kimi, canlı xalq danışq dilinə, müasir yazılı ədəbiyyatımızın dilinə də təsiri danılmazdır. Dövri mətbuatımızda, nəşriyyatlarımızda çap olunan bəzi kitabların yazılış tərzində, üslubiyatında bir “bulaqvarilik” hiss edirəm ki, mən bunu kiçik də olsa “Bulaq” verilişinin xidməti sanıram.

“Özünün meydana gəlişi, bugünkü varlığı ilə “Bulaq” bir daha sübut etdi ki, dil nə qədər ütülənərsə, bir o qədər itirər. Dilin gözəlliyi onun mənəli ilkinliyində, deməli, tərəvətində, arxalı-dayaqlı kökündədir. Və sən demə, xalqın da bu ilkinliyə, bu arxalı-dayaqlı kökə ehtiyacı varmış, qəlbində ona yer saxlaymış” (B.Vahabzadə. “Bulaq” kitabına ön sözdən. Gənclik, 1994).

Bəli, hər bir millətin dili də əslində təbiət hadisəsidir. Uzun illər, əsrlər boyunca istidən, soyuqdan, qardan, çovğundan, sazaqdan keçə-keçə formalaşır. Təbiət hər bahar oyandıqı, ilkinə döndüyü zaman qənirsiz olduğu kimi, dil də əslinə, binəsinə dönəndə daha gözəl olur. Deyirlər, qədim dünyanın insanları göy gurultusuna, yağışın, küləyin səsinə, çayların, sellərin, suların, şlalələrin, meşələrin, yarpaqların xışıltısına – qıssası, təbiətin səsinə Yaradanın nidası “Özünün yaratdıqlarına xatırlatmasıdır” – deyər səcdə edərlərmiş. Qərribə olsa da, XX yüzilliyin insanı da radio dalğalarından süzülən hər kəlmədə, hər sözdə, hər ifadədə qeybdən gələn səs sayağı ilə hi bir mənə axtarır. Bu isə, heç şübhəsiz ki, radio mikrofonları önündə dayanan hər kəsin məsuliyyətini birə on artırır. Radioda çıxış eləyən hər kəs – istər jurnalist olsun, istər yazıçı, yaxud heç incəsənət xadimi deyil, ən adi bir fəhlə, bir işçi olsun, nitqini xalq dilinə, danışq dilinə yaxın tərzdə qurmağa çalışır. Radioda məhz belə səmimi söhbətlər, ürəkdən gələn sözlər həvəslə dinlənilir, ürəklərə yol tapır. Radionun təbliğ etdiyi ədəbi dil ümumxalq dilinə qarşı çıxan, ayrıca müstəqil

bir dil deyil; o yalnız milli dilin bütün normalarına cavab verən, ana dilinin cilalanmış, arınmış, xüsusi, üreyəyatımlı bir formasıdır. Radio ədəbi dili işləniş büllurlaşmış, nümunəvi bir dildir; o, ümumxalq dilində işlənen ifadə vasitələrinin cəm olduğu milli ünsiyyət silahıdır. Radio dilində ən zəruri və ilkin şərt xalq dilinə, adi danışq dilinə əsaslanmaqdırsa, ikincisi, orfoepiya qaydalarına ciddi riayət etməkdir. Radiomuzun “qızıl fond”unda qorunub saxlanan görkəmli incəsənət xadimlərinin, söz və sənət ustalarının bir nümunə kimi səslənən çıxışları bu gün ədəbi dilimizin gözəlliyini “sərgiləyən” nəfis mədəniyyət nümunələridir. Tanınmış səhnə ustaları Əli Zeynalov, Mehdi Məmmədov, Leyla Bədərbəyli, Barat Şəkinskaya, Hamlet Qurbanov, Səməndər Rzayev, Hamlet Xanızadə radio-nu özləri üçün bir məktəb sayıblar, özlərini bu məktəbə həmişə borclu biliblər.

Səməndər Rzayev: “Bulaq” verilişi bir aktyor kimi mənim potensial imkanlarımı yenidən cilaladı. Mən səsimdəki ikinci “məni” “Bulaq”da kəşf etdim. Çox vaxt söz düşəndə deyirlər ki, “Bulağ”ı aparıcıları dinləyicilərə sevdiriblər. Amma mən tam səmimiyyəti ilə deyə bilərəm ki, “Bulaq”dan sonra mən səhnə üçün də sanki yenidən doğuldum” (“Aktyorlar və rollar” verilişindən. 1970).

Əli Zeynalov: “Biz əslində İncəsənət İnstitutunda səhnə danışıqı dərslərində nə mənə adasa orfoepiyanın, yəni danışq dilinin qanunlarını öyrənmişdik. Amma radio, buradakı hər çıxış, hər yeni lent yazısı, bədii qiraət aktyorda səlissə danışq dilinə yiyələnməyə bir vərdiş yaradır. Bir də efrindən özünü dinləyəndə nöqsanları görmək asan olur. Bu mənada radio böyük məktəbdir” (“Görkəmli səhnə ustaları” verilişindən. 1967).

Hamlet Xanızadə: “Mən hər yerdə dönə-dönə bunu etiraf etməmişəm: istər kinoda, istər səhnədə, istərsə də televiziya ekra-

nındakı az-çox uğuruma görə mən radioya borcluyam. Radio sənətkarın dilinin saflaşması və inkişaf etməsi üçün əsl imtahan meydanıdır” (“Səhnə ustalarımız” verilişindən. 1989).

Tanınmış sənətkarlarımızdan Fuad Poladov, Əminə Yusifqızı, Səfura İbrahimova, İlham Əsgərov, Laləzar Mustafayeva və başqaları da ayrı-ayrı söhbət və müsahibələrində bu fikri dönə-dönə vurğulayırlar, bir sənətkar olaraq özlərini radio ədəbi dil məktəbinə borclu saydıqlarını deyirlər. Öncə də dediyimiz kimi, radio ədəbi dili təbliğ etməklə yanaşı həm də ədəbi dil qanunlarını, dilimizin gözəlliyini, gözəl danışmaq, fikirləri gözəl ifadə etmək qabiliyyətini dinləyicilərə öyrədən bir ədəbi estetik dil məktəbidir. Radioda zəngin sənət yolu keçmiş adamların, Azərbaycan elminin tərəqqisində xidməti olan görkəmli alimlərin, ziyalıların hər çıxışı əslində ayrı-ayrılıqda dilimizin zənginliyinin, imkanlarının əyani təsdiqidir. Gözəl nitq qabiliyyətinə malik olan belə insanlar sözlərin deyim tərzini, cümlənin, sözün, səsin vurğusunu hər kəsə nümunə ola biləcək tərzdə seçir deyər, istər radionun səs yaddaşında qorunan söhbətlər, istərsə də bu gün təqdim olunan verilişlərdəki məqamların hər biri gözəl bədii dil nümunəsidir. Bu çıxışlar əslində misilsiz xatirə olmaqdan savayı, həm də ədəbi dil xəzinəmizin inciləridir. Bu yəndə “Maraqlı müsahibələr”, “Sizinlə üz-üzə”, “Elçi daşı”, “Unudulmayanlar”, “Söz”, “Sənət korifeyləri” və sair verilişlərdə də kifayət qədər nümunəyə rast gəlmək olar.

Bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, radioda ədəbi dil normalarının pozulması hallarına da tez-tez rast gəlinir. “Hər bədləkdə bir xeyir var” müdrik deyimini xatırlasaq, ədəbi dil qanunlarının istər leksik, istər sintaktik baxımdan radioda hərdən pozulmasını nəinki qənaətbəxş, hətta gərəklili saymaq olar. Axı “dil, doğrudan da, çox ütüləndikcə ölə bilər”. Əslində ifrat dərəcədə qəlibə sığışmaq, xüsusən şifahi danışq dilində şolastik,

quru, şablon ifadələri ölçüb-biçmək yalnışlıq, radioda isə dinləyicini itirmək deməkdir. İnsan robot deyil, maşın deyil, demək ki, onun danışığında, təbii olaraq, hərdən mübtəda, xəbər yerini səhv də sala bilər. Radioda ədəbi dil normalarının xalq dilinə yaxınlaşması, folklor ifadə tərzinə qayıdış, əslində 60-cı illərdən başlayaraq özünü biruzə verməkdədir. Və artıq qeyd etdiyimiz kimi, “Bulaq” verilişinin bu işdə böyük rolu olub. Həmin illərdən başlayaraq “Bulaq”ın təsiri ilə başqa verilişlərdə də, o cümlədən həmin dövr ədəbiyyatında və radiodakı çıxışların özünün də üslubunda, deyiliş, yazılış tərzində bir “bulaqvarilik”, yəni əsl dilə – xalq dilinə qayıdış duyulur. Bu isə təbii ki, “sovet senzurası”nın şablon cümlə və sözlər qəlibinə sıxışdırdığı verilişlərdən qat-qat üstün və gözəl idi. “Sovet senzurası” dövrünə toxunmuşkən, o illərin radio dilinə kiçik bir nəzər salmaq pis olmazdı. Əvvəlcədən müsahibin də nə deyəcəyini onun yerinə yazıb çap etdirən və “qlavlit”dən keçirən müəllif heç şübhəsiz ki, veriliş lentə alınanda çalışırdı ki, həmsöhbəti həmən yazı çərçivəsindən bir cümlə nədi, kəlmə belə kənara çıxmasın, necə deyərler, xatalı sözlər işlətməsin. Əks halda, bilmək olmazdı, bədahətən deyilən sözün, fikrin, ifadənin “ağrı-acısı”nı verilişin müəllifindən rəhbərlik və bəlkə də daha mötəbər kürsülərdə əyləşənlər necə çıxacaqdı?! Belə olan şəraitdə, radionun ədəbi dilin inkişafına yardımından çox ziyarı dəyə biləcək bir vaxtda da öz qələmi, sərəştəsiylə az-çox dili və səmiyyəti qoruyanlara yalnız əhsən demək olar.

Məlumdur ki, 60-70-ci illərdə sintaktik normadakı təbəddülat, bir qayda olaraq üslubların təsiri ilə baş verirdi. Beləliklə, ədəbi dilin sovet dövründəki inkişafının birinci mərhələsində norma planı üslub planına təsir edirdi. Bu isə sovet dövründə ədəbi dilin bu və ya digər müstəqil qanunauyğunluğa malik olduğuna nümayiş etdirirdi.

Tam məsuliyyəti ilə demək olar ki, radioda da üslub ədəbi dil normalarına bəzən yaxşı mənada təsir edir. Fikrin daha asan və anlaşılıqlı olması nəminə hərdən cümlənin sintaktik quruluşu qəbul olunmuş dil normalarını pozsa da, qulağa asan gəlir, gözəl anlaşılır. Çünki radioda yazılı dildən fərqli olaraq nitqin intonasiyasının, vurğunun, ahəngin böyük əhəmiyyəti var. Nitqin intonasiyası sözləri daha aydın, daha dürüst ifadə etməyə imkan verir. Adətən, nitqin səsinə, onun tonunda danışanın daxili aləmi elə gözəl ifadə olunur ki, bu, sözlərin tələffüzündə də öz əksini tapır və o, ən qüvvətli təkmilləşmiş yazılı nitqdən daha artıq cəlbedici, inandırıcı olur. Təbii ki, bu, şifahi nitqdəki intonasiya hesabına mümkün olur. Bu yerdə məşhur Bernard Şounun gözəl bir müqayisəsi yada düşür: “Şifahi nitqdə “bəli” və ya “yox” deməyin əlli yolu, tərz olduğu halda, yazıda bunun yalnız bircə ifadəsi var: “bəli” və ya “yox”. Şifahi nitqin geniş auditoriyaya malik olduğu bir yerdə – radioda intonasiya vasitəsi ilə lap ədəbi dil normaları pozulan məqamda belə, onu qulağa çatdırmamaq mümkündür. Bunun üçünsə aydın məsələdir ki, jurnalistin, aparıcının təcrübəsi, sərəştəsi vacibdir.

Radioda ədəbi dil normalarının pozulması halları daha çox ayrı-ayrı çıxışçı və həmsöhbətlərin nitqində nəzərə çarpır. Müxtəlif bölgələrdən olan insanların, təbii olaraq, dillərindəki dialekt və şivələr söhbət zamanı, xüsusən canlı söhbət zamanı efirə yol alır. Bu, radionun hər hansı bir qonağı, verilişdəki həmsöhbət üçün bağışlanası haldır. İnsan illərdən bəri etdiyi bir vərdişi 30 dəqiqəlik veriliş çərçivəsində, efir zamanı nə unuda, nə də biryolluq tərk edə bilər. Amma radioda çalışan hər bir kəs yerindən, yurdundan, hansı dialektə danışdığından asılı olmayaraq, bir aparıcı kimi mikrofon önündə dayanarkən, ilk növbədə, xidmət etdiyi xalqın ədəbi dil normalarına sığınmalı, ondan bəhrələnməli və xalq deyimlərini də qəbul olunmuş formada,

hamının başa düşəcəyi bir tərzdə işlətməyə borcludur. Radio jurnalisti, hər şeydən əvvəl, böyük bir sərəvətin, Azərbaycan ədəbi dilinin qoruyucusu, təbliğatçısı, həmçinin bu dilin inkişaf yolunda yardımçısı olduğunu bir an belə unutmamalıdır.

“Bir dil ki, mehriban bir vücut öz məhəbbətini sənə o dildə bəyan edibdir. Bir dil ki, sən hələ beşikdə ikən laylay şəklinə öz ahəng və lətafətini sənə eşitdirib, ruhun ən dərin guşələrində nəqş bağlayıbdır, onu qorumaqdan gözəl nə ola bilər?...” (N. Nərimanov).

Radio nə qədər ki, bu dildən bəhrələnir, nə qədər ki, bu dilin ləyaqətli qoruyucusu və yaradıcısıdır, demək ki, onun da nüfuzu artacaq və ana laylası qədər, qədim bir xalq musiqisi qədər insanların ruhunun bir parçasına dönəcəkdir.

Əlbəttə, Azərbaycan ədəbi dilinin, eləcə də xalq (danışq) dilinin təbliğində radionun digər populyar ədəbi-bədii və musiqi proqramları da öz xeyirxah rolunu oynayır. Məsələn, “Duyğu” ədəbi-bədii proqramı adından da görüldüyü kimi, sırf ədəbiyyata, gənc və istedadlı yazarların yaradıcılığının təbliğ və təhlilinə, gəncliyimizin göz, könül dünyalarının tərənnümünə xidmət edir. “Çərxi-fələk” proqramını hazırlayanlar sənətdə öz sözünü demiş ixtiyar sənətkarları arayıb-axtarı, onların keşməkeşli, dolanbac ömür yolunu gənc nəslə nümunə olaraq sərf-nəzər etməyə çalışırlar. Aylıq proqram olan “Yol”un da adını çəkmək istərdik. Bu, bütövlükdə Azərbaycan efirinin ən sanballı verilişlərindən biridir. “Yol”da daha çox itkilərimiz və qazandıqlarımızdan söz açır, gənclərimizə vətənpərvərlik duyğusu aşılamağa can atırıq. “Vaxt” verilişi isə sanki günümüzün hansısa bir hadisəsinin mahir rejissor, yaxud jurnalist qayçı ilə kəsilib efirə qoyulmuş hissəsidir. “Vaxt”da realıq, dinamika var; bizim nəbzimizin döyüntüsü, azadlıq mücadiləmizin ayaq səsləri var; “Vaxt”da mədəniyyətimizin müasir problemləri, dilimizin qayğıları var.

Musiqi proqramlarında, yaxud daha çox musiqi ilə müşayiət olunan ədəbi proqramlarda Azərbaycan dili özünün tam gözəlliyi, emosionallığı və mənanı duyğulu bir tərzdə ifadə gücü ilə ortaya çıxır. Məsələn, dinləyicilər arasında çox populyarlıq qazanmış və 20 illik efir ömrü olan “Axşam görüşləri” musiqi proqramını dinləyərkən adam istər-istəməz bu hissələri keçirir. Verilişin aparıcısı filologiya elmləri doktoru Rəfael Hüseynovun dadlı, duzlu danışığı, onun elmi-intellektual səviyyəsi “Axşam görüşləri”ni hamının sevimlisinə çevirir. Verilişi cəsarətlə Azərbaycan musiqi mədəniyyətinin radio salnaməsi də adlandırmaq olar. İllər boyunca Azərbaycan dinləyicisi məhz “Axşam görüşləri”ndən çox gizli mətləbləri anlayıb. Hamının tanımadığı neçə-neçə sənət korifeyinin adını eşidib. “Axşam görüşləri” həm də bir növ “Xatirələr xəzinəsidir”. Verilişdə müəllifin can yanğısı ilə axtarıb üzə çıxartdığı neçə-neçə insanın bu və ya digər sənətkarlarımız haqqında xatirələri də öz geniş əksini tapır.

1992-ci ilin dekabr ayından efirə çıxan “Sartel” musiqi proqramı haqqında da eyni sözləri demək olar. Folklorçu Elxan Məmmədəlinin apardığı bu veriliş yarandığı ilk aylardan şöhrətli bir radio proqramına çevrilib. Bu da ilk növbədə “Sartel”də mütəxəssis sözünün, mütəxəssis qənaətinin geniş dinləyici kütləsinə müsbət təsiri və dil materiallarından ustalıqla istifadə olunması ilə bağlıdır.

Aşıq sənətinin problemlərindən bəhs edən “Sartel”də dinləyicini maraqlandıran sənət məsələlərinə cavab tapılır. Məsələn, verilişdə aşıq məktəbi, aşıq mühiti, bunlar arasındakı fərq və ya oxşarlıq, aşıq üslubu, sənətdə fərdi və ümumi üslub, aşıq sənətinin qolları, saz havaları və onların təsnifatı, sazın pərdə düzümü, kök sistemi, köklər təsnifində havaların xarakteri kimi nəzəri məsələlərlə yanaşı dinləyicilər aşıqlarımızın ifalarını və onlar haqqında məlumatları dinlədikcə bu veriliş gündən-günə ma-

raqları artır. Veriliş daim öz dinləyiciləri ilə təmasdadır. “Sarı-tel”in ünvanına gələn çoxsaylı dinləyici məktubları, sazsevərlərlə fərdi görüşlər və telefon danışığı bir daha sübut edir ki, “Sarı-tel” bundan sonra hələ neçə illər efir həyatı yaşaya biləcək.

Bütün bunlar onu göstərir ki, yalnız xalqın mənəvi xəzinəsindən, onun əsrlər boyu damla-damla topladığı söz ehtiyatından bəhrələnməklə dinləyicilərin qəlbinə yol tapmaq mümkündür.

* * *

Göründüyü kimi, Azərbaycan radiosunun dili radionun mövcud olduğu onilliklər ərzində kifayət qədər sürətlə inkişaf etmiş, üslubi-funksional diferensiasiya prosesi keçirmiş, zənginləşmişdir. Ümumiyyətlə, müşahidələr, təhlillər göstərir ki, Azərbaycan radiosunun dili aşağıdakı funksional-üslub diferensiasiyasına malikdir:

I. Publisistik dil.

1)informativ-publisistik dil;

2)bədii-publisistik dil;

3)elmi-publisistik dil.

II.Bədii dil.

III.Elmə dil.

IV.Rəsmi dil.

V.Məişət dili.

Lakin heç şübhəsiz, radio dilinin əsas forması diferensiasiya imkanlarının genişliyi ilə seçilən publisistik dildir. Ona görə də, radio dilinin inkişafı dedikdə, birinci növbədə publisistik dilin inkişafı nəzərdə tutulur.

TELEVİZIYA DİLİ

EKRAN VƏ DİL (NİTQ) PROBLEMİ

Məvi ekranın öz dili, öz ifadə vasitələri vardır — fikrini heç kim inkar edə bilməz. Lakin təəssüf ki, sözlə təsvirin uyğunluğuna, vəhdət və harmoniyasına əsaslanan bu dili bəzən uzun illər televiziyaçı çalışan jurnalistlərin heç də hamısı lazımcına dərk etmir. Məsələn, dəfələrlə ekranda belə faktla qarşılaşırıq ki, jurnalist əlində mikrofon məktəbin, yaxud hər hansı binanın fonunda dayanaraq fasadı çox tanış olan həmin məkanı — məktəbi, universiteti, filarmoniyanı, Şəhidlər xiyabanını təxminən bu cümlələrlə təqdim edir: “İndi biz məktəbin qarşındayıq”, “Biz filan universitetin qarşısında dayanmışıq”, “Çəkiliş qrupumuz burada — Azərbaycan Dövlət Filormoniyasının qarşındadır” və s. Halbuki kamera həmin məkanları bir kadrla göstərir və heç bir izahata ehtiyac olmadan jurnalistin sözlə təqdim etdiyi məkan haqqında dolğun informasiya verir. Deməli, jurnalistin, eləcə də sözün vəzifəsi bu görünən, vizual informasiyanı təkrar etmək deyil, həmin görüntünün mahiyyəti haqqında tamaşaçıya bilgi verməkdir. Əks təqdirdə jurnalistin: “Biz filan sayılı məktəbin dəhlizindəyik, bir azdan zəng vurulacaq, şagirdlər siniflərə axışacaq” deyimi tamaşaçıya heç bir şey verməz. Əksinə, televiziya dilinin spesifikliyi baxımından bu cümlə yersizdir. Çünki onsuz da həqiqətən kadrla zəng vurulur

və məktəb dəhlizi kimsəsizləşir. Jurnalistin məharəti isə onda olmalıdır ki, o, baş vermiş hadisəni mənalandırsın, kadrları daxili mahiyyətini tamaşaçıya izah etsin. Yalnız belədə o, televiziya (ekran) dilinin tələblərinə cavab vermiş olur.

Bu misallardan görüldüyü kimi, televiziya dili anlayışı xüsusən bir mahiyyət kəsb edir. Yəni bir tərəfdən görüntü ilə bağlı olan kadr, plan, rəqurs, panorama, iri plan kimi ifadə vasitələri, digər tərəfdən isə danışmaq və sözlə bağlı nitq birləşərək televiziyanın spesifik dil xüsusiyyətlərini müəyyən edir. Bütövlükdə televiziya dili kütləvi informasiya vasitəsi kimi televiziyanın özünün tarixi inkişafı ilə sıx bağlıdır. Çünki “danışan güzgü” XX əsrin texniki və intellektual inkişafının nəticəsində meydana çıxmışdır. Nəzərə almalıyıq ki, yaşadığımız dövr intellektual sıçrayışlar, elmi-texniki inqilablar, sürət və heyrətli kəşflər dövrüdür. Şübhəsiz ki, bu dövrün ən mühüm əlamətlərindən biri də budur ki, o, kommunikativ əlaqələr şəbəkəsini genişləndirməklə yanaşı onu bir sistem kimi, həm də sıxlaşdırmış, bəşəri ünsiyyəti daha çevik forma və vasitələrlə zənginləşdirmişdir. Dövrün texniki nailiyyətləri, xüsusilə peyk-rəqurə otürücüləri qarşılıqlı informasiya mübadiləsində məsafə və vaxt əngəlını heçə endirməklə bərabər, digər tərəfdən həmin informasiyanın kütləsini də xeyli böyütmüş və ağırlaşdırmışdır. Təbii ki, bu proseslə bağlı olaraq, informasiya axınının iki tərəfi kimi kommunikatorla resipiyent də (hər iki söz latınca olub, “ötürən” və “qəbul edən” mənalarını verir) funksional və məzmun baxımından təkamülə uğramışdır. Bu gün kommunikator öz obyektinə yalnız mətbuat səhifələrindən, radiodan deyil, həm də televiziya dan mürəcət edir. Onun əlində hər şeyə qadir olan elektron informasiya sistemi kimi güclü cəbbəxana var. Resipiyentin isə ənənəvi oxucu tipini (mətbuat), daha sonra dinləyici tipini (radio) bu gün dinləyici-tamaşaçı tipi üstələmişdir. Əlində bu bölgü şərtidir və hər

üç tip paralel şəkildə mövcuddur. Burada söhbət üçüncü tipin bu gün tədricən dominant tipə — aparıcı tipə çevrilməsindən gedir. Televiziyanın audiovizual xarakteri, yəni eyni vaxtda həm eşitmə-dinləmə, həm də görmə-seyretmə mənbəyi olması mətbuat və radioya nəşib olmayan bu üstünlüyü yarım əsrdən çoxdur ki, onu bəşəriyyət üçün mötəbər və ən cəlbədicə kommunikatora çevirmişdir. Televiziya dan kommunikator eyni zamanda milyonlarca resipiyentə üz tutmaq, söz demək imkanı qazanır... Beləliklə, televiziya ünsiyyət formalarını axtarır və ən əsas ünsiyyətə cəlb edilənlərin sayını çoxaldır. Televiziyanı mətbuatdan, kinematografiya dan, radiodan fərqləndirən belə bir populyarlığın, “cəsarət” və “ərköyünlüyün” ciddi səbəbləri var. Belə ki, ekranda “...hadisələri baş verdiyi vaxtda, yaxud az sonra görməyimiz bizi də iştirakçıya çevirir”. Kiçik ekranın bu xüsusiyyəti “iştirak effekti” adlanır.

Televiziya ya xas olan bu ümumi — universal cəhətlər bizi sövq edir ki, bilavasitə əhəmiyyətli olan iki məqam üzərində ayrıca dayanacaq: bunlardan birincisi, teleauditoriyanın digər informasiya vasitələri ilə müqayisədə hədsiz genişliyidir. Kiçik ekran öz təsir və nüfuz dairəsi ilə kütləvililiyi son həddə qədər əhatə edir və ehtiva etməyə qadirdir. Bir az aşağıda görəcəyimiz kimi, telekommunikasiya ya xas olan bu üstünlüyün dil və nitq anlayışları ilə bilavasitə əlaqəsi vardır.

İkinci məqam isə teleinformasiyanın digər informasiya vasitələrindən fərqli olaraq iki kanalla — həm görmə, həm də eşitmə duyğuları ilə ötürülməsidir. Dil və nitqlə bilavasitə bağlı olan bu cəhət, ümumilikdə televiziya verilislərində linqvistik amilin öyrənilməsini və tədqiqini bir mövzuya çevirir. Nəzərə alsaq ki, hətta televiziya verilislərində dinamik təsvirlə müşayiət olunan “görümün” özü belə, nəticə etibarilə, dil materialına çevrilərək, əsasən daxili nitq axarında mənimsənilir, yaddaşa

köçürülür, hiss və təfəkkür materialı kimi “həzm olunur”, o zaman məsələnin prinsipial aktuallığı bir daha təsdiqlənmiş olur. Teleinformasiyanın verilməsində eşitmə duyğusuna əsaslanma və istinad etməni isə artıq sırf dil-nitq mövzusu hesab etmək olar. Nəticə etibarilə televiziya xas olan audiovizuallıq təsvir və söz sinkronizmindən başqa bir şey deyildir. Burada, sadəcə olaraq, nəzərə almaq lazımdır ki, bu dil canlı şifahi dildir və yenə də məhz dil baxımından onu digər informasiya vasitələrindən fərqləndirən, habelə əlavə edək ki, yuxarıda xatırladığımız auditoriya genişliyini təmin edən məhz bu amildir.

Televiziya verilişinin dili canlı dildir, tamaşaçı-dinləyici üçün bilavasitə fəaliyyətdə olan mövcud dildir. Kommunikator istər reportyor olsun, istər aparıcı olsun, istər diktör olsun fərqi yoxdur, hər cür vəziyyətdə öz nitqini şifahi formada ifadə edir. Onun gücü və məzmunu da elə bundadır: həmin nitqin necə qurulmasında, hansı formada təzahür etməsində, hansı məzmunla yüklənməsindədir.

Müşahidələr göstərir ki, məşhur Amerika sosioloqu Maklunenin təbirincə desək, televiziya adlanan “elektron cadugəri” özünün elmi-texniki parametrlərinə görə nə qədər şaxələnsə, nə qədər zənginləşsə zənginləşsin, müxtəlif elektron-kompüter sistemlərilə nə qədər silahlanırsa silahlansın, yenə onun aqibəti haqda son qərarı əsas ünsiyyət vasitəsi olan dil verir. Bu mənada televiziya verilişlərində sözlə müşayiət olunmayan – mətnsiz təsvir mümkündür, lakin təsvirsiz söz mümkün deyildir, – deyənlər az haqlıdırlar. Çünki teletamaşaçı bir qayda olaraq sözsüz təsviri də yenə elə söz vasitəsilə, onu məhz “sözə (oxu: daxili nitqə) çevirərək” qavrayır və ruhuna hopdurur.

Bu mənada müasir bəşər mədəniyyətinin, mövcud sivilizasiyanın ən mühüm göstəricisi kimi televiziyanın ictimai şüurun formalaşmasında, sosial psixologiyanın təşkil və tənzimində

yüksək funksional əhəmiyyətindən danışarkən, onun mənəvi-estetik tərbiyədə, maarifçilik işində müstəsna təbliğati-təşviqati rolunu xatırlarkən dil-nitq amilindən sərf-nəzər etməyin, bu vacib problemi diqqətdən kənar qoymağın yolverilməzliyi bir daha təsdiqlənmiş olur. Dilin yalnız ictimai ünsiyyət vasitəsi deyil, həm də milli-mənəvi sərvət olduğu, özündə tarixi yaddaşımızı və mədəniyyətimizi hiyf və əks etdiyi çoxdan sübut və etiraf edilse də, mədəniyyətimizin mühüm bir sahəsi kimi televiziya dilinin istər ortoloji (mədəniyyət müstəvisində), istər ədəbi dilin üslubları, istər nitq problemləri, istər qrammatik-orfoepik normalar, istərsə də sosial psixologiya baxımından öyrənilməsinin və tədqiqinin indiki vəziyyəti ilə barışmaq əsla mümkün deyil. Əslində, televiziya dilini araşdıran, ona ümumi psixoloji təsnifat verən fundamental nəzəri material müasir dilçiliyimizdə yox dərəcəsinədir. Doğrudur, Akademiyanın “Nitq mədəniyyəti” şöbəsinin təşəbbüsü ilə şifahi ədəbi dilimizə, onun daha çox işlənildiyi ayrı-ayrı sahələrə aid məqalələr yazılsa, tədqiqatlar aparılsa da televiziya verilişlərinin dili indiyə qədər tədqiq edilməmişdir. İ.Məmmədovun “Ekran-efir və dilimiz” kitabı bu istiqamətdə müəyyən bir işin başlanğıcından xəbər verirdisə, həmin təşəbbüs elə təşəbbüs olaraq qaldı. Belə olan surətdə televiziya dilinin sahələr və janrlar prizmasından, məsələn, ictimai-siyasi verilişlər, informasiya proqramları, ədəbi-bədii verilişlər və ya elmi-təhsil verilişləri baxımından hər hansı bir nəzəri materialın mövcudluğundan, təbii ki, heç söhbət gedə bilməz. Zənnimizcə, belə bir boşluğun yaranması iki səbəbdən irəli gəlir: birincisi, televiziya informasiya vasitələri içərisində ən cavanıdır və o, milli ictimai şüur sferasına qırx ildən artıqdır ki, daxil olmuşdur. Bu mənada tədqiqat baxımından müşahidələrin hələ də davam etdiyi fikri ilə təsəlli tapmaq olardı. Lakin bizcə, bu, ən zəif səbəbdir. Əsas səbəb televiziya dilinin bilava-

sitə ədəbi dilin şifahi növündə gerçəkləşməsidir. Bu isə xüsusi səy, xüsusi zəhmət və xüsusi müşahidə orijinallığı tələb edir. Yazılı dil materialı (tutaq ki, mətbuat – qəzet, jurnal materialı və ya radioçixış üçün hazırlanmış ssenari) həmişə tədqiqatçının əli altındadır. İstədiyi vaxt ona müraciət edə bilər. Televiziya dilini isə canlı olaraq dinləmək və ya maqnit lentlərinə köçürərək sonradan dinləyib təhlil etmək tələb olunur. Lakin hər cür tədqiqat əziyyətinə, müşahidə çətinliklərinə rəğmən ədəbi dilin şifahi növünün mühüm, aparıcı, geniş auditoriyası olan bir sahə kimi televiziya dili bizimlə hər gün canlı ünsiyyətdədir. Biz onu eşidir, dinləyir və istəsək də, istəməsək də bu dilin nüfuzu ilə hesablaşmalı oluruq. Məhz elə bu baxımdan da müasir dilçiliyimizin bu sahəyə professional filoloji müdaxiləsi danılmaz bir zərurətə çevrilir.

Ümumiyyətlə, kütləvi informasiya vasitələrinin dili bir mövzu və tədqiqat obyektini kimi dilçiliyimizdə, o cümlədən ədəbiyyatşünaslığımızda yeni hadisə deyil. Sadəcə olaraq, burada söhbət həmin mövzunun və tədqiqat obyektinin məhdudluğundan və darlığından gedir, diqqət və marağın, adətən və əksərən mətbuat dili üzərində cəmləşməsinə işarə olunur. “Əkinçi” qəzetindən və “Molla Nəsrəddin” jurnalından başlayaraq ta bu günə qədər mətbuatımız dil baxımından müxtəlif aspektlərdən az öyrənilməmişdir. Halbuki kütləvi informasiya vasitələri özünün müasir anlamında daha geniş mənə daşdığı kimi, bu vasitələrin dili də özünün ifadə və təzahür növünə parçalanmışdır. Kütləvi informasiya vasitələrində məhz “işlətmə sahəsinə”, əhatə auditoriyasına, təsir dairəsinin kütləviliyinə görə ədəbi dilin şifahi növü ön mövqelərə çıxmışdır. Elə ona görə də təbii bir sual meydana çıxır: ədəbi dilin şifahi növünə istinad edən kütləvi informasiya vasitələrinin, xüsusilə televiziya dilinin tədqiqə cəlb olunmasının, bu istiqamətdə müxtəlif filoloji araşdırmalara baş-

lamağın vaxtı çatmamışdır mı? Ədəbi dilimiz qarşısındakı mənəvi məsuliyyətimizi, onun bu gününə və gələcəyinə cavabdehliyimizi, xüsusilə bu dilin müstəqilliyimizin əsas təyini və atributu olduğunu nəzərə alsaq, təbii ki, həmin suala ancaq müsbət cavab vermək lazım gələcəkdir.

Səciyyəvidir ki, 12 noyabr 1995-ci ildə qəbul edilmiş Əsas Qanunda – Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında ana dilinə xüsusi diqqət yetirilmiş, onun dövlətin həyatında müstəsna mövqeyi ayrıca bir maddə ilə vurğulanmışdır. Həmin Konstitusiyanın dövlət dili ilə bağlı 21-ci maddəsində oxuyuruq: “Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir. Azərbaycan Respublikası Azərbaycan dilinin inkişafını təmin edir”.

Müasir dövrdə Azərbaycan dilinin inkişafını təmin edən, onun yazılı və şifahi qaydalarının daha da canlandırılmasında mühüm rol oynayan şifahi nitq tribunallarından biri də televiziyaadır. Televiziya isə bu vəzifənin öhdəsindən ilk növbədə ədəbi dil normalarını təbliğ etməklə gəlir.

Göründüyü kimi, dil bilavasitə dövlət mənafeyi ilə sıx əlaqədə götürülür. Televiziyanın bu sahədə hər hansı uğurlu işi, mütərəqqi təşəbbüsü dövlətimizin müstəqillik yolunda inamlı addımlarına jurnalistikamızın zəruri xidməti və borcu kimi dəyərləndirilir.

Müasir mərhələdə televiziya dilinin öyrənilməsinə zəruri edən mühüm səbəblərdən biri də məhz budur: cəmiyyətə sosial-mənəvi baxımdan təsir göstərməkdə dil faktorunun, ictimai şüurun formalaşmasında, xalqın estetik və intellektual imkanlarının genişlənməsində, milli-bəşəri dəyərlərin kütləvi şəkildə mənimsənilməsində dil aspektinin inkaredilməz üstünlükləridir.

Məlumdur ki, keçmiş sovetlər birliyi özünün dövlət və rejim siyasətinə uyğun olaraq, dilə də ideoloji silah kimi baxmış, uzun

onilliklər ərzində onu “təbliğət, təşviqat və təşkilat” məşinının inhisarında saxlamağa çalışmışdır. Dilin demokratizminə, xəlqiliyinə, təbii inkişaf meylinə və stixiyasına belə şüurlu təzyiq, həmin birliyə daxil olan qeyri-rus millətlərin dilinə, o cümlədən Azərbaycan dilinə istər-istəməz öz təsirini göstərmişdir. Dilimizin öz daxili, təbii müqavimətinə baxmayaraq, bir tərəfdən onun fonetik-qrafik sistemində yerli-yersiz təftişlər aparmağa, digər tərəfdən lügət tərkibində yersiz sözlərin işlənilməsinə, başqa bir yəndən isə qrammatik quruluşuna bəsbütün yabançı olan morfem və sintaqmların (söz birləşmələri və cümlə tərkibləri) daxil olmasına şərait yaradırdı. Ədəbi dilimizin istər şifahi, istərsə də yazılı qolunda zaman-zaman müşahidə olunan belə qüsurlu təmayül isə nəticə etibarilə, onun emosional-ekspressiv təsir gücünün zəifləməsi, məntiqi və üslubi bütövlüyünün və təmliğinin zədələnməsi üçün də zəmin yaratmış olurdu. Hakim millətə xidmət edən şovinist əhval-ruhiyyəli sovet ideologiyasının milli dilimizi (əslində, milli ruhumuzu) ölgünləşdirməyi, taqətdən salmağı hədəf götürən bu məkrli siyasəti təəssüf ki, bizim televiziya dan da yan keçməmiş, onun dil palitrasına təsir etmişdir. Bu mənada tam əsasla demək olar ki, elə indinin özündə də televiziya dilində tez-tez rastlaşdığımız təhkiyə solğunluğu, təmaşaçı-dinləyiciyə müraciətlərdəki quru, hərərətsiz rəsmiyətçilik, söz-fikir dissonansları, üslub yeknəsəkliyi, nitqdə emosiya qıtlığı, basmaqəlib cümlələrə meyl sadəcə və yalnız qeyri peşəkarlığın ifadəsi deyil, dövlət və rejim səviyyəsindən müxtəlif siyasi və ideoloji fəndlər və təxribatlar yolu ilə dilimizin demokratizmini və xəlqiliyini öldürmək səyinin təzahürüdür.

Azərbaycan televiziya sisteminin 40 illik yubiley tədbirləri zamanı ölkə prezidentinin bu və ya digər məsələlərlə bağlı mövqeyini açıqlayan “Azərbaycan” qəzeti belə yazır: “Azərbaycan dilinin inkişafı, hər bir azərbaycanlının, vətəndaşın Azərbaycan dilini

yaşşı bilməsi və öz fikirlərini səlis ifadə etməsi çox böyük məsələdir. Təəssüf ki, uzun müddət buna fikir verilməmişdir”.¹

Azərbaycan prezidentinin fikrincə, televiziya verilişlərinin aparıcıları, diktorları çox səlis danışmalıdırlar: “Dilimiz gözəldir, amma bu dildə danışanda sözləri, ifadələri elə tələffüz etməliyik ki, danışığımız cazibədar olsun. Ədəbi dili təbliğ etmək, hamıya öyrətmək, televiziyanın vəzifələrindən biridir”.

Təəssüflə qeyd edək ki, ədəbi dili təbliğ etmək – milli məniyyətimizin bu mühüm, vacib sahəsi hələ də dilçiliyimizin elmi nəzərətindən kənarda qalır. Biz mövzunun tələbinə uyğun olaraq, tədqiqat boyunca məsələnin bu aktual cəhətinə tez-tez qayıdacaq, konkret nümunə və faktlar təmsalında ona müəyyən aydınlıq gətirməyə çalışacağıq. Burada sadəcə olaraq, məqsəd millət və dövlət mənafeyi baxımından diqqəti televiziya verilişləri dilinin müstəsna roluna, onun yerinə və mövqeyinə yönəltmək idi. Bizcə elə bunun özü də televiziya verilişləri dilinin müasir dilçiliyimiz üçün necə bir əhəmiyyətli və işlənilməmiş tədqiqat sahəsi olduğunu yaxşı əks etdirir. Yuxarıda Elektron İnformasiya Verilişləri Sistemində televiziyanın audiovizuallığına, öz auditoriyasına görmə-əşitmə-dinləmə aktını eyni məqamda və eyni vaxtda icra etməyə imkan və şərait yaratdığını onun başlıca əlaməti kimi göstərmişdir. Bunu da qeyd etmişdik ki, məhz bu əlamət televiziya dilinə də spesifik bir orijinallıq gətirir və şifahi ədəbi dilimiz fonunda ona xüsusi bir status bəxş edir. Lakin bununla belə unutmayaq ki, teleyayım öz məqsəd və məramına, informasiya məzmununa və müraciət etdiyi sosial ünvanlara görə rəngarəng və çoxyönlü olduğu kimi televiziya dili də yekcins dil deyildir. Televiziya proqramlı informasiya mənbəyidir və o, müxtəlif məzmunlu, müxtəlif çeşidli, müxtə-

¹ Bax: “Azərbaycan” qəzeti, 15 fevral 1996-cı il.

lif auditorialı verililşler toplusundan hasil olunur. Təbii ki, bu prosesdə həmin verililşlər öz ruhuna, janrına, kompozisiyasına, dramaturgiyasına və süjetinə görə tələffüzdən tutmuş üsluba qədər mərhələləri əhatə və ehtiva edən özünəməxsus dil kütləsi tələb edir. Başqa sözlə desək, yəni televiziya, məsələn, uşaq verililşlərinin dili ilə ictimai-siyasi proqramların dili və ya bədii-əyləncəli şoularla elm-təhsil və maarif proqramlarının dili arasında prinsipial və əsaslı fərqlərin olacağı və mümkünlüyü şəksizdir. Televiziya dilinin daxili təsnifatını onu ayrı-ayrı verililşlər və proqramlar müstəvisində, frontal qaydada təhlilə gətirməyin zəruriliyi də elə buradan irəli gəlir. Çünki bunsuz bütövlükdə sistemin mənzərəsini bərpa etmək, tipoloji ümumiləşdirmələr aparmaq mümkün deyil.

Müasir televiziya nəzəriyyəçiləri müəyyən istisnalarla çoxsaylı, çoxçeşidli televiziya verililşlərini əsasən üç proqram ətrafında qruplaşdırırlar: 1. İctimai-siyasi proqramlar (cari-operativ xəbərlər bloku da daxil olmaqla); 2. Bədii-əyləncəli tamaşa və şoular; 3. Maarifçilik.

Müşahidələr göstərir ki, bu proqramlar hər üç istiqamətdə vahid şifahi ədəbi dilimizə istinad etsə də onun materialından hər biri öz janr xüsusiyyətinə və auditoriya gerçəkliyinə görə bəhrələnilir, daha doğrusu, bəhrələnilməlidir. Çünki həmin material, başqa sözlə desək şifahi ədəbi dil sisteminin hərəkətə gətirilən müəyyən bir kütləsi həmişə bir qayda olaraq zərif və melodik, fonetik sistemə, zəngin lüğət tərkibinə, çevik qrammatik quruluşa, üslubi rəngarəngliyə arxalanır və istinad edir. Məsələ peşəkarlığın səviyyəsində və istedadın dərəcəsidədir. Müasir telejurnalistikada nədən danışmaq sualı peşəkar üçün doğurdan da bir problemdir, necə danışmaq sualı ikiqat problemdir. Həm də yalnız ona görə yox ki, nədən danışmaqın taleyi çox zaman və adətən danışmaqdan asılı olur. Həm də ona görə ki,

məhz bu sonuncu məqam bir qayda olaraq jurnalist intellektinin, jurnalist vətəndaşlığının və jurnalist mədəniyyətinin sınaq meydanına çevrilir.

Maarifçilik televiziya xüsusi bir fəaliyyət və xidmət yönünü təşkil edir və televiziyanın rəngarəng verililşlər şəbəkəsinə özündə elm, təhsil, təlim və tərbiyə sahələrini əhatə edən müstəqil bir proqram bloku kimi daxil olur. Əgər televiziyanın bu istiqamətdə verililşlərini və proqramlarını məzmun və mündəricə baxımından təsnif etsək, auditoriya ilə kommunikativ əlaqənin mənəvi tutumu baxımından çeşidləsək, o zaman maraqlı bir mənzərə alınır; məlum olur ki, əgər ictimai-siyasi proqramlar televiziyanın həyatla əlaqələrinin operativliyini, sosial-siyasi proseslərə müdaxilə və qiymət verməkdə analitik fəhmimi nümayiş etdirsə, bədii-əyləncəli verililşlər və şoular onun estetik zövqünü və simasını göstərsə, intellektual, öyrədici, “katarsis” – tərbiyəverici və islahedici imkanlarına cavabdehlik məhz maarifçilik proqramlarının üzərinə düşür. Maarifçilik proqramlarını isə şərti olaraq iki qismə bölmək mümkündür: öyrədici proqramlar və təhsil proqramları. Öyrədici proqramlar əsasən biliyi populyarlaşdırmaqla məşğuldur. Tədris proqramları isə biliyi öyrətmək məqsədi güdür. Belə bir bölgü təbii ki, şərti xarakter daşısa da o, auditoriyaya üz tutan kommunikatorun (jurnalistin, mütəxəssisin, müəllim–pedaqoqun və s.) daşdığı funksionu dəqiq müəyyənləşdirir. Bu auditoriya əsasən maraqlı dairəsi geniş və rəngarəng olan ziyalı təbəqəsindən və öyrənməyə, biliyə can atan yeniyetmə məktəblilər və tələbə gənclər kütləsindən ibarətdir. Məsələn, son illər Azərbaycan televiziyasının bəzi verililşləri əfrə aşağıdakı başlıqlar altında çıxır: “İşıq”, “Elm: islahatlar, problemlər...”, “Elm xadimlərimiz”, “Dünya, səndən kimlər keçdi...”, “Təhsil”, “Müəllim nüfuzu”, “Ana dili”, “Fransız dili”, “İngilis dili”, “Alman dili”, “Təhsil: düşün-

cələr, problemlər...”, “Örnək”, “Şəfa”, “Tibb məsləhətxanası”, “Səadət”, “İnsan və təbiət”, “Haqqın dərgahı”, “Azərbaycan tarixi”, “Gör-götür dünyası”, “Bağçılıq” və s.

Bu başlıqlar altında tamaşaçılara çatdırılan yüzrlər maraqlı verilif vasitəsilə geniş dinləyici və tamaşaçı auditoriyası ayrı-ayrı elm sahələrinə aid terminlərlə tanış olur. Ədəbi dilin orfoepiya normaları geniş şəkildə yayılır, öyrədilir, möhkəmləndirilir. “Sağlamlıq” televiziya jurnalında tamaşaçılar onlarla tibb termini və bunların necə tələffüz edilməsilə tanış olurlar: *poliklinika, diaqnostika, profilaktika, infeksiya, gigiyena, klinika, cərrahiyyə, stomatoloji, fizioterapevtik (üsullar), kardioloji, klinik laboratoriya, bağırsağ infeksiyası, mədə-bağırsağ traktı, təbii qidalanma, süni qidalanma, qulunc xəstəliyi, sinir sistemi, klimakterik dövr, patoloji, mikroinfarkt, diaqnoz, reqidron (dərmanlız, iynəsiz regidronu maye halında içməklə müalicə olunur), bakterial, antibiotik, fermentasiya, bağırsağ florası, preparat* və s. Həm də maarifə, təhsilə, pedaqogikaya aid terminlərlə geniş tamaşaçı kütləsi tanış olur: *litsey, gimnaziya, kollec, fənn kabinetləri, universitet, kafedra, dekanlıq, özəl təhsil, ödənişli təhsil, yoxlama vərəqəsi, bakalavr, aspirantura, doktorantura* və s.

Televiziyanın da özünəməxsus bir sıra terminləri ədəbi dilimizə gətirilir: *ekran, kadr, titr, telematn, subtitr, sinxron çıxış, kamera, efir, aparıcı, təsvir kadrları, ikili təsvir* və s.

Respublika Elmlər Akademiyasına həsr olunmuş silsilə veriliflərdə tamaşaçılar respublika elm aləminin mənzərəsi ilə bərabər müxtəlif elm sahələrinə aid yüzlərcə terminlərlə də tanış olurlar: *elm, fundamental elm, Məmmədəliyev məktəbi, beynəlxalq akademiya, neft akademiyası, energetika, suyun texnologiyası, katalitik krekinq, neft emalı, katalitik üsul, kauçuk, kobalt, nikel, katalizlər, metalkompleks, avtokombinat, sənaye xəritəsi, dəzğahqayırma, polimerlər, kompüter, şəbəkə, enerji məbləği,*

reaktiv güc, blok, mühərrik, generator, kilovat, enerji mexaniki, dispetçer, transformator, super kompüter, elektrik yük və s.

Göründüyü kimi, bu cür veriliflərin xüsusi elmi, pedaqoji, təlim-təربiyəvi əhəmiyyətilə yanaşı dilçilik, nitq mədəniyyəti baxımından da elmi dəyəri çoxdur.

Bunu də qeyd etməliyik ki, televiziya vəzifəsinə, məqsədinə, mövzusuna görə başqa kütləvi informasiya vasitələrindən daha universaldır. Bu universallıq onun dilində və üslubunda da özünü aydın göstərir. Onun problematika, janr və tematika baxımından elmi-terminoloji, sosial-texniki, pedaqoji-didaktik, öyrədici-şərhedici aspektlərlə uzlaşmasını, bu aspektləri yerinə və məqamına görə toplu halında, istərsə də ayrı-ayrılıqda əhatə və ifadə etmək iqtidarında olmasını zəruri şərt kimi irəli sürür. Müasir mərhələdə sivilizasiyanın ən mühüm faktorlarından olan birləşmənin toplanması, ötürülməsi, yayılması və kütləviləşdirilməsi işinin ağırlıq mərkəzi artıq televiziya köçürülür. Klassik və ənənəvi “Kitab bilik mənbəyidir” formulunun doğruluğuna şəkk gətirmədən əlavə edək ki, məhz “bilik mənbəyi” olmaq baxımından televiziyanın öncül mövqeyinə rəqib və şərik ola biləcək ikinci bir informasiya şəbəkəsi tapmaq qeyri-mümkündür. Bu mülahizə zənnimizcə iki cəhətdən əlamətdar hesab olunmalıdır; əvvəla, burada veriliflərin sənərsəsinə nəzərəçarpan dərəcədə artırmaqla görümlə söz-deyim iki bərabər hüquqlu faktor kimi qeydə alınır. Bir çox televiziya nəzəriyyəçiləri kimi veriliflərin tamaşaçıya hesablanan optik-təsvir-görüm yönündən sərfinəzər edilmir. Digər tərəfdən, yuxarıdakı mülahizə şifahi dilin, canlı danışıqın ünsiyyətdə üstünlüyünün dolayı etirafı kimi də az maraq doğurmur. Bəli, çıxışçı təhkiyəsinin “yapışlıq, cazibədar”, təsirli və sirayətədicisi olması üçün yazılı dil nisbətə də şifahi dilin imkanları daha geniş, daha zəngindir.

Aydın məsələdir ki, vahid şifahi ədəbi dil bazasında telejurnalistin və ya danışan mütəxəssisin dili yalnız mövzu və problem baxımından deyil, habelə ünvanlandığı kontingentin yaşı, bilik səviyyəsi, maraq dairəsi, intellektual hazırlığı baxımından da söz seçiminə, üslub seçiminə sintaktik fiqur, cümlə quruluşu seçiminə məruz qalır və qalmalıdır. Televiziya verilişlərinin dilində ən böyük qüsurlardan biri də elə məhz bu seçim prosesində diqqətsizlik və bəzən də məsuliyyətsizlik nəticəsində üzə çıxır. Bir də görürsən ki, ekrandakı jurnalistin, mütəxəssisin təmsalında yeniyetmə şagird quru akademizmin, hərərətsiz ritorikanın; valideyn ağır, usandırıcı sillogizmlərin; müəllim dolaşq, pinti və əsəbləşdirici təhkiyə – monoloqun hədəfinə çevrilir. Eləcə də əzbərçilik, yazı normativlərini qeyd-şərtsiz, kor-koranə təqlid təhkiyənin “kitab dili” deyilən saxta bir dil konstruksiyası üzərində qurulması tamaşaçı-dinləyici auditoriyasının seyrəlməsinə, verilişlərə kütləvi marağın zəifləməsinə gətirib çıxarır. Məsələn, aşağıdakı cümlələrdə olduğu kimi:

“Yeniləşmənin dirilik küləyi təkcə təlimdəki ağırlı nöqtələri üzə çıxarmaqla məhdudlaşmamış, həm də elmi-pedaqoji axtarışların son dərəcə zəruriliyini müəyyənləşdirmişdir”.

Yaxud: *“Xoş gördük, hörmətli tamaşaçılar! Verilişlərimizin ünvanına maraqlı suallarla dolu çoxlu tamaşaçı məktubları daxil olmuşdur. Sualların çoxuna cavab verməyə çalışırıq. Amma məktublarda bəzən elə suallar yazılır ki, şübhəsiz belə suallara cavab vermək çətindir”.*

Bu cümlələrdəki ritorika və sözcüklük aydın şəkildə özünü göstərir. Halbuki şifahi ədəbi dilimiz özünün ən parlaq və səciyyəvi ifadəsini ilk növbədə televiziya verilişlərində tapmalıdır. Çünki yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, televiziya verilişlərinin yaradıcı qrupu və iştirakçıları hər şeydən əvvəl intellektual qüvvə-

lərdir – jurnalistlər, müəllimlər, alimlər və ayrı-ayrı sahələr üzrə mütəxəssislərdir. Bütün bunlar televiziya verilişlərinin dilinə elmi maraq, diqqət və nəzarətin zəruriliyini göstərməklə bərabər bu sahədə çalışanlara konkret əməli-praktik köməyin də vacib olduğunu sübut edir.

Təcrübə və müşahidələr göstərir ki, televiziya verilişlərinin əksər proqramlarında ayrı-ayrı qüsurlar seçiciyyəvi xarakter daşıyır: danışq dili elementlərinin intensiv olaraq fəallaşması, şifahi ədəbi dili sıxışdırmaq və onun imtiyazlarına yiyələnmək cəhdinə s.

DANIŞIQ DİLİ VƏ ŞİFAHİ ƏDƏBİ DİL

Danışiq dilinin şifahi ədəbi dilin statusuna ardıcıl müdaxiləsi və praktikada çox zaman onun adından çıxış etməsi səbəbsiz deyil. Bu, hər şeydən əvvəl onun bir anlayış kimi dilçilikdə öz tərifi tam tapmaması və terminoloji hədudlarının qətiləşdirilməməsindən irəli gəlir.

Danışiq dilinə açıq meylin bir səbəbi də görünür ənənəvi bir rəydən – onun təbii koloriti, ilkin stixiyanı qoruyub saxladığı, zəngin xəlqi ruha aşılandığı təsəvvüründən doğur. Lakin unutmamaq olmaq ki, kolorit təbiiyini, stixiya ilkinliyi fikir axınının, nitq prosesinin emosional və ekspressiv tərəflərini qabartsa da, xəlqi ruh predmetin və obrazın tipikləşdirilməsinə geniş imkanlar açsa da, bütün bunlar bir küll halında həmin fikir axınının, nitq prosesinin məzmun planını bütün məntiqi xətləri ilə əhatə etməyə qadir deyildir. Çünki bu dilin sistemi işlək baxımından xeyli məhduddur və ünsiyyət sahələrini tam və bütünlüklə qavramağa və əhatə etməyə gücü yetərsizdir. Burada artıq şifa-

hi ədəbi dil arsenalına istinad etmədən keçinmək qeyri-mümkündür.

Adətən, gündəlik həyatda, ailə-məişət mühitində daha çox istifadə olunan danışq dilinin ən mühüm dəyərlərindən biri də elə onun bu xassəsində - ümumxalq dili ilə ədəbi dil, o cümlədən şifahi ədəbi dil arasında təmas nöqtəsi və qovuşdurucu körpü olmasındandır. Ümumxalq dilinin bir donör kimi öz faktoloji və enerji ehtiyatlarını milli ədəbi dilə ötürməsində danışq dilinin müstəsna rolu dilçilikdə çoxdan etiraf olunmuş həqiqətlərdəndir. Lakin bununla belə televiziya verilişlərinin dilində danışq dilinin fəallaşması yolverilməz hal kimi qiymətləndirilməlidir. Çünki verilişlərin dilinin məhz ədəbi dildən kənar olan dialektizmlərlə korlanması, teletəhkiyənin lorulaşdırılaraq bəsitləşdirilməsi, müxtəlif arqo və qarqonlarla çirkəndirilməsi bu fəallıq zəminində baş verir. Aparığımız müşahidələr göstərir ki, belə bir xoşagəlməz hal, hər şeydən əvvəl, ədəbi dil normalarını yaxşı bilməməkdən və ümumiyyətlə, ədəbi dil haqqında təsəvvürlərin yayğınlığından irəli gəlir. Halbuki danışq dilinin ədəbi dilimizin zənginləşməsində danılmaz müsbət rolu təsdiq və sübut olunmaqla bərabər, onun ədəbi dil statusu səviyyəsindən ictimai ünsiyyət vasitəsinə çevrilməyinin yolverilməzliyi də müasir dilçiliyimizdə kifayət qədər əsaslandırılmışdır. Məlum olmuşdur ki, danışq dili vahid, bütöv bir sistem olmayıb müxtəlif danışq sistemlərinə istinad edən bir dildir ki, bu sistemlərdən də ayrı-ayrı sosial sferalarda ancaq məhdud insan qrupları istifadə edirlər. Bu da təbii ki, danışq dilinin ədəbi dilə müqayisədə məhdud imkanlara malik olduğunu, onun fəaliyyət dairəsinin qapalı və darlığını göstərir.

Telejurnalistikada danışq dili sistemlərinin formalaşması (bu fəallıq təəssüf ki, hələ də davam edir) başqa bir təhlükə də doğurur: ekran əyalətçilik ab-havası ilə yüklənmiş olur; ayrı-ay-

rı aparıcıların, jurnalistlərin, teleiştirakçıların, veriliş müəlliflərinin təmsalında ekran az qala müxtəlif danışq dili sistemlərinin yarış meydanına çevrilmiş olur; regional şivə-tələffüz xüsusiyyətləri, bir yerdə işlənilib digər yerdə işlənməyən leksik və frazeoloji vahidlər, elliptik cümlə strukturları ədəbi dili bu və ya digər şəkildə deformasiya etmiş olur. Məsələn, televiziya verilişlərində bu cür qüsurlu meyl ara-sıra müşahidə olunmaqdadır. Bir başqa yerdə dediyimiz kimi, əgər nəzərə alsaq ki, ekran dili yalnız kommunikativ-informativ funksiya daşıyır, həm də geniş xalq kütlələrinin ədəbi dilimizi praktik şəkildə mənimsəməsi işinə xidmət edir, o zaman problemin aktuallığı bir daha təsdiqlənmiş olur. Bu mülahizə, hər şeydən əvvəl, televiziya verilişlərinin dilinə aid edilməlidir. Çünki televiziya verilişlərində respublikamızın elmi-pedaqoji qüvvələri, başqa sözlə desək, ziyalı ordusu iştirak edir. Bu verilişlərin əsas vəzifələrindən biri də öyrətmə, maarifləndirmə və savadlandırma işini təşkil etməkdir. Bu mənada ədəbi dilimizə və onun normalarına sədaqət duyğusu, bu normaların zədələnməsinə və pozulmasına güzəştisizlik ilk öncə televiziyanın bu cür verilişlərində qorunub saxlanmalıdır.

Müşahidələr göstərir ki, televiziya verilişlərinin dilində danışq dilinə ifrat meylin qüsurlu təzahürləri əsasən iki mənbdən qidalanır; birincisi, bilərəkdən və ya bilməyərəkdən söz seçiminə göstərilən etinadsızlıqdan, ikincisi, tələffüzdə nəzarətsizliyə və sərbəstliyə yol verilməsindən. Birinci halda teleaparıcı və ya veriliş müəllifi şüurlu, ya şüursuz şəkildə ədəbi dildə mövcud olan sözdən və ya onun digər məna variantlarından – sinonimlərdən sərf-nəzər edərək dialektizmə uyur, fikrin ifadəsində yalnız özünün doğulduğu, boya-başa çatdığı ərazidə işlənən və başa düşüldən sözlərdən yararlanmaq yolunu tutur. Bəlləliklə, məsələn, *zıqqı* (vasvası), *sozalamaq* (xəstələnmək), *əp-*

pək, danqa, hancarı, incəvara, qılça, cumbul, zırpı və s. bu kimi sözlər heç bir lüzum olmadan televiziya dilinə gətirilir. Nəticədə ümumxalq dili əsasında ədəbi dilin formalaşmasının başlıca meyarı olan seçmə və əvəzetmə prinsipi istər-istəməz pozulmuş olur. Mövcud vəziyyətdə isə ən pisi həmin sözlər bir çoxları tərəfindən sadəcə olaraq başa düşülmür, deməli, təbii ki, verilən informasiyanın qavranılması da xeyli çətinləşmiş olur. Burada xatırlatmaq yerinə düşərdi ki, hər hansı sözün və ya ifadənin televiziya dilinə gətirilməsi və ona işləklilik xüsusiyyəti verilməsi heç də kimlənsə (o cümlədən, telejurnalistlərin) arzusu ilə baş vermir. Sözün dildə qərarlaşması və sabitləşməsi hər şeydən əvvəl bu dilin öz inkişaf meyindən və spesifikasından, öz daxili təkamülünün səciyyəsiindən doğan bir haldır. Yeri gəlmişkən deyək ki, ümumxalq dilindən və o cümlədən danışq dilindən ədəbi dilə gətirilən və ədəbi dil tərəfindən də bütün mənə dolğunluğu ilə mənimsənilən bir çox sözlər vardır ki, onların bugünkü fəallığında telejurnalistlərimizin xidmətləri də az deyildir. Məsələn, *saxlanc, baxım, yetərsay, ödənişli, uğur, anlam, dəyərləndirmək, gizlinc, bəy* (müraciət forması), *dışarı, yağval, həşəm* sözləri bu qəbildəndir.

Televiziya verilişlərinin dilində ədəbi dilin normalarından kənar çıxma, uzaqlaşma hallarından biri də tələffüzə nəzarətsizlikdən baş verir. Deməli, tələffüzdə də hər hansı bir özfealliyət, dilin meyar və prinsipləri ziddinə getmək, subyektiv iradə nümayiş etdirmək yolverilməz haldır. Halbuki bizim telejurnalistlər çox zaman məhz bu amili unudurlar, canlı danışq, təbii, səmimi danışq adına dilimizin norma və qaydalarına sayğısızlıq göstərirlər. Bu qüsur hər şeydən əvvəl nitqin hər hansı bir şivə üstündə köklənməsindən irəli gəlir. Məsələn, tutaq ki, Gəncə, Bakı, Quba, və ya Naxçıvan şivəsi bütövlükdə ədəbi tələffüzün funksiyasını mənimsəmiş olur. Nəticədə tamaşaçı tele-

aparıcının nitqində aşağıdakı kimi qərribə və gülünc deyim tərzləri ilə qarşılaşır: *bacı əvəzinə bəji, odun əvəzinə udun, papaq əvəzinə popağ, da-də ədatı əvəzinə dayna, siz əvəzinə süz, belə əvəzinə beləncik, nə üçün əvəzinə nöş* və s. Bəla burasındadır ki, belə faktlar, sadəcə, jurnalistin və ya veriliş iştirakçısının hansı mədəni səviyyədə olduğunu əks etdirmir. Bu, hələ dərdin yarısıdır. Əsas bəla ondadır ki, bu cür tələffüz qüsurları təqlidə çevrilir.

Əlbəttə ki, yuxarıdakı mülahizələr, məsələnin bu şəkildə qoyuluşu, ümumiyyətlə, təcrübədə canlı danışq dilinin, şivə və dialekt sistemlərinin inkarı kimi başa düşülməməlidir. Burada söhbət qaynaqlara, mənbələrə yaradıcı və optimal münasibətdən gedir. Bəhrələnmənin ədəbi dil baxımından səmərəli və effektiv olması nəzərdə tutulur.

Ədəbi dil dilçiliyimizin özündə belə hələ mübahisəli məsələ olaraq qalır. Bu faktı xatırlatmaq burada bir də ona görə yerinə düşür ki, canlı təcrübədə, mövzumla bağlı olaraq, məsələn, televiziya jurnalisti sənətində danışq dili şivə, dialekt, ədəbi dil sistemlərinin, adətən və çox zaman qarışdırılması, bir də bu nəzəri fikir müxtəlifliyi zəminində baş verir. Ədəbi dil barədə mövcud elmi-nəzəri fikir ayrılıqları akademik mübahisə hüddurlarını aşaraq bu və ya digər şəkildə canlı peşəyə təsir göstərmiş olur. Lakin bununla belə özünü mədəni, ziyalı hesab edən hər bir şəxs, xüsusilə jurnalist, o cümlədən, telejurnalist ədəbi dilimizin başlıca əlamətləri və keyfiyyətləri barədə heç olmasa minimum təsəvvürə və biliyə malik olmalıdır. Ədəbi dilin fərqləndirici əlamətlərindən ikincisi onun normalaşdırılmış ünsiyyət vasitəsi olmasıdır. Ədəbi dilin üçüncü fərqləndirici əlaməti onun hamı üçün məcburi olmasıdır. Bu, o deməkdir ki, hər hansı bir ədəbi dildən istifadə edənlər həmin dilin müəyyən edilmiş normalarına əməl etmə-

yə borcludurlar. Müasir mərhələdə ədəbi dilimizin yuxarıda xatırlanan əlamətlərinin qorunub saxlanması və inkişaf etdirilməsində televiziyanın istər tamaşaçı-dinləyici auditoriyası, istər texniki bazası, istərsə də kadr potensialı baxımından imkanları digər informasiya mərkəzləri ilə müqayisədə olduqca genişdir. Belə bir genişlik isə dilimizin saflığının, zənginliyinin keşiyində dayanmaq, bu dili mədəni-mənəvi, elmi-sosial tərəqqinin mühüm amilinə çevirmək işində onun üzərinə xüsusi vəzifə və məsuliyyət qoyur. Mövzusunun, janrının, müşahidə bucağından asılı olmayaaraq, hər bir televeriliş ədəbi dilimizin səciyyəvi cizgilərini, onun aparıcı göstəricilərini nəinki göz bəbəyi kimi qorumalı, həm də bu səciyyəvi cizgilerin, bu aparıcı göstəricilərin məntiqi, elmi, emosional və ictimai qüdrətini bütün dərinliyi ilə üzə çıxarmaqda əsl yaradıcı novatorluq göstərməlidir. Televiziya verilişlərində ədəbi dil xətalalarına, şivəçiliyə, nitq kasadlığına, filoloji savadsızlığa bəraət qazandırmaq meylli, yəni dil-ədəbiyyat müəllimi, jurnalist, yazıçı və ya şair yox, həkim, mühəndis, fermer, biznesmen olduğu üçün istədiyi kimi danışa bilər təsəvvürü yolverilməz hal kimi qiymətləndirilməlidir. Əgər milli ədəbi dil milli sərvət kimi hamıya məxsusdursa, bu sərvətə hörmət, ehtiram, onunla sayğılı rəftar da hamının müqəddəs borcu və vəzifəsi olmalıdır. Verilişin dilinə, onun leksik-semantik tutumuna, qrammatik konstruksiya bütövlüyünə, üslubi gözəlliyinə, nitq-tələffüz keyfiyyətlərinə verilən tələblər diqqətdən kənar qalır. Bir də görürsən ki, bəlkə də əlləri qızıl olan gözəl bir cərrah, çoxsaylı ixtiralar sahibi, istedadlı bir mühəndis olduqca qüsurlu, bəzən, hətta anlaşılmaz, dolaşq bir dil-təhkiyə ilə tamaşaçı-dinləyici önünə çıxarılır. Verilişi hazırlayan jurnalistin teleiştirakçı və ya aparıcı ilə birtərəfli və formal əməkdaşlığı burada ədəbi dil amilinin nəzərdən qaçırılması bütövlükdə cazi-

bədar və gərəkli bir verilişin dinlənilməsinə və təbii ki, qavranılmasını çətinləşdirir.

Bəzən başqa bir yanlış təsəvvürdən doğan digər bir paradoksla da qarşılaşırıq: ədəbi dil adına yazılmış hazır mətni necə varsa, eləcə də oxumaqla kifayətlənirik. Biz televiziya yazılı mətnlərdən istifadənin, hətta bu mətnin oxunmasının belə (təbii ki, söhbət diktör mətnlərindən getməir) əleyhinə deyilik. Bu prosesdə narahatlıq doğuran dilimizin orfoepik tələbləri ilə orfoqrafik tələbləri arasındakı fərqlərin gözlənilməməsidir. Bəzən tələffüzün orfoqrafik tələblər əsasını qurulması informasiyanın mənimlənilməsində dinləyici-tamaşaçı üçün ciddi maneə yaradır.

Televiziya və telejurnalistlər arasında apardığımız müşahidələr göstərir ki, ədəbi dil qanunlarının gözlənilməməsi, onun sisteminin qorunmaması, ona yersiz müdaxilə halları, bir qayda olaraq, ədəbi dili formalaşdıran, onu təşkil və tənzim edən normalar barədə təsəvvürlərin məhdudluğundan və bəsitliyindən irəli gəlir.

TELEVİZİYA VERİLİŞLƏRİNİN DİLİ ƏDƏBİ DİL NORMALARI HÜDUDLARINDA

Əslində dil normaları, onun variantları dilçilikdə diqqəti ayrıca cəlb edən problem məsələlərdən biridir. Bu gün ziyalılar arasında, o cümlədən telejurnalistikada bir çox mübahisəli məqamlar elə bu zəmində, yəni məsələnin dilçiliyin özündə də hələ mübahisəli olması zəminində baş verir.

Müasir Azərbaycan ədəbi dil normalalarının müəyyənləşdirilməsində əsasən dörd meyar təklif olunur: a) təbiiyyət, b) işləklik, c) sabitlik, ç) zərurilik. Buradan o nəticəyə gəlmək olar ki, televi-

ziya verilişlərinin aparıcıları və təşkilatçıları hazırladıqları verilişlərdə öz dil-nitq mətninə məhz bu baxımdan nəzarət etməyi bacarmalıdırlar. Başqa sözlə desək, tamaşaçı-dinləyiciyə müraciət edən, ona hər hansı bir məlumatı, mövzunu, informasiyanı, bilgi və dəyəri aşılamaq istəyən jurnalist mütləq dil və nitqini bu normalar süzgecindən keçirməyi özünə borc bilməlidir. Ekranı çıxanlar özlərinə hesabat verməlidirlər. Mənim nitqim ümumi ədəbi dilin ruhuna yad deyil ki? O, Azərbaycanın hər bir regionunda başa düşülmü? Təsədüfi, gəlişgözlə səciyyə daşır mı ki?

Gizli deyil ki, bizim humanitar peşə adamları — alimlər, yazıçılar, şairlər, xüsusilə jurnalistlər arasında yeni söz yaratmaq, bəzən savadlı görünmək xatirinə başqa dillərdən, fərqi nə varmadan əcnəbi söz və ifadə almaq həvəskarları çoxdur. Halbuki belələri unudurlar ki, ədəbi dilin işləklik meyarı zorakılığı, onun strukturuna və sistemə yad olan bu cür müdaxiləni əsla qəbul etmir. Məsələn, apardığımız müşahidələrdən məlum olur ki, televiziya verilişləri aparıcılarının dilində ərəb mənşəli malikdir, malik olmaq söz və ifadələri tez-tez işlədilir. Xüsusilə müəllimlərimiz bu ifadələri az qala dilimizin yeganə leksik-qrammatik vahidi kimi işlətməyə çalışırlar. Halbuki həmən ifadələrin məhz işləklik baxımından ümumi ədəbi dildə təsir və nüfuz dairəsi olduqca məhduddur. O, adətən, ədəbi dilə yazıçı üslubu vasitəsi ilə daxil olmuşdur. Xüsusilə şifahi ədəbi dildə leksik-semantik imkanları minimumdur. Lakin bununla belə, ekrandan çox tez-tez səslənən “Azərbaycan xalqı zəngin yeraltı, yerüstü sərvətlərə malikdir”, “böyük ideoloji təsirə malik olan...”, “geniş hüquqlara malik olan...” deyim və tərkibləri necə başa düşmək olar?...

Televiziya jurnalistləri verilişlərin təqdimində məsələnin təbii, işləklik, sabitlik və zərurilik aspektlərini unutmamalıdır. Ədəbi normaya, onun meyarlarına hörmət, əslində, milli di-

lə hörmətin ifadəsidir. Fəaliyyətdə olan ədəbi dil normalarının geniş yayılmasının təbliğində orta və ali məktəblərin, radio və televiziyanın rolu əvəzsizdir. Buna görə də həmin müəssisə və birliklərin üzərinə ciddi dil məsuliyyəti düşür. Məktəblərdə hər bir dil vahidi ədəbi cəhətdən ölçülüb-biçilməli, radio və televiziya verilişlərində isə dil normalarına ciddi riayət olunmalıdır. Əks təqdirdə burada buraxılan hər hansı dil qüsuru milyonlarla dinləyici və tamaşaçının öz nitqində səhvlərə yol verməsinə səbəb ola bilər. Televiziya dili şifahi ədəbi dilə əsaslandığı üçün onun bir qayda olaraq orfoepik normanın nəzarətində qalması təbii haldır. Çünki orfoepiya ədəbi dilin şifahi qolunu ümumi normalara əsaslanaraq formalaşdırır, başqa sözlə desək, danışıq səsi cəhətdən qovuşdurucu və ümumiləşdirici normaları əks etdirən tələffüz qayda-qanunlarının sistemli toplusudur. Bu mülahizəni müəyyən mənada orfoepiya ilə tələffüz arasında prinsipi al fərq olmadığı fikrinə bir işarə kimi də qəbul etmək olar. Biz bu mövzuya şifahi ədəbi dil üslubu barədə söhbət açarkən yenə qayıdacağıq. Burada yalnız bir neçə mühüm məqama toxunmaq kifayətlənəcəyik ki, bu sırada vurğu məsələsi xüsusilə nəzərə çarpır. Məlum olduğu kimi, hər hansı bir sözün deyimində — bu söz istər dilin öz doğma sözü, istərsə də əcnəbi söz olsun, fərq yoxdur — heca vurğusunun yerinin dəqiq müəyyənləşdirilməsi mədəni danışıqın, əslində, ədəbi tələffüzün əsas şərtlərindən hesab olunur. Ən sadə şəkildə sözün tərkibindəki hecalardan birinin daha uca tonla deyilməsi kimi başa düşülən vurğu da, hər şeydən əvvəl, danışıq səsləri kimi sözlərin mənacə fərqləndirilməsinə xidmət edir. Omonimlərlə — şəkildə və formaca eyni, mənə və məzmunca müxtəlif olan sözlərlə zəngin dilimizdə vurğunun müstəsna yeri və mövqeyi vardır. Ədəbi tələffüzə verilən dil tələbləri, o cümlədən dilimizdəki heca vurğusunun işlənmə yerini və məqamlarını mükəmməl bilən jurna-

list, təbii ki, bu cür linqvistik situasiyalarda əsla dolaşılığa yol verməyəcəkdir. Çox təəssüflə deyək ki, bəzi telejurnalistlərimiz ekran önündə ədəbi tələffüzün məhz bu yönündə özlərini doğrulda bilmir, ciddi qüsurlara yol verirlər. Məsələn, dilimizdəki mövcud *çəkmə* (ipi çəkmə – çəkmə aldım), *qarın* (qarın üstü ilə – qarın nahiyəsi), *dondurma* (dondurma şumu – dondurma yedim) kimi sözlərin məna fərqi məhz heca vurğusu baxımından qarışıdırılır. Tamaşaçı-dinləyici sözün hansı mənada işləndiyini məhz təhkiyənin ümumi mətnindən hasil etmək kimi bir çətinlik qarşısında qalır.

Məlumdur ki, ədəbi dilimizin doğma sözlərində vurğu, adətən, sözün son hecası üzərinə düşür. Lakin televiziya verilişlərinin aparıcıları arasında tələffüzdə vurğu ilə əlaqədar bu ədəbi dil normasının da gözlənmədiyi az müşahidə olunmur. Məsələn, “başqa” əvəzinə “başqa”, “çağır” əvəzinə “çağır”, “bütün” əvəzinə “bütün”, “oxu” əvəzinə “oxu” kimi deyimlərə az rast gəlmirik. Lakin bununla belə telejurnalistlərimiz arasında vurğu ilə bağlı kütləvi tələffüz qüsurları, adətən, yad mənşəli, əcnəbi sözlərin deyimində müşahidə olunur. Məsələn, Homer Homer kimi, Paris Paris kimi, kafedra kafedra kimi və s. tələffüz olunur.

Ümumiyyətlə, ədəbi dilimizin orfoepik normaları baxımından alınma sözlərin tələffüzündə telejurnalistlərimiz, xüsusilə həssas və ehtiyatlı olmalıdırlar. Məlumdur ki, indiki azad bazar iqtisadiyyatı şəraitində müstəqilliyimizin bəhrəsi kimi başqa dünya xalqları ilə sosial-iqtisadi, mədəni-mənəvi əlaqələrin xeyli genişləndiyi məqamda dilimizə çoxlu yeni sözlər daxil olmuşdur. Bu sözlər isə, adətən, ilk dəfə televiziya səsələri və geniş kütlələrin tələffüzünə köçürülür. Ona görə də belə sözlərin ədəbi dilimizin orfoepik normalarına müvafiq tələffüzü, daha doğrusu, bu tələffüzə həmin sözlərin uyğunlaşdırılması işi

bilavasitə telejurnalistlərin üzərinə düşür. Öz fəaliyyətinin əsas kütləsini maarifçilik istiqamətinə yönəldən televiziya verilişləri bu mənada, xüsusilə çeviklik göstərməli, həmin söz, ifadə və birləşmələrin daha uyğun və optimal tələffüz variantının tapılmasında fəal olmalıdır. Məsələ burasındadır ki, həmin sözlərin fəaliyyəti bizim izahlı dilçilik lüğətlərində öz məna şərhini və tələffüz şəklini tapmadığı üçün televiziya verilişləri aparıcıları bu yöndə bəlkə də dilçi vəzifəsini icra etməlidirlər. Dilimizə yenidən daxil olmuş bu cür sözlərin – terminlərin tələffüzündə variantlılığa yol verilməsinə qarşı ilk səddi onlar çəkməlidirlər. Dilimizi yad dillə xas tələffüz çalarlarının kor-koranə təqlid edilməsi tələffüz normalarının pozulmasının əsas səbəblərindən biri hesab olunur.

Ümumiyyətlə, adamlar üçün, yəni danışanlar üçün vahid, universal normalar təyin etmək çətin olduğu kimi, ədəbi tələffüz üçün də müvafiq universal normalar müəyyənləşdirmək çətinidir. Belə bir çətinlik hər şeydən əvvəl, şifahi dilin spesifikasiyasından, onda subyektiv-psixoloji başlanğıcın da mövcud olmasından irəli gəlir. Lakin bununla belə dilçilərimiz uzun illərin gərgin əməyi nəticəsində tələffüz vasitələri kimi sait və samit səsələr üçün normativ hallar müəyyənləşdirmişlər ki, bu normaları gözləmək televiziya jurnalistlərinin də qarşısında bir vəzifə kimi durmalıdır. Onların bəsisini burada göstərməyə ehtiyac var. Məsələn, məlumdur ki, dilimizin orfoepiya normalarına rəğmən müəyyən məqamlarda sait səsələr mütləq tələffüz ediləməlidir.

Leksik normalar və leksik vasitələrdən istifadə. Dilin lüğət fondu, leksik tərkibi ilə cəmiyyətdə baş verən ictimai-tarixi proseslər, milli inkişaf və tərəqqi arasında sıx asılılıq vardır. Çünki hər bir xalqın maddi və mənəvi varlığı, onun sosial-mədəni səviyyəsi, milli dünyagörüşü ilk növbədə öz ifadəsini zö-

də – leksik vahiddə tapır. Bu mənada telejurnalistikada dil vahidi kimi sözə həssaslıq, sözlə professional rəftar, onun emosional və məntiqi, forma və məzmun cəhətlərini bir toplu halında qavramaq bacarığı mühüm şərtləndəndir. Bəzən bütöv bir telemətni içərisində öz məqamını tapmayan, yerində işlənməyən hər hansı bir söz bütövlükdə söz axınına pozur, fikir anlaşılmazlığı yaradır, deməli, təbii ki, verilən biliyin, məlumat və informasiyanın tamaşaçı-dinləyici tərəfindən qavranılmasını da çətinləşdirir. Digər tərəfdən, bunu də nəzərə almaq lazımdır ki, televiziya söz, adətən, təsvirlə sinxron şəkildə müşayiət olunur. Yəni burada görmə-təsvir ilə eşitmə-söz deyimini birinin digərini tamamlaması vacib şərtləndəndir. Təsvir sözə əyaniyyət, maddilik bəxş etdiyi kimi, söz də gərək təsvirin məzmun və mahiyyətini, onun səciyyəvi keyfiyyət göstəricilərini açib üzə çıxara bilsin. Bütün bunlar telejurnalistlərimizin üzərinə xüsusi məsuliyyət qoyur. Çünki leksik normaların müəyyənləşməsində, sabitləşməsində və ya normadan yayınma, dilin ümumi sistemindən kənar çıxma hallarında onların fəallığı inkaredilməz bir faktır. Adətən, tamaşaçı-dinləyici auditoriyası yeniyetmələrdən və gənclərdən ibarət olan televiziya verilişləri leksik normalara obyektiv və elmi əsaslarla əməl etməkdə əsl nümunə göstərməlidirlər.

Dünya dilləri, xüsusilə söz yaradıcılığı lüğət tərkibi baxımından daimi təmas və qarşılıqlı əlaqələrdədir. Bütün bunlar leksik normaların müəyyənləşdirilməsi işinin, bu əsasda dilin sistemini zədələmədən onun qanun və qaydalarına obyektiv şəkildə əməl etmək vəzifəsinin nə qədər çətin olduğunu bir daha nümayiş etdirir. Bununla belə, televiziya verilişləri aparıcılarının öz dil-təhkiyə sistemini qurarkən sözdən istifadədə yadda saxlamalı olduğu bəzi prinsipləri burada qeyd etməyə ehtiyac vardır. Bunlardan birincisi, sözdən düzgün istifadə normasıdır.

Məlumdur ki, dilimizin lüğət tərkibi zəngin olduğu kimi, fikrin məna çalarlarını, məzmun incəliklərini bütün xətləri ilə ifadə etməyə də qadir bir dildir. Bu dilin lüğət tərkibi özünün sinonimik cərgəsi ilə, məntiqi bütövlüyü, məzmun tamlığı, ekspressiv, emosional və nəhayət, obrazlı tutumu ilə nəinki türk dilləri ailəsində, habelə dünya dilləri sırasında öncül bir mövqe tutmaqdadır. Bu isə o deməkdir ki, dilimizin lüğət tərkibi sözdən istifadə imkanlarını xeyli genişləndirdiyi kimi, jurnalistə söz seçmək, məna incəliklərini fərqləndirmək üçün də geniş imkanlar açmış olur. Sözdən düzgün istifadə leksik normalardan ən mühümü kimi onun işlənmə məqamının dürüst tapılmasında üzə çıxır. Söz yerindədirmi? O, telemətnin tamamlayıcı elementi ola bilərmə? Fikir axınına izafə yüklə yükləmir ki? Bütün bu suallara doğru cavab sözdən düzgün istifadənin əsas şərtləndir. Sözüün ümumi mətn daxilində işlənmə məqamı dəqiqləşdirilməyəndə və ya ümumi mətnə ya gəlişigözəllik xatirinə, ya sadəcə olaraq lüğət ehtiyatının qıtlığı gətiriləndə o zaman, təbii ki, nitq qüsurlu olur. Bu, xüsusilə telejurnalistin şifahi nitqində eynəcər bir şəkil alır. Televiziya veriliş aparıcılarının dilində çox tez-tez işlənən *deməli, məhz, baxımından, bu mənada, nöqteyi-nəzər, tərəf-müqabil, şey, haradasa, hansı ki, necə deyirlər* və s. bu kimi deyim və ifadələr fikrimizə səciyyəvi nümunələrdir. Sözdən düzgün istifadə normasının pozulması ən çox özünü sözcülükdə əks etdirir. Məsələn, aparıcının dilindən eşidirik: *“Dinləyicilər təkliflərimizi haradasa qəbul etməyə bilirlər. Olsun ki, dediklərimiz onlara inandırıcı görünməsin. Lakin bununla belə müşahidələr demək olar ki, həmişə dediklərimizi təsdiq edir”*. Və ya: *“Həmsöhbətim müəyyən mənada haqlıdır, necə deyirlər, onu başa düşmək olar”*. Daha başqa bir nümunə: *“Məhz bu mənada mənim mövqeyim, necə deyirlər çoxlarının ürəyincə deyil”*.

Söz üzərində müntəzəm və davamlı şəkildə işləmək jurnalist üçün həyati dəyər daşıyan bir vərdiş olmalıdır. Ümumxalq dilini, onun dialekt və şivə çeşidlərini, ədəbi dilin sistem və qanun-qaydalarını, bu dilin başqa dillərlə qarşılıqlı təmasda zənginləşmə axarlarını, heç olmazsa, kafi dərəcədə bilməyən jurnalist təbii ki, tamaşaçı-dinləyici ilə üz-üzə qalarkən özünü narahət hiss edəcək.

Televiziya verilişlərinin dilində milli dilin öz daxili imkanları hesabına yaradılmış yeni sözlərdən fəal istifadəni müsbət hal kimi qiymətləndirmək lazımdır. Xüsusilə ölkəmiz müstəqillik yoluna qədəm qoyandan sonra bu prosesin genişlənməsi dilimizin də müstəqilləşmə yolunda olduğunun ifadəsi kimi başa düşülməlidir. Məsələn, *kvorum* əvəzinə *yetersay*, *parlament* əvəzinə *Milli Məclis*, *privatizasiya* əvəzinə *özəlləşdirmə* kimi söz və ifadələrin ədəbi dilimizin lüğət fonduna daxil edilməsində və kütləviləşdirilməsində bizim jurnalistlərimizin də layiqli əməyi vardır.

Televiziya verilişlərinin dilini ədəbi dilimizin leksik normaları baxımından öyrənərkən terminlərdən istifadəni də mühüm normalardan biri kimi xatırlatmaq vacibdir.

Televiziyanın ayrı-ayrı verilişləri dilimizin terminoloji cəb-xəzanasına istər-istəməz daha tez-tez müraciət etməli olur. Məsələn, "Sağlamlıq" verilişində tibbə dair, tədris-təlim verilişlərində pedaqogikaya aid, elmi bilikləri yayan verilişlərdə müxtəlif peşə və ixtisaslara aid terminlərdən istifadə zərurəti yaranır. Lakin terminlərdən istifadə edərkən norma baxımından burada, təbii ki, müəyyən əndazə və ölçü-biçiyə gözlənilməlidir. Əks halda, televiziya verilişlərinin əsas prinsiplərindən biri – onun kütləvililiyi və hamıya aidliyi prinsipi pozulmuş olardı. Deməli, müxtəlif mənşəli və müxtəlif məzmunlu terminlərin, məfhum və anlayışların tamaşaçıya və dinləyiciyə çatdırılmasında uyğun

üsul və vasitələrin, əlverişli yol və imkanların axtarılıb tapılması telejurnalistin qarşısında mühüm vəzifə kimi durmalıdır.

Verilişlər hazırlanarkən müxtəlif sahələrə aid terminləri ümumxalq və danışıq dilindən almaq daha məqsədəuyğun olardı. Əgər teletəknis sənətin elmi mövzuya və ya hər hansı bir ixtisas sahəsinə həsr edilərsə, burada da, yeri gəldikcə, sadələşmələr aparmaq, terminin kütləvi, aydın və anlaşılıqlı qarşılığını tapmaq olduqca vacibdir.

Televiziya verilişlərinin dilində terminlərin işlədilməsi baxımından başqa bir qüsur da paralellikdə təzahür edir. Bu da öz növbəsində leksik normanın pozulmasına gətirib çıxarır. Ümumiyyətlə, birvariantlılıq, qeyri-sinonimlik terminlərinin yaranmasında əsas məntiq-dil prinsipi kimi çıxış edir. Televiziya verilişləri dilində isə termin bir verilişdə bir cür, digər verilişdə başqa cür işlənir. Bəzən hətta jurnalist eyni mətn daxilində, bir verilişdə eyni məfhumu müxtəlif terminlərlə ifadə edir, termin müxtəlifliyinə yol verir. Məsələn, *deputat—millət vəkili*, *apteka—əcza-xana* və s. Sözlün bu mənasında terminlərə müraciət edərkən jurnalist birinci növbədə terminin işləklilik dairəsindən, anlaşma həddlərindən çıxış etməli, onun nisbi kütləvililiyinə əsaslanmalıdır. Televiziya jurnalistlərinin bu istiqamətdə işi həm də qanunauyğun bir prosesi – termin paralelliyində adlardan birinin sıradan çıxması kimi təbii bir prosesi sürətləndirmiş olardı.

Nəticə etibarilə deyək ki, əcnəbi sözlərin işlədilməsi məsələsinə jurnalistlərimiz xüsusi həssaslıqla yanaşmalıdırlar. Unutmaq olmaz ki, sözlərin başqa dildən alınmasının müəyyən bir zəruri əsası olmalıdır. İstənilən vaxt istənilən sözü alıb işlətmək, belə təşəbbüslərdə subyektivizmə yol vermək düzgün deyil. Hər cür əcnəbi sözü dilə daxil etmək, bu sahədə xüsusi bir canfəşanlıq göstərmək çox zaman mənfi nəticə verir, dili qəlizləşdirir və başa düşülməz edir.

Jurnalistikada, o cümlədən televiziya jurnalistikasında morfoloji və sintaktik normaları, bir az da konkret desək qrammatik normaları dərindən bilmək, onların dinamikasından, qarşılıqlı əlaqələrindən, nitq aktında yeri və mövqeyindən baş çıxarmaq həyati əhəmiyyət kəsb edir. Məlumdur ki, biz öz fikirlərimizi, duyğu və təəssüratımızı dil-nitq prosesinə cəlb edərkən müəyyən qrammatik əlaqələrə, forma və birləşmələrə istinad edirik və bu zaman təbii ki, həmin əlaqə forma və birləşmələrin ümumdil vahidləri olduğu fikrindən çıxış edir. Publisist əsərlər, eləcə də telepublisistika ayrı-ayrı janrlarda, mövzularda yazıldığından hər bir janrın təbiətinə, mahiyyətinə uyğun leksik vahidlər, sintaktik quruluşlar seçilib işlənir. Dilə xas olan və daha çox bədii üslubu səciyyələndirən, bədii əsərlərin əsas əlamətləri sayılan obrazlılıq, emosionallıq, ekspressivlik yeri gəldikcə publisist əsərlərə də sirayət edir. Elmi və bədii təfəkkürün sintezi sayılan publisistikada, şübhəsiz ki, müxtəlif leksik-semantik söz qrupları, morfoloji, sintaktik kateqoriyalar zəngin üslubi çalarlara, publisistik üslubu fərqləndirən, ayıran cəhətlərə xidmət edəcəkdir.

Morfoloji kateqoriya kimi fel zamanları teletəsvir və teleinformasiyada daha çox ekspressiv səciyyə daşdığı üçün onun üslubi, estetik və leksik imkanları daha genişdir. Xüsusilə felin indiki zamanı verilişlərdə ifadəlilik və emosionallıq yaratmaq baxımından digər fel zamanlarını tez-tez əvəz edir. "Müəllim nüfuzu", "Zamanla üz-üzə", "Elm, islahatlar, problemlər" və digər verilişlər, adətən, "dəyirmi stol"lar, sinif-auditoriya formalarında, reportaj və söhbətlər şəklində qurulduğundan burada xəbərin - informasiyanın tamamlayıcı vahidi kimi felin indiki zamanının məntiqi və üslubi imkanları şəksizdir.

Fel zamanları özlərinin morfoloji əlamətlərilə də televiziya jurnalistikasında maraqlı bir təkamül prosesi keçirməkdədir.

Məsələn, məlum olmuşdur ki, televiziya verilişlərinin dilində nəqli keçmiş zamanın birinci forması *-miş, -miş, -muş, -müş* şəkilçisi ilə müqayisədə ikinci forması (nisbi keçmiş) *-ib, -ib, -ub, -üb* şəkilçisi daha fəaldır. Daha doğrusu, bu forma artıq şifahi jurnalist nitqi üçün qərarlaşmış və sabitləşmişdir.

Televiziya verilişlərinin dilini dilimizin sintaktik normaları işığında nəzərdən keçirərkən, hər şeydən əvvəl, mübtədə ilə xəbərin şəxsə və kəmiyyətə görə uzlaşması prinsipinə əməl olunmasının vacibliyini qeyd etmək lazımdır. Çünki fikir bitkinliyini, informasiya, məlumat dəqiqliyini və bütövlüyünü, məntiqi tamlığı və məzmun dolğunluğunu bu prinsipdən kənarında düşünmək qeyri-mümkündür. Təəssüf ki, ayrı-ayrı verilişlərdə, xüsusilə ixtisas sahələri ilə bağlı verilişlərdə bu prinsip heç də həmişə gözlənilmir. Mübtədə ilə xəbər arasında qrammatik dissonans baş verir; mübtədə xəbərin subyektinə, xəbər mübtədənin predikativinə çevrilə bilmir. Beləliklə, verilən bilik və ya məlumat məzmunca havadan asılı qalmış olur.

Televiziya dili nəticə etibarilə şifahi ünsiyyət forması olduğu üçün burada adlıq və yarımcıq cümlələrin, sintaktik fiqurların *six-six* işlənilməsi təbii bir haldır. Məsələn, danışanda hər hansı bir sintaktik birləşmədə ikinci tərəfin mənsubluğu üzdə olduğu üçün və ya uzunçuluqdan qaçmaq naminə, adətən, birinci tərəf deyilmir. Lakin şifahi telenitqdə belə sərbəstliyə o zaman yol verilir ki, mənsubiyyət doğrudan da birinci tərəfin funksiyasını icra etməyə qadir olsun, mənə dolaşılıqlığına, subyektlərin üst-üstə düşməsinə gətirib çıxarmasın.

TELEVİZYİA VERİLİŞLƏRİNİN DİLİNİN ÜSLUBİ MÖVQEYİ

FUNKSIONAL ÜSLUB ANLAYIŞI

Üslub sözünə gündəlik həyatda, xüsusilə sənətin müxtəlif sahələri, ədəbiyyat nəzəriyyəsi, o cümlədən dilçiliklə bağlı söhbətlərdə çox tez-tez rast gəlirik.

Dilçilikdə üslub, sözün ən geniş anlamında dil ünsiyyəti vasitələrinin sistemi kimi başa düşülə bilər.

Bizim dilimiz istər yazılı, istər şifahi – fərqi yoxdur həmişə müəyyən bir üslub həddlərində mövcud olur. Ona görə də ədəbi dilimizin üslublarının ümumi – universal və funksional seçiyəsi haqqında müəyyən bir biliyə malik olmaq hər bir jurnalistin qarşısında vacib vəzifə kimi durmalıdır. Digər tərəfdən jurnalistin özü də düşüncə, peşəkarlıq keyfiyyətlərinə görə hər hansı bir fərdi-sosial üslub dairəsində nitqini formalaşdırır və bu cəhətdə dil amili bəlkə də ən güclü amil kimi özünü göstərir. Fərdi üslub alimin, yazıçının, o cümlədən televiziya jurnalistinin dil baxımından fərdi ifadə tərzı, yaradıcılıq ədəsidir. Maraqlıdır ki, qədim Yunanıstanda və Romada üslub elə fərdi ifadə və inikas tərzı, yaradıcılıq ədəsi kimi qəbul edilirdi. “Üslub insanın özüdür” fikri əbəs yaranmamışdır. Üslub fərdi nitq müxtəlifliyi və rəngarəngliyidir. Dünyada nə qədər insan varsa, o qədər də üslub vardır çənaətləri dilçilik üçün də təzə fikir deyildir.

Milli dilçiliyimizdə məqsəd və mövzusunun asılı olaraq, üslubun aşağıdakı növləri göstərilir: a) ümumi və xüsusi üslubiyat;

b) nəzəri və təcrübi üslubiyat; c) təsviri, tarixi və müqayisəli üslubiyat.

Əvvəldə nəzərdən keçirdiyimiz bölgü və təsnifatlardakı zahirı müxtəliflik üslubiyat haqqında mövcud olan təsəvvürə fərqləndirici deyil, daha çox tamamlayıcı vahidlər kimi daxil olur.

Bu deyilənlər, əlbəttə ki, televiziya jurnalistləri qarşısında dilimizin üslubiyatını bir mütəxəssis qədər dərindən bilmək tələbi qoymur. Burada, sadəcə olaraq, söhbət ondan gedir ki, həmin jurnalistin peşəkar tələmində üslub gerçəkliyinin əhəmiyyət və dəyəri bir daha xatırlansın. Müşahidələr göstərir ki, dilin qrammatikasını dərindən mənimsəmə, zəngin lüğət fondu hələ jurnalistin yüksək nitq mədəniyyətinə malik olduğuna əsas və haqq vermir. Əgər qrammatik savad, zəngin lüğət üslubi kamilliklə qovuşub tamamlanmırsa, həqiqi uğur qazanmaq, yaradıcı nitq mədəniyyəti nümayiş etdirmək mümkün deyildir. Dildə mövcud olan elə keyfiyyətlər vardır ki, onları qrammatik vasitələrlə üzə çıxarmaq və ya kompensasiya etmək mümkün deyildir.

Dildə müxtəlif üslubların yaranması tarixi-ictimai zərurətin ifadəsi kimi baş vermişdir. Hər bir ədəbi dildə müxtəlif sahələr üzrə işlənən ifadə sistemi vardır. Bu müxtəliflik onların arasında təbii ki, müəyyən fərqlər vardır. İfadə sistemləri arasındakı fərqlər dilin ünsiyyət vəzifəsinin hansı sahədə, nə kimi şəraitdə icra olunması ilə əlaqədardır. Müəyyən qrup ifadə vasitələri bu və ya digər ünsiyyət sahəsində daha çox və kütləvi şəkildə işlənir, bu sahə üçün daha səciyyəvi təsir bağışlayır. İfadə vasitələrinin bu cür sistem təşkil etməsi isə öz növbəsində nitq üslublarının təşəkkül tapması üçün şərait yaratmış olur.

Tarixən funksional üslubların yaranmasında yazıçıların, ziyalıların, din xadimlərinin, müəllimlərin xüsusi əməyi olmuşdur. Üslubları yaradan və inkişaf etdirən əsasən əmək fəaliyyəti sahəsinin mütəxəssisləridir. Ona görə də alim elmi üslubun,

yazıçı bədii üslubun, jurnalist publisistik üslubun təkmilləşməsində xüsusi rola malikdir.

Bu doğru fikrə yalnız onu əlavə edək ki, müasir jurnalist bu gün yalnız publisistik üslubun deyil, digər üslubların da təkmilləşməsinə öz töhfəsini verir.

Millətin mədəni-mənəvi simasını müəyyənləşdirən, sivilizasiya hadisəsi kimi təzahür edən televiziya, habelə radio, kino və s. bir qayda olaraq özünü şifahi ədəbi dildə realizə edir. Bu cəhətdən elmi-texniki nailiyyətlər həm də ədəbi dilin şifahi nitq auditoriyalarıdır, şifahi informasiya və ünsiyyətin vasitəsidir. Deməli, onun ədəbi dilin şifahi ədəbi dil üslubuna və ya danışıq üslubuna öz töhfəsi vardır.

Materialda da məhz bu gerçəklikdən çıxış edərək televiziya verilişlərinin dilinin üslubi mövqeyi və imkanları probleminə birinci olaraq ədəbi danışıq üslubu baxımından yanaşmaq məqsəduyğun hesab edildi.

TELEVİZİYA VERİLİŞLƏRİNİN DİLİ VƏ ƏDƏBİ DANIŞIQ ÜSLUBU

Ədəbi danışıq üslubu janr baxımından da rəngarəng və çoxnövliyə malikdir: məsələn, məruzə, mühazirə, çıxış, dialoq, müsahibə, söhbət və s. Təbii ki, belə janr müxtəlifliyi ədəbi danışıq üslubunun daxilində müəyyən üslub variantlarının da varlığını şərtləndirmiş olur. Ədəbi danışıq üslubunu professor A.Qurbanov rəsmi ədəbi danışıq üslubu və qeyri-rəsmi ədəbi danışıq üslubu deyərək iki mikroüsluba bölərkən televiziya üslubunu ədəbi danışıq üslubunun variantı kimi təqdim edir.¹

¹ Bax: A.Qurbanov. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Bakı, "Maarif" nəşriyyatı, 1967.

Ədəbi danışıq dilinin televiziya üslubu digər üslublar silsiləsində ön cavanı olsa da işləklilik dərəcəsinə, əhatə dairəsinə, şifahi ədəbi dilə, istinad gücünə görə müstəsna mövqeyə malikdir.

Ədəbi danışıq dilinin televiziya üslubu janr baxımından, verilişin məruzə, mühazirə, dərs, dialoq, "dəyirmi stol", reportaj, söhbət, intervü və s. şəklində aparılması baxımından rəngarəng olduğu kimi, özünün dil əlamətlərinə görə də çoxözlü və müxtəlifdir.

Televiziya verilişlərinin dilində ədəbi danışıq üslubu, heç şübhəsiz, ilk növbədə mövzunun məqsəd və vəzifələri ilə sıx bağlı olub, danışıq şəraitini və işlənmə mühitini əhatə edir. Televiziya verilişlərində və ümumiyyətlə, insanlar arasında ünsiyyət çox müxtəlif şəraitdə, müxtəlif tərzdə, müxtəlif məzmununda olur. Buna görə danışıq da, nitq də müxtəlif çalarlıqda təzahür edir. Danışıq iki şəxs arasında olmur, yoxsa bir şəxs yığıncaqda nitq söyləyir, auditoriyada mühazirəni oxuyur, sinifdə dərsmi deyir, yaxud bir şəxs radiodan, televiziya danışıqdan çıxış edir? Danışan kimdir və kimə müraciət edərək danışıq? Danışan qocadır mı, cavandır mı, uşaqdır mı? Müsahiblər tanışdırlar mı, yoxsa tanış deyillər? – Şifahi ədəbi danışıq üslubu teleauditoriya ilə ünsiyyətə girən televiziya jurnalistinin qarşısına bu sualları bütün əksikliyi ilə qoyur. Və onun jurnalist karyerası əslində bu suallara doğru cavab verməsindən asılı olur. Əgər aparıcı və ya jurnalist bu suallara doğru cavab verə bilsə, deməli, o, ədəbi danışıq üslubunu əlamətlərini də dürüst biləcəkdir.

Məlumdur ki, ədəbi danışıq üslubu ümumxalq dilinin danışıq qoluna daha yaxın olduğu üçün onun səciyyəvi əlamət və göstəricilərindən də fasiləsiz olaraq bəhrələnilir. Məsələn, ədəbi danışıq üslubu bu fonetika sahəsində televiziya jurnalistindən tələb edir ki, o, şəraitlə, məqamla, auditoriya və kontingentlə hesablaşaraq, xüsusilə canlı yayımlar zamanı sözlərin tələffüzünə

ciddi nəzarət etsin, nə zaman ucadan, nə zaman alçaqdan danışmağın məqamını duyacağı bacarsın. Və ya nitq prosesində intonasiya əlamətləri ilə xüsusi üslubi məqam yarada bilsin.

Məntiqi vurğu ilə intonasiya arasında tarazlığın qorunub saxlanması televiziya verilişlərində ədəbi danışq üslubunun əsas yönlərindən biri kimi əks olunur.

Nitqində ədəbi danışq üslubunu qoruyub saxlamaq istəyən televiziya jurnalisti dilimizin lüğət tərkibinə də həssas yanaşmalı, mətn — veriliş daxilində sözün işlənmə məqamını doğru, dürüst müəyyənləşdirilməlidir. Artıq çoxdan sübut olunmuşdur ki, dilimizdəki sözlər digər dil vahidləri ilə müqayisədə xüsusi üslubi üstünlüyə malikdir. Sözə xas olan obrazlılıq, sinonimlik, ekspresivlik və emosionallıq ona mətn daxilində xüsusi bir üslubi çəvəlik və incəlik qazandırır.

Televiziya jurnalisti sözlə işlərkən belə bir cəhəti də yadda saxlamalıdır ki, ədəbi danışq üslubu ümumxalq danışq dili bazasında təşəkkül tapdığı üçün o, ümumiliklə sözlərə daha çox istinad etməlidir. Terminlərlə yüklənmiş, mənası anlaşılmaz, deyilişi çətin sözlərdən qaçmaq lazımdır. Əvəzində isə idiomatik ifadələrə, çoxmənalı sözlərə, frazeoloji vahidlərə daha geniş yer vermək məsləhətdir. Ədəbi danışq üslubunun jurnalist qarşısında bir tələb və şərt kimi qoyduğu ünsiyyət aydınlığı və axıcılığına, kommunikativ əlaqə təmliyinə bu üslubi vasitələrlə daha tez və daha təsirli nail olmaq mümkündür.

Ədəbi danışq üslubu dilimizin qrammatikası sahəsində də televiziya jurnalistlərinin qarşısına xüsusi tələblər qoyur. Məsələn, elliptik təhkiyə ədəbi danışq üslubunun başlıca əlamətlərindəndir. Şifahi ədəbi danışqda üslubi məqam elədir ki, burada tam və bütöv cümlələrə, xüsusilə mürəkkəb cümlə tiplərinə ehtiyac hiss olunmur. Əslində belə danışq tərzini nitq sönlükləşdirir və onu hərərətsiz edir. Televiziya jurnalisti fikrin ifadəsin-

də, xüsusilə dialoqlar, “dəyirmi stol”lar, müsahibə və intervülər zamanı müxtəsər və yarımçıq cümlələrə daha geniş meydan verməlidir.

Ədəbi danışq üslubu baxımından telejurnalistikada başqa bir səciyyəvi qüsurlu da morfoloji aspektdə təzahür edir: söz-morfemin hər cür vəziyyətdə yazıldığı kimi tələffüz edilməsi əslində bu qüsurlu mənbəyini tamamilə başqa bir yerdə — yeni dilimizin yazı qaydaları ilə tələffüz qaydaları arasındakı qarşılıqlı asılılıq və əlaqələrinin müasir gerçəklik baxımından öyrənilməməsində axtarmaq lazımdır. Lakin bununla belə, ədəbi danışq üslubuna riayət etməyə can atan hər bir jurnalist bir neçə prinsipial məqama mütləq diqqət yetirməlidir.

Qənaət prinsipi dilin üslub, o cümlədən ədəbi danışq üslubu qatında əsas prinsip kimi çıxış edir. Məsələn, qrammatikamıza aid elmi ədəbiyyata, yazı normalarına aid kitab və dərsliklərə nəzər salsaq, görərik ki, hər yerdə felin şərt şəklinin və xəbər şəklinin şühdü keçmiş zaman formasından başqa, yerdə qalan fel şəkillərinin ikinci şəxs cəminin morfoloji əlaməti *-sınız, -siniz, -sunuz, -sünüz* şəklində təqdim olunur: *yaşayınız, götürməlisiniz, oxumalısınız, qaldıracaqsınız* və s.

Xəbərlər kateqoriyasında da ikinci şəxsin cəmi mənasında həmin şəkilçidən istifadə edilir: *peşəkarsınız, müəllimsiniz* və s.

Halbuki uzun müddətdir bədi dildə, xüsusilə şifahi ədəbi dil üslubunda həmin sözlər üslubi — morfoloji qənaət prinsipinə uyğun olaraq *yaşayınız, oxumalısınız, qaldıracaqsınız, götürməlisiniz, peşəkarsınız, müəllimsiz* kimi işlənməkdədir.

Ədəbi danışq üslubunun bir mühüm əlaməti də etnolinkvistik aspektdə üzə çıxır. Yeni şifahi danışq, adətən, jestlərlə və mimika ilə müşayiət olunur. Telejurnalistikada jestlərdən və mimikalardan yerli-yerində istifadə mühüm üslubi imkan mənbəyidir. Dinləyicini istiqamətləndirmək, onu səfərbər etmək, fikri

gücləndirmək, əlavə ekspressiv və emosional ovqat yaratmaq baxımından televiziya jurnalisti özünün şifahi nitqini jestləri və mimikası ilə üzvi şəkildə əlaqələndirməyi bacarmalı, telemətin qavranılmasında bu etnoloqivistik əlamətlərdən məqsədəuyğun şəkildə bəhrələnməlidir.

TELEVİZYAYA VERİLİŞLƏRİ VƏ PUBLİSİSTİK ÜSLUB

Publisistik üslub dilin hər iki qolunu – həm yazılı, həm də şifahi ədəbi dili əhatə edən, çevik, ən işlək ədəbi dil üslublarından biridir. Publisistik üslub üçün başlıca şərt odur ki, bu üslubda yazılan əsərlərdə həyati problemlər, ictimai-mənəvi məsələlər geniş xalq kütlələrinin anlayacağı bir səviyyədə izah və şərh olunsun. Əslində telejurnalist elə publisistdir. Onun həyat materialı da, ünvanladığı obyekt də xalqın və kütlənin özüdür. Publisistik üslub sənədlər, faktlar, statik göstəricilər zəminində qurulur. Dil faktın sənədli mötəbərliyinə arxalanır və əsaslanır. Dil publisistik üslubun verdiyi imkanlar çərçivəsində faktları, məlumatları, sənədləri təhlil edir, araşdırır və nəhayət, qiymətləndirir.

Telejurnalistikada hadisəyə publisistik münasibət ilk dəfə və öncə dildə təzahür edir, qiymətmə, dəyərləndirmə birinci növbədə təhkiyənin özündə əks olunur.

Televiziya verilişlərinin dilini, müəyyən mənada, bütünlükdə publisistik üslub əsasında formalaşan dil hesab etmək olar. Çünki bu verilişlərin auditoriyası, mövzuları, məqsəd və vəzifələri, bir qayda olaraq, kütləvilik prinsipinə əsaslanır. Hətta ən elmi mövzu, konkret ixtisas sahəsi belə məhz publisistik üslu-

bun tələbi ilə sadələşərək, kütləvi dil biçimi olaraq, kütlələrə çatdırılır. Ədəbi dilin publisistik funksional üslubu universal xarakterdə olub, kütləvi kommunikasiya üçün geniş istifadə edilir. Hər cür kütləvi informasiya qəzet, jurnal, radio, televiziya vasitəsi ilə mitinq və iclaslardakı çıxışlarla, əsasən, publisistik üslubda geniş xalq kütlələrinə çatdırılır.

Publisistik üslub telejurnalistikada dilin müxtəlif sahələri ilə qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərir. O, fonetik, qrammatik, lüğət tərkibi sahələrində jurnalist qarşısında konkret fərqləndirici şərtlər qoyur. Bunlar təsadüfi şərtlər deyil. Publisistik ədəbiyyat öz məzmununda iqtisadi, siyasi, mədəni, fəlsəfi, dini və s. problemləri əhatə etdiyinə görə həmin sahələrlə əlaqədar anlayışlarla bağlı burada dil vahidlərindən istifadə olunur. Bununla da publisistik üslubun xüsusi dil əlamətləri özünü göstərir. Məsələn: fonetika sahəsi ilə əlaqədar deyə bilərik ki, publisistik üslubdan dilin həm yazılı, həm də şifahi qolunda istifadə edildiyi üçün jurnalistdən tələb olunur ki, o, səsləri tam və bütöv tələffüz etsin. Publisistik üslub səslərin aydın tələffüzünü gözləməklə bərabər nitq axınında onların ahəngdarlığını, tonunu, melodiyasını, sürət və tempini də izləməyi jurnalist qarşısına bir tələb kimi qoyur.

Televiziya aparıcıları unutmamalıdır ki, publisistik üslub yalnız informasiya vermə, biliyi ötürmə və ya problemi qaldırma işinə xidmət etmir. O həm də səfərbəredici, təşkilədicə, fəallaşdırıcı xarakter daşıyır.

Televiziya verilişlərinin dilində publisistik üslubun yerindən və mövqeyindən danışarkən dilimizin lüğət tərkibinin bu sahədəki rolu da nəzərə alınmalıdır.

Televiziya verilişlərinin dilində publisistik təhkiyənin üslubi zənginliyi və üslubi imkan genişliyini təmin edən amillərdən biri də həmin üslubun digər üslublarla, xüsusilə elmi və bədii üs-

lubla qarşılıqlı təmaslarında üzə çıxır. Başqa sözlə desək, jurnalist publisist materialı təqdim edərkən, yalnız sadəcə publisistik üslubun dil əlamətləri ilə kifayətlənmir, yeri gəldikcə məqamına görə bədii üslubun dil-təhkiyə və janr imkanlarından da istifadə edir. Əgər biz fikrimizə konkret misal kimi publisistik üslubun lüğəvi vahidlər cəbbəxanasına nəzər salsaq, maraqlı bir faktla qarşılaşırıq. Məlum olur ki, bu cəbbəxana elmi, siyasi, ictimai terminologiyaya biganə olmadığı kimi, bədii üslubun obrazlılıq, məcazlaşma keyfiyyətlərinə də yabançı deyildir.

Televiziya verilişləri geniş xalq kütlələrinə, biliyindən, savadından, yaşından və həyat təcrübəsindən asılı olmayaraq, hamıya və hər kəsə ünvanlandığı üçün burada təbii ki, dil daha plastiktir, üslub baxımından nisbi sərbəstliyə malikdir. Digər tərəfdən vahid publisistik üslub daxilində verilişlərdə qaldırılan hər hansı problem, toxunulan hər hansı bir mövzu lüğəvi çeşnisi öz ruhuna və öz mühitinə uyğun olaraq tapır. Məsələn, televiziya dilində ictimai-siyasi leksikadan, elmə, mədəniyyətə, ayrı-ayrı peşə sahələrinə aid terminlərdən geniş istifadə olunur. Və ya veriliş əgər milli – tarixi, etnoqrafıq, məişət ənənələri mövzusunda həsr olunmuşsa, publisistik üslub çox asanlıqla məqamına görə tarixizimlərə, məhdud dairədə işlənən söz və ifadələrə müraciət edir.

Məlumdur ki, televiziya verilişlərində publisistik üslub yalnız informasiya və biliyin ötürülməsi deyildir. O həm də qiymətvərmə, dəyərləndirmə, hadisə və faktı sosial və milli mövqelərdən işıqlandırmaq vasitəsidir.

VERİLİŞLƏRİN DİLİ: BƏDİİ VƏ ELMİ ÜSLUB

Bəzən “bədii üslub” adına, “bədii dil” ifadəsinə də rast gəlirik. Belə bir paralellik ondan doğur ki, müəyyən qrup dilçilər və poetika nəzəriyyəçiləri bədii üslubun funksional olduğu, yəni milli ədəbi dil hüdudlarında fəaliyyət göstərdiyi fikrini qəbul etmirlər. Onların fikrincə, burada yalnız bədii ədəbiyyatın dilindən söhbət gedə bilər. Bu fikir bir də ona görə yanlıştır ki, o, obrazlı təfəkkürün və eləcə də obrazlı dilin sərhədlərini daraldaraq onu sırf bədii ədəbiyyatın inhisarına buraxır.

Bir qrup dilçilər isə “bədii üslub” anlayışını qəbul edir və bədii əsərləri bütövlükdə yox, onlardakı ancaq müəllif nitqini bədii üslub adlandırırlar. Onlar surətlərin danışığını qeyri-ədəbi hesab edirlər.

Bizim jurnalistlərimizin əksəriyyəti öz peşə sahələrinə paralel olaraq, bədii yaradıcılıqla da məşğul olur, nəzm və nəsrdə qələmlərini sınayırlar. Bu sırada televiziya jurnalistləri də istisna təşkil etmirlər. Deyilənlər bir daha sübut edir ki, bədii üslub televiziya verilişlərinin dili üçün olduqca təbii və qanunauyğun bir hadisədir. Mətnin mənimsənilməsində, onun qavranılması, asanlaşmasında və nəhayət, məqsədəmüvafiq dərk edilib yaddaşla köçürülməsində bu üslub jurnalistə xüsusi üstünlüklər verir.

Hər hansı bir fikrin şifahi və yazılı ədəbiyyatdan gətirilən sifət və faktlarla möhkəmləndirilməsi, dəlil-sübut məqamında bədii sözün obrazlı effektinə istinad, atalar sözlərindən, zərbi-məsəllərdən yerli-yerində istifadə televiziya jurnalistinin tamaşaçı-dinləyici ilə kommunikativ əlaqəyə girməsində, qarşılıqlı, canlı

dialog qurmasında, ən əsası mühakimələrinin təsirli və inandırıcı olmasında müstəsna rol oynayır.

Televiziya aparıcıları unutmamalıdır ki, verilişlərdə üslubun təsiri altına düşmək əks-təsir də doğura bilər. Təhkiyənin zahirii bədii cılalanması, emosional obrazlı qabığı, deyimin ifrat dərəcədə bədii mücərəddləşməyə uğraması məqsəddən yayınmaya gətirib çıxarar, dinləyici-tamaşaçıya verilişin mahiyyətini anlamaqda mane olar. Bədii üslub adına bəzəkli kəlamalara, ibarəzbazlığa, cümləpərdazlığa, zahirii təsvir effektlərinə meyl (bu meyl isə təəssüf ki, jurnalistlər arasında çox müşahidə olunur) sadəcə olaraq sözcüliyə gətirib çıxarır.

Televiziya verilişlərinin aparıcı jurnalistləri arasında qüsurlu bir hal da ritorik suallara, bədii nidalara yerli-yersiz aludəlikdə təzahür edir. Unutmaq olmaz ki, üslub üslub xatirinə yox, verilişin məqsəd və vəzifəsinə müvafiq seçilməlidir. Televiziya jurnalistinin orijinallığı və novatorluğu dediyi sözün nominal bədii yükündə və ya effektində yox, onun vasitəsilə qarşıya qoyulan məqsədə maksimum qısa və kəsə yolla çatmasında ifadə və əks olunur.

Televiziya verilişlərinin aparıcı mövzularından biri də elmi fəaliyyət sahəsidir. Elmi biliklərin yayılması, texniki nailiyyətlərin təbliği və intişarı, ictimai həyat hadisələri barədə məlumatların verilməsi bəlavəsitə bu proqramların nəzarətindədir və onun vasitəsilə icra olunur. Biz televiziya da bilik verən verilişlərdən danışırıqsa, əslində bu zaman elmi bilik verən verilişləri nəzərdə tuturuq. Elmi bilik isə dünyəvi mədəniyyət hadisəsi kimi ciddi səciyyəyə və özünəməxsusluğa malikdir. Çünki o, özünün tədqiqatında və şərhində diqqəti həmişə məntiqi gerçəkliliyə yönəldir və dili də məhz bu istiqamətdə səfərbər olmağa dəvət edir. Dil, məntiq və məntiqi dil anlayışları dilçilikdə təzə hadisə deyildir və antik dövrdən ta bu günümüzə qədər bu mövzuya xeyli tədqiqat

qat əsəri həsr olunmuşdur. Burada mövzudan yayınmadan yalnız bunu qeyd edərkən ki, elmi biliyə xas olan məntiqilik, onun anlayışlar, məfhumlar, istilahlar, silogizmlərdən və s. ibarət sistem komponentləri həmin elmi biliyi ifadə edən dilə də təsirsiz qalmamış, bu dilin daxilində ədəbi dilin elmi üslubunu formalaşdırmağa gətirib çıxarmışdır. Özünün təşəkkül tarixi baxımından bu üslub istisna olmaqla, dilimizin digər funksional üslubları ilə müqayisədə ən qədim və ən mükəmməl üslublardan biridir. Azərbaycan elmi istər tarixi-ənənəvi planda, istərsə də müasirlik baxımından qazandığı uğurlarda, ictimai şüurun tərkib hissəsinə çevrilməkdə dilimizin elmi üslubuna borcludur. Azərbaycan elmi inkişaf etdikcə onun üslubu da formalaşmış və təkmilləşmişdir.

Elmi-tədris üslubu dedikdə, biz, hər şeydən əvvəl, televiziya proqramlarında yeni bilik verən verilişlərin dilini nəzərdə tuturuq. Məlumdur ki, burada ayrı-ayrı fənlərin, ixtisas sahələrinin tələtdrisi müntəzəm olaraq həyata keçirilir. Məsələn, kimya, ingilis dili, fransız dili, alman dili və s. tədris olunur. Bu verilişlərdə elmi-tədris üslubu, təbii ki, konkret və ünvan baxımından görülməlidir. Bu üslub adətən, fənlərə maraq göstərənlər, həmin elm sahələrini öyrənmək istəyənlər üçün nəzərdə tutulmuşdur. Burada çoxlarının başa düşmədiyi terminlərdən, məfhum və anlayışlardan nisbətən geniş istifadə etmək mümkündür.

Televiziya verilişlərinin mühüm fəaliyyət istiqamətlərindən olan maarifçi-öyrədici proqramlar da elmi bilikləri yaymaqla və kütləviləşdirməklə məşğuldur. Ekranın yaradıcılıq qaydalarına əməl etməyə çalışan jurnalisti əsl çətinlik məhz burada yaxalayır: ya ciddi elmi bir mövzu şairanə-poetik bir dillə, obrazlı ibarələrlə şərh və izah olunmağa başlanır, ya da təhkiyə quru, cansız terminlərlə, ağır və çoxpilləli silogizmlərlə yüklənir. Hər

iki halda nəticə etibarı ilə elmi biliklərin yayılması və kütləviləşdirilməsi məhz elmi-kütləvi üslub baxımından arxa plana atılmış olur.

Elmi-kütləvi üslub televiziya jurnalistindən tələb edir ki, imkan daxilində terminlər sadələşdirilsin, dilin öz doğma sözləri ilə ifadə olunsun, əgər buna imkan yoxdursa, onun açılışına, şərhinə imkan yaradılsın. Doğrudur, termin elm üçün ən başlıca dil-məntiq vasitəsidir. Onu sərbəst və ixtiyari şəkildə dəyişmək və əvəz etmək qeyri-nümkündür. Lakin bununla belə yaradıcı jurnalist burada da orijinal yol tutmalı, dilin bütün imkanlarından bəcaırlıq istifadə etməlidir.

Televiziya jurnalisti unutmamalıdır ki, istər elmi-tədris, istərsə də elmi-kütləvi üslubda anlayışın sərrast ifadəsi, onun təhkiyədə üslubi məqamının dəqiq müəyyənəşdirilməsi vacib şərtlərdəndir. Bu üslubda lirik haşiyələrə, bədii-emosional fona, ekspressiv sintaktik konstruksiyalara, məsələn, ritorik suallara, potetik xitablara, nida və modal sözlərə meydan açmaq qətiyyən yolverilməzdir. Elmi üslubda intonasiya və nitqin tempi kimi, fonetik baxımdan sözləri təşkil edən səslərin tənəffüsü də aydın, tam və bütöv olmalıdır. Çünki bəzən bir sözün tələffüzündə yolverilən qüsurlar bütövlükdə təhkiyənin, deməli, həm də fikrin axınının qüsurlarına çevrilmiş olur.

TELEVİZIYA VƏ NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ MƏSƏLƏLƏRİ

Ensiklopedik ədəbiyyatlarda, adətən, bəşəriyyətin əmək sahəsində, ictimai və mənəvi həyatda əldə etdiyi, yaratmış olduğu maddi və mənəvi sərvətlərin toplusu kimi başa düşülən mədəniyyət anlayışının özünəməxsus linqvistik aspekti də vardır

ki, bu da dil mədəniyyəti, nitq mədəniyyəti, natiqlik sənəti, yazı mədəniyyəti kimi ifadələrdə təzahür edir.

Müasir dilçiliyimizdə nitq mədəniyyəti məsələlərinə marağın zəifliyini, nəzəri müddələrin qeyri-kafiliyini, qeyri-populyarlığını bir də bu faktıdan görmək olar ki, ziyalılar mühitində, o cümlədən televiziya jurnalistləri arasında dil və nitq anlayışları, adətən, sinonim sözlər kimi başa düşülür, onların mənə fərqi nə varılmadan çox asanlıqla biri digəri ilə əvəzləndirilir. Halbuki bu anlayışlar arasında ciddi və köklü fərqlər vardır. Həmin fərqlərin nəzərə alınmaması və ya qarışdırılması jurnalistlərimizi peşə hazırlığı baxımından, adətən, çətin vəziyyətdə qoyur. Ona görə də dili və nitqi bir-birindən ayıran və fərqləndirən bəzi mühüm məqamlar üzərində burada bir az ətraflı dayanmağa ehtiyac vardır.

Biz həmişə gözəl danışmağa, mənalı, düşündürücü danışmağa can atırıq. İstəyirik ki, nitqimiz dinləyənlərin hamısını cəlb etsin, hamı bizə qulaq kəsilsin və hamı bizim nitqimizin təsiri altında olsun. Lakin bu da bir həqiqətdir ki, həyatda Demosfen və ya Siseron olmaq səadəti çox az-az adama nəsis olmur. Nəriman Nərimanov, Heydər Əliyev kimi ictimai-siyasi xadimlərin, Mikayıl Rəfili, Əli Sultanlı kimi alimlərin natiqlik məhərəti də hər adamın payına düşən nemət deyil.

Xüsusən görkəmli ictimai-siyasi xadim, XX əsr Azərbaycan siyasi tarixinin memarlarından biri, xalqımızın əsrin sonunda əldə etdiyi müstəqilliyi Prometey odu kimi qoruyub saxlayan müdrik dövlət xadimi Heydər Əliyevin natiqlik məhərəti sözün əsl mənasında nəsilərə nümunədir.¹

Biz televiziya jurnalistlərinin hamısından yüksək natiqlik us-

¹ Bu barədə geniş məlumat üçün bax: N. X u d i y e v. Heydər Əliyev və Azərbaycan dili. Bakı, 1997.

talığı tələb etmirik. Söhbət onun öz nitqinə daimi diqqət və tələbkərlilik göstərməsində, həmin nitqin ardıcıl olaraq kamilliyi qayğısına qalmasındadır. Obrazlı desək, əgər televiziya, doğrudan da “çağırılmamış qonaqdırsa”, həmin qonaq, ilk növbədə onu təmsil edən jurnalistin nitqi ilə bu erköyünlüyə haqq qazandırmalı, özünü mədəniyyət faktoru kimi doğrulda bilməlidir.

Radio və televiziya verilişlərində nitq mədəniyyəti baxımından tez-tez nöqsanlı çıxışlara təsadüf olunur. Bu nöqsanlar dialekt ünsürlərini və yersiz olaraq başqa dilin sözlərini işlətməkdə özünü daha çox göstərir. Əhəlinin bütün sosial təbəqələrinə əhatə edən radio və televiziyaadakı çıxışlar öz axıcılığı, aydınlığı, səlisliyi, düzgünlüyü və məntiqi ardıcılığı ilə diqqəti cəlb etməlidir.

Ümumiyyətlə, nitq mədəniyyətinin inkişafı üçün radio və televiziyanın imkanlarından daha fəal istifadə edilməlidir.

Televiziya nümunəvi verilişlər çoxdur. Bu verilişlər dil və üslub baxımından xüsusi maraq doğurur. Məsələn, “Dünya, səndən kimlər keçdi” rubrikasından M.Vəkilovun xatirəsinə həsr olunmuş verilişi qeyd edə bilərik: “Biz hamımız görkəmli alimlərimizi ona görə sevirdik, ona görə xatırlayırdıq, tarix boyu yada salırdıq və adlarını əziz tuturduq ki, onlar yalnız alim olmaqla qalmırdılar. Onlar həm də öz xalqının böyük oğulları olurdular, ona xidmət etməyi, ona dayaqlı olmağı, onun yüksəlişi, gələcəyi naminə mübarizə aparmağı özlərinin əsas vəzifəsi, əməli, borcu hesab edirdilər”.

Ədəbi dilin fonetik, leksik və qrammatik normalarına əsaslanan bu veriliş istər tələffüz baxımından, istər söz və ifadələrin seçilməsi və yerində deyilməsi baxımından, istərsə də sintaktik vahidlərin düzgün seçilib işlənilməsi baxımından nümunəvi hesab edilə bilər.

Veriliş obrazlı bir müqayisə ilə sona çatdı, məzmunca da nitq mədəniyyəti baxımından da tamaşaçılarda xoş təəssürat ya-

radı: “*Deyirlər ki, quşlar arasında yeganə qu quşudur ki, ömrünün tamamlandığı günü duyur. Vaxt gəlib çatdıqda o özü ilə həmişə bir yerdə olan quşları səsləyir. Sonra onların müşayiəti ilə qanad açıb səmaya qalxır. Bu an o, bütün gücünü toplayır ki, ömründə qalxa bilmədiyi ənginliklərə uçuşsun. Elə ki, bu məqsədinə qovuşur, oradan özünün vida nəğməsinə oxuyur, qanadlarını yığıb özünü qayalara çırpır. Mehdiqan Vəkilov da bax beləcə qu quşu kimi elmimizin zirvələrini fəth etdi. Lakin o, vida nəğməsinə elə-belə oxumadı, onu bizə təqdim etdiyi son əsərinin səhifələrinə yazdı”.*

“Pəncərəmə ay qonub”, “Ev üçün, ailə üçün” verilişləri də ədəbi dil normalarına əməl olunması baxımından diqqətəlayiqdir. Bu verilişlər təkcə mövzu aktuallığı ilə deyil, həm də sözlərin dəqiq tələffüzü, şifahi ədəbi dilə aid olan bütün tələblərə əməl olunması ilə tamaşaçıların rəğbətini qazanmışdır. Aşağıdakı misallarda sintaktik vahidlərin, adlıq cümlələrin, onların hissələrinin düzgün sintaqmlara bölünməsinə diqqət yetirək:

“Buzovna... Abşeron torpağının zümrüd bir guşəsi. Mavi Xəzərli, ab-havahı dilbər guşəsi. Adamları da safdır, təbiəti, torpağı kimi...”

Budur, özül atılır, ev tikilir, deməli, yeni bir ocaq yanır, ailə isinir... Son illər qəsəbə sovetinin köməyiylə ehtiyacı olanlara, yeni ailələrə xeyli torpaq sahəsi ayrılıb”. Həmçinin mavi ekran da maraqla qarşılanmış “Şəfali əllər” verilişini də dil və üslubca, obrazlı ifadələrin işlənilməsinə görə nümunəvi hesab etmək olar. Burada telejurnalist və redaktorun mətnin dili üzərində məsuliyyətlə işləməsi aydınca hiss edilir: “*Dünyanın bütün rəngləri uşaq təbəssümünü qarşısında acizdir... Bəlkə dünyanın bütün çiçəkləri öz rəngini, ruhunu uşaqların təbəssümündən alıb. Ona görə də kiminsə könlünü açmaq, qəlbinə, ruhunu şad etmək üçün bir dəstə çiçək bağışlayırıq”.*

Televiziya dilinin özünəməxsusluğundan danışırkən son vaxtlarda ekranlarda maraqlı linqvistik üslub kimi diqqəti cəlb edən reklamların və anonsların dili barədə xüsusi söhbət açmaq lazım gəlir. İctimai-siyasi və sosial həyatımızdakı dəyişikliklərlə bağlı ekranlarda geniş yer tutmaqda olan reklamlar bir tərəfdən hər hansı istehlak məlunun (və xidmətin) seçilməsində tamaşaçıya kömək edirsə, digər tərəfdən bu reklamlar verbal və qeyri-verbal vasitələrin köməyi ilə ekranda maraqlı dil mənzərəsi yaradır. Televiziya reklamlarının dili, xüsusən onların sosial-psixoloji təbiəti və leksik-sintaktik xüsusiyyətləri barədə yazıldığına görə mən anonsların dilinə diqqət yetirməyi vacib sayıram.

Yəqin ki, siz televiziya ekranlarında tez-tez hər hansı film, yaxud veriliş haqqında anonsları görürsünüz. Bu anonsların məqsədi nədir? Əlbəttə, anonslar ilk növbədə tamaşaçıya bələdçilik edir, ona hər hansı proqram haqqında və ya bütöv bir telekanalın, yaxud onun bir qurumunun fəaliyyəti haqqında məlumat verir. Bu anonslarda demək olar ki, hər bir cümlə yenilik, təzəlik barədə informasiya ilə yüklənir. Məsələn, "Kino verilişləri" redaksiyasının XXI əsrdə ekranlara çıxaracağı verilişlərin anonsuna diqqət yetirək:

... "Retro" kinozalı XXI əsrdə formaca zənginləşəcək, daha maraqlı olacaq.

"Həyatın bir anı" yeni əsrdə də öz nüfuzunu, yüksək reytingini daha da artıracaq.

"Cırdan" kinozalı XXI əsrdə də uşaqlara bol-bol sevinc bəxş edəcək.

"Kinoalmanax", "Kino-xəbər", "Kinorevyu" yeni əsrdə də sizin sevimli verilişləriniz olacaq.

XX əsrin kino inciləri, ən parlaq kino ulduzları, fantastik filmlər, romantik komediyalar, başgicəlləndirən trillerlər, Azərbaycanın görkəmli kino sənətkarları, şərq dünyasının ekran əsərləri XXI əsrdə.

Göründüyü kimi, bu anonsta əvvəlcə konkret verilişlərin adları çəkilir, bu verilişlərin nüvəsindəki ən ümumi yeniliklər sadalanır. Sonuncu abzasda isə fikirlər bir qədər ümumi və cazibədar şəkildə ifadə olunur. Məhz "kino inciləri", "ən parlaq kino ulduzları", "fantastik filmlər", "romantik komediyalar" kimi ifadələr bu anonstun əsasını, onun təbliğati yükünü müəyyən edir.

"Xalq yaradıcılığı" redaksiyasının təqdim etdiyi anonsta isə əksinə, ümumiləşdirici ifadələr əvvəlcə çəkilmiş, verilişləri səciyyələndirən ən ümumi xüsusiyyətlər anonstun giriş hissəsində verilmişdir. Sonra isə həmin xüsusiyyətləri əks etdirən konkret verilişlər sadalanmışdır:

Yeni əsrin yeni verilişləri. Xalq yaddaşının, düşüncəsinin XXI əsr təntənəsi. Azərbaycan televiziyası yeni əsrə yeni sürprizlər hazırlayır. Əsrin ilk günlərindən yeni adlar, yeni rubrikalar yalnız Azərbaycan televiziyasının ekranlarında. Xalq ruhundan, milli yaddaşdan, xalqın hünər, zəfər tarixindən, bu günə, gələcəyə ümid, işiq dolu arzularından, folklorumuzda, nəğmələrimizdə yaşayan ilahi duyğular, könül dolu sevgilər "Qala", "Karvan", "Gül-gülməcə", "Üç nəslin bir fəslisi" proqramlarında. "Dəmirqapı Dərbənd", "Eldən-elə" proqramları da yeni dizayn və quruluş aynasında yeni əsrimizin sevilən proqramlarından olacaq.

Siz arzularınıza, maraqlarınıza uyğun hər şeyi bu proqramlarda tapa biləcəksiniz. Yalnız Azərbaycan televiziyasının ekranlarında.

Şübhəsiz ki, bu tip anonslar tamaşaçılarda folklor verilişlərinə xüsusi maraq doğurur və onlarda daim bu mövzularda verilişləri izləmək marağı oyadır. Bəzən isə anonslarda il ərzində görülməyən işlərə yekun vurulur və yeni il üçün fəaliyyət proqramı bəyan olunur, sonra yeniliklər ön plana çəkilir.

Hörmətli tamaşaçılar!

Artıq dörd ilə yaxındır ki, Azərbaycan milli televiziyasının ikinci kanalı ilə hər gün saat 19-dan 20-dək "Üz-üzə" proqramı bir saatlıq efir vaxtı ilə görülmüşdür. Bu müddət ərzində sözün qüdrətli cıllanıb ürəklərə yol tapan lakonik verilişlər, rəngarəng nəğmələr, təbəssüm dolu anlarla pərəstişkarlar qazanmışdır.

Yeni əsr – yeniləşmə çağıdır.

"Xəzər" redaksiyasının "Üz-üzə" proqramı üçüncü minilliyin ilk ilində yeniliyə köklənib, zaman-tanımayan inamla, sevgi ilə Sizi saat yarımlıq görüşə dəvət edəcək.

...Hər gün milli televiziyasının ikinci kanalında "Üz-üzə" proqramına baxın.

Göründüyü kimi, anonsun giriş hissəsində redaksiya ötən il ərzində gördüyü işlərə sanki yekun vuraraq, yeni il üçün yeni strategiyasını müəyyənləşdirir. Hesabat xarakteri daşıyan birinci hissədə əsasən nəqli cümlələrdən istifadə olunursa, anonsun əsas məğzinin gizləndiyi ikinci hissədə üslub dəyişir və cümlələr daha ekspressiv səciyyə daşıyır. Hissələr arasındakı "Yeni əsr – yeniləşmə çağıdır" cümləsi isə keçid məqamı kimi diqqəti cəlb edir və o özündən sonrakı yeniliklər dalğası üçün bir növ ekspozisiya rolunu oynayır. Bu mənada "Gənclik və idman" redaksiyasının verilişlərinin anonsu da böyük maraq doğurur:

"Gənclik və idman" redaksiyası yeni ili, yeni əsri rəngarəng, bir-birindən maraqlı proqramlarla qarşılayır. Hər bir gənc ailəni maraqlandıran suallara cavab verən, Azərbaycan ailəsinin mədəni-əxlaqi keyfiyyətlərindən bəhs edən "Ailələr, talelər", tələbə dünyasının qayğılı, sevincli anlarına işıq salan "Tələbə klubu", bizi özü ilə dünənimizə aparən "İki ömrüm olsaydı", zövqləri oxşayan, gözəlliyi əks etdirən "Moda, moda", soykökümüz, yadlaşımız üstə köklənən "Şəcərə", eləcə də "Gənclik və zaman",

"Dayanacaqlar", "Telerinq", "Söz, əməl, niyyət", "İllər, nəsil-lər", "Ömür yaddaşı", "Gənclər üçün: 39-44-52", "Kimin sözü var", "Ordan, burdan", "45 dəqiqə sizinlə", "Mənəvi dünyamız" kimi verilişlərdə Azərbaycan gəncliyinin qaynar həyatı əks olunacaq. XXI əsrin qurucuları ekrana yeni söz, yeni niyyət, yeni əməl sahibi kimi gələcək. Canlı yayımla efirə çıxacaq reportajlar, yarışlar, dünya idman aləmindən ən son yeniliklər, idman ulduzları ilə görüşlər "İdman icmalı", "Futbol+qol", "İdman proqramları", "Şahmat klubu", "Futbol da bir dünyadır", "Əlavə vaxt" proqramlarında sizə təqdim olunacaq.

Yeni əsrdə sizə yeni əhval-ruhiyyə bəxş edəcək "Gənclik və idman" proqramlarına baxmağı unutmayın.

Televiziya anonslarının ümumi strukturu, məqsədi və dil estetikası üçün xarakterik olan bir xüsusiyyəti də onların mütləq hər hansı formada çağırışla bitməsidir. Əvvəldə nümunə göstərdiyimiz anonsların "Hər şeyi bu proqramlarda tapa biləcəksiniz", "İkinci kanalda "Üz-üzə" proqramına baxın", "Yeni əsrdə... "Gənclik və idman" proqramlarına baxmağı unutmayın" kimi çağırış cümlələri ilə bitməsi təsadüfi deyildir. Bu tip cümlələr tamaşaçını səfərbər edir. Televiziyanın "Səhər" proqramının anonsu bu cəhətdən daha səciyyəvidir.

5 ildən çoxdur ki, Azərbaycan televiziyası öz proqramlarını "Səhər"lə açır. "Səhər" - ən son yeniliklər, "Səhər" - canlı efirdə maraqlı görüşlər, "Səhər" - nəğməli anlar və xoş ovqatlar proqramıdır. Hər gün yeniləşən "Səhər" yeni ildə tamaşaçılarla canlı ünsiyyətə ənənəvi vaxtdan yarım saat tez - saat 7.30-dan başlayacaq. XXI əsrin "Səhər"i hər gün efirdə 2 saat yarım ərzində tamaşaçılara bir-birindən maraqlı rubrikalar, videoicmallar, bənzərsiz süjetlər, populyar musiqiçilər, arzuolunan qonaqlar təqdim edəcək. Ölkəmizdə və dünyada baş verən ən son yeniliklər və ən müasir informasiya texnologiyası "Səhər"də.

*Öziz tamaşaçılar, yeniləşən əsrimizin yeni "Səhər"inə baxın!
Hər gün səhərinizi "Səhər"lə açın!*

Burada anonslara xas olan daha bir dil xüsusiyyəti üzə çıxır. Yəni cümlənin sintaksisində əvvəldə proqramın adının statistik planda çəkilib, sonra onun xüsusiyyətlərinin sadalanması prinsipinə reklam dili ilə anons dilinin bir çox hallarda eyni üsluba malik olmasını təsdiq edir. Müqayisə edək: "Səhər – ən son yeniliklər", "Səhər – canlı efirdə maraqlı görüşlər" sintaktik konstruksiyası ilə "Bauntı-cənnət ləzzəti", yaxud "Kolqeyt – kəriyəsədən etibarlı müdafiə" cümlələri arasında sintaktik quruluşca heç bir fərq yoxdur. Əsasən nəqli cümlələrdən ibarət olan anonsların da dilində reklamsayağı konstruksiyalar az deyildir. Misallara müraciət edək:

Son illər Azərbaycan Dövlət Televiziyasında reallaşan keyfiyyət yüksəlişi uğurla davam edir. Zamanın nəbzini tutan, dövrün tələbləri ilə səsleşən ciddi yaradıcılıq axtarışları yeni ilin, yeni əsrin, yeni verilişlərdən soraq verir. "Ədəbiyyat və publisistika" redaksiyasında hazırlanan təzə verilişlər yola saldığıımız minilliyin milli-mənəvi, ədəbi-mədəni dəyərlərinə analitik baxışı ilə seçiləcək, dünəndən bu günə, sabaha körpü salacaq. "Ucahıq", "Min ilin şerləri", "Hər ağacdan bir yarpaq", "Sax-lanc", "Nar çiçəyi", "Vətənim", "Ədəbi üfqiqlər"... Bu yeni verilişlərlə yanaşı "Gülüstən", "Şam işığında", "Azərbaycan dili", "Vətəndaş", "Molla Nəsrəddin" və başqa teleproqramlar tam yeni biçimdə, təzə quruluşda görüşünüzə gələcək. Yeni il-də yeni verilişlər, yeni-yeni sürprizlər gözləyir sizi!

Yaxud televiziya demək olar ki, hər gün tamaşa etdiyimiz "Hərbi proqramlar" redaksiyasının daha çox nəqli cümlələrdən ibarət anonsumu nəzərdən keçirək:

Ötən əsrin son illərində Azərbaycan Dövlət Televiziyasının çoxmilyonlu tamaşaçıların intizarla gözlədiyi hərbi vətənpər-

vərlik verilişləri yeni əsrin ilk ilində yenidən ekranlarınızda! Əgər möhtəşəm hərbi tariximizlə yenidən baş-başa qalmaq, gün-gündən hərbi qüdrəti və kamilliyi daha da artan Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin yaxınlaşmaqda olan qələbə sevincini bölüşmək istəyirsinizsə, dövlət televiziyasının "Azərbaycan Silahlı Qüvvələri", "Aypara", "Səngər", "Reportyor", "Hərbi tariximizdən fakt", "El bir olsa", "Vətən deyəndə...", "Məmləkətim" verilişlərini izləyin! Bu verilişlər yeni əsrin yeni ilində yeni teledüşüncə tərzini, yeni teletəqdimatlarla qonağımız olacaq. Unutmayın ki, dövlət televiziyasının hərbi vətənpərvərlik verilişlərinə baxan hər kəs özünü daha güclü, daha inamlı və daha çox vətənpərvər hiss edir.

Hərbi vətənpərvərlik verilişləri – Azərbaycanı qələbəyə səsləyən verilişlər!

Əvvəldə nəzərdən keçirdiyimiz nümunələrdə olduğu kimi bu anonsum ümumi dil quruluşu üçün də həm çağırış, həm də xəbərsiz– elliptik cümlələr xarakterikdir. "...Hərbi vətənpərvərlik verilişləri yeni əsrin ilk ilində yenidən ekranlarınızda" tipli elliptik cümlələr bir çox anonsların sintaksisində özünü göstərir. Amma ekranlarda bütünlüklə nəqli cümlələrdən ibarət anonslar da səslənir. Bu cəhətdən "Uşaq verilişləri" redaksiyasının təqdim etdiyi anonstda yalnız nəqli cümlələrdən geniş istifadə olunmuşdur.

Bu gün dünyanın səadəti, şirin səsi bildiyimiz balalar, ömürlərin, talelərin təntənəsi körpələr, yeni minillikdə – XXI əsrdə müstəqil Azərbaycanın yaradıcıları qurucuları olan uşaqlar Azərbaycan Dövlət Televiziyasını arzularının ünvanı bilir. Baxışları mavi ekranə dikilən milyon-milyon tamaşaçı, Azərbaycanın xoşbəxt gələcəyini təmin edəcək yeni nəsillə qayğılarının, problemlərinin həllini yüksək intellektə malik proqramlarda axtarır.

Yeni ildə, yeni minillikdə "Sərbəst düşüncə studiyası", "Zəka", "Fikir qanadlarında", "Birimiz - hamımız", "Qlobus" yeni-yetmələrin diskussiyası mərkəzi olacaq.

“Sehrli güzgü”, “Məcərə” uşaq klubu, “Cəsurlar, çeviklər”, “Pəncərə”, “Hər birimiz bir çiçək” könül xoşluğu, təbəssüm, sevinc bəxş edəcək bütün uşaqlara.

Səsi dünyanın hər yerindən - festivallardan, olimpiadalardan, ən ali məclislərdən gələn istedadların sorağına çıxacaq.

Dünyanın bütün qitələrində dönə-dönə təmsil olunan Azərbaycan incəsənətini, mədəniyyətini dünya uşaqlarına tanıdıb sevdiren musiqisevərləri, rənglərlə, səslərlə möcüzə yaradanları “Şən mozaika”da axtaracaq.

Mədəniyyətimizə, soykökümüzdə, folklorumuza, tariximizə yeni qayıdış yeni minillikdə, yeni erada yeni nəslin nicat yolu olacaq. Bunu bizdən uşaqlar tələb edir.

Məzmunun ümumiləşdirilmiş, lakin geniş semantikaya malik cümlələrdə ifadə olunması da anonsların dili üçün səciyyəvidir. Bu cür anonslarda məzmun qarışıq tipli cümlələrdə ifadə edilir:

XXI əsr Azərbaycanın yüksəliş dövrü olacaq. Biz yeni minilliyə təzə ovqatla gedirik. Azərbaycan Dövlət Televiziyası bu yolda sizin ən etibarlı bələdçiniz olacaq.

Xalqımızın qarşısında duran olduqca ağır, mürəkkəb problemləri həll etmək üçün hazırda bizdən tələb olunan ən mühüm vəzifə vətəndaşlıq şüuru, el-oba təəssübkeşliyidir. Bütün bu məsələlər, eləcə də əxlaqi-mənəvi dəyərlərimiz, tarixi abidələrimizin dünəni və bu günü, təhsilimizin dünya birliyinə inteqrasiyası şübhəsiz ki, sizi də düşündürür.

Elə isə Azərbaycan televiziyasının bir qurumu olan “Elmi-kültəvi və təhsil” redaksiyasının hazırladığı verilişləri izləyin.

Sizi hələ sırr olan neçə-neçə təzə proqramlar gözləyir.

Bir sözlə, orijinal, rəngarəng təqdimatlı verilişlər bizdən, onlara baxmaq sizdən.

Yaxud, “İctimai-siyasi proqramlar” redaksiyasının bu üslubda qurulmuş ansosuna diqqət yetirək:

Azərbaycan televiziyası “İctimai-siyasi proqramlar” redaksiyası təqdim edir:

Azərbaycan televiziyasının bu verilişləri ölkəmizin ictimai-siyasi, iqtisadi həyatında baş verən ən önəmli hadisələri, demokratik, hüquqi dövlət quruculuğu işinin dinamikasını, sosial-mədəni həyatımızdakı ən mühüm dəyişiklik və əlamətdar məqamları əks etdirir. Siyasi proseslərin analitik təhlili, iqtisadiyyatın perspektivi və problemləri, sosial həyatımızın ümumi mənzərəsi sizi maraqlandırsınsa, “İctimai-siyasi proqramlar” redaksiyasının hazırladığı verilişləri izləməyi unutmayın.

Anonsların dili üçün səciyyəvi cümlələrdən biri də ilk cümlənin ünvanlı olmasıdır. Yəni bir çox hallarda birinci cümlədə anonsun kim tərəfindən təqdim edildiyi bildirilir. Belə ünvanlı təqdimatlar əsasən “təqdim edir” feli ilə bitir. “Beynəlxalq proqramlar” redaksiyasının təqdim etdiyi anons məhz bu üslubu aydın əks etdirir:

Azərbaycan Dövlət Televiziya Verilişləri Şirkətinin “Beynəlxalq proqramlar” redaksiyası təqdim edir:

“Əlaqə”, “Körpü”, “Qürbət mənim içimdə”, “Sorağınız gəlir”, “Bizimlə birgə”, “Dörd çarx”, “Qonağımız var”, “Əzizim, Vətən yaxşı”, “Türk elləri”.

Milli televiziyamızın beynəlxalq əlaqələri genişlənir. Azərbaycan haqqqətləri operativ şəkildə dünyanın ən inkişaf etmiş ölkələrinin dövlət televiziyalarında öz əksini tapır. İngiltərə, Kanada, İsveç, Finlandiya, Almaniya, İtaliya, Türkiyə, Yaponiya və Rusiyanın telekanalları ilə Azərbaycan televiziyasının proqramları mübadilə edilir.

Azərbaycan televiziyası uzun illərin informasiya blokadasını aradan qaldırır.

“Beynəlxalq proqramlar” redaksiyası 2001-ci ildə tamaşaçılarına yeni proqramlarını təqdim edir. Cənubi Amerika qitəsi öl-

kələri Azərbaycan televiziyası dalğasında yenidən fəth olunur.

Argentində yüz min azərbaycanlı yaşayır. Əsrin futbolçusu Maradonanın anası doğrudanmı azərbaycanlıdır?

Dünyanın bir nömrəli tennisçisi Andre Aqasi niyə erməni oldu?

Məşhur fransız aktyoru Rober Osseyin azərbaycanlı olduğunu nəhayət ki, ilk dəfə olaraq Azərbaycan televiziyasına etiraf etdi.

Hörmətli televiziya tamaşaçıları!

Bu suallara cavabı “Beynəlxalq proqramlar” redaksiyasının 2001-ci ildə sizə təqdim edəcəyi yeni proqramlarda – “Meridian”, “Diplomat”, “Ünvanımız - Azərbaycandır” verilişlərində axtarın.

Doğma Azərbaycanımız türk dünyasının lider ölkəsinə çevrilir.

Milli televiziyanızın “Beynəlxalq proqramlar” redaksiyasını verilişlərini izləyin.

Əsasən maraqlı məlumatlar üzərində qurulmuş bu anonsda haqqında geniş danışdığımız janrın səciyyəvi cizgiləri, o cümlədən xarakterik dil xüsusiyyətləri özünü göstərir. Doğrudur, bəzən informasiyaların çoxluğu həcm etibarını ilə anons hüdudlarından kənara çıxır. Lakin yığcam, ekspressiv, dinamik cümlələr məndə xüsusi ritm yaradaraq təsvirlə və digər qeyri-verbal vasitələrlə (xüsusən zəngin intonasiya ilə) birləşsək anonsa xüsusi rəvnaq verir və onun tamaşaçılar tərəfindən asan qavranılmasına kömək edir.

XX əsr sona yetir. Mənəvi dəyərlərimiz əsrdən əsrə, nəsilədən nəsilə ötürülürək qan yaddaşına köçür. Azərbaycan Dövlət Televiziya öz rəngarəng proqramları ilə bu böyük tarixi missiyaya əvəzsiz xidmət göstərir. Bütün bu gözəllikləri gözünüzdə, könlünüzdə köçürmək, teatrlarımızdakı saysız-hesabsız premyeraların iştirakçısına çevrilmək, ilham pərisinin qanadlarında sənət adamlarının yara-

dıclılıq dünyasını dolaşmaq, vidalaşdığımız əsrin sənət korifeylərini bir daha xatırlamaq, bir əsri adlanmış qocaman teatrımızın bugünkü uğurlarını izləmək, əsrlərdən baş alıb gələn qaynaqlarımızı öyrənmək, məzəli əhvalatların, əyləncəli görüşlərin şahidi, şən zərəfatların iştirakçısı olmaq, gülmək, düşünmək istəyirsinizsə, “İncəsənət və teatr” redaksiyasının proqramlarını diqqətlə izləyin və bütün bunların minilliklər boyu böyük bir soyun mənəviyyat aləmində yer tutduğunun canlı şahidinə çevrilin. Unutmayın, yalnız Azərbaycan Dövlət Televiziyasında! Bizi izləyin!

“İncəsənət və teatr” redaksiyasının təqdim etdiyi bu anons həm axıcılığı, həm mətnin semantik tutumu ilə fərqlənir. Burada cümlələr zahirən ölçü etibarını ilə uzun görünərsə də məndaxili sinonimlər, fikrin anlaşılıqlı dillə ifadəsi və anonsun şifahi nitq formasında sənətkarlıqla ifadə olunması onun populyarlığını təmin etmişdir. Göstərdiyimiz xüsusiyyətlər “Musiqi verilişləri” redaksiyanın anonsunun məmində də özünü göstərir:

2000-ci ildə populyarlıq qazanan “Nəğməli görüşlər”, “Sizin istəyinizlə”, “Nəğmə çələngi”, “Sən bir nəğmə” kimi musiqili-əyləncəli proqramlar tamaşaçı rəğbətini qazanıb.

Musiqinin müxtəlif janrları - opera və balet, simfonik musiqi klassik musiqisevərlərin ürəyincə olub. “Muğam axşamları”nda pərəstişkarlara mənəvi, möhtəşəm mədəniyyət abidələrimiz olan muğamları təqdim etməklə onlar zəngin muğam dünyasına səyahət edəblər.

Mütəmadi olaraq teleşirkət rəhbərliyinin, sənətçilərin iştirakı ilə “Səyyar kameralarınız qaçqın çadır şəhərciklərində” olur.

Hörmətli tamaşaçılar, üzümüzdə gələn il sizi hansı yeni musiqili-əyləncəli verilişlər gözləyir?

Yeni şou proqramlar, caz və xarici estrada nümunələri, peşəkar bəstəkarlarla görüş, yeni əsərlər, yeni nəğmələr, retro nəğmələr yeni oranjemanda. /pausa/

Yenə də “Nəğməli sətirlər” ürəklərinizə yol tapacaq.

Milli televiziyaımız yenə də peşəkarlığa üstünlük verəcək. Professional müəlliflərin əsərləri peşəkarların ifasında üstünlük təşkil edəcək.

“Musiqi ruhi qidadır” - deyirlər. Biz də bu mənəvi qidanın daha ləzizlərini sizə təqdim edəcəyik.

Gələn il, gələn ərddə möhtərəm tamaşaçılar, sizi musiqili və əyləncəli görüşləri seyr etməyə dəvət edirik.

Yaxud, Azərbaycan radiosunun mavi ekranda səslənən anonsunun mətnini nəzərdən keçirək. Bu mətnə sadə və birtipli cümlələrin köməyi ilə radio verilişlərinin geniş yayım dairəsi barədə məlumat verilir:

Danışır Bakı! Azərbaycan radiosunu dinləyirsiniz. Bu efir çağırışı indi artıq respublikamızın sərhədlərini aşaraq dünyaya on üç dildə Azərbaycan həqiqətlərini söyləyir.

Dünya Azərbaycanı dinləyir! Azərbaycan Beynəlxalq radio-suna doqquz saata yaxın proqramla dünya eferindədir. İki proqramla otuz səkkiz saatlıq verilişlə efire yayımlanan Azərbaycan radiosunu təkcə ölkəmizdə deyil, yaxın və uzaq xaricdə də eşidirlər.

Bizi dinləyin, bizdən ayrılmayın. Azərbaycan radiosu sizin radionuzdur!

Bu anons üçün də xarakterik cəhət onun tamaşaçı və dinləyiciyə müraciətlə bitməsidir. “Bizi dinləyin, bizdən ayrılmayın” kimi ifadələr nə qədər çox işlənsə belə o, maraqlı sintaktik konstruksiya kimi dinləyicinin diqqətini özünə cəlb edərək onu səfərbər vəziyyətdə saxlaya bilər.

Misal gətirdiyimiz anons mətnlərinin hamısı bu günlərdə Azərbaycan televiziyaasının ekranında səsləndirilmişdir. Hesab edirik ki, həm janrın özünün strukturu və mahiyyəti baxımından, həm də televiziya dilinin xüsusiyyətlərini öyrənmək baxımından bu anonslar xüsusi tədqiqat əhəmiyyəti kəsb edir. Bütün hallar-

da anonsların xüsusi dramaturji material kimi, həm də maraqlı linqvistik xüsusiyyətləri olan janr kimi tədqiq edilməsi maraqlı olardı.

Əlbəttə, belə nümunələrdən çox göstərmək olar və bu məqamda gəldiyimiz əsas qənaət odur ki, formasından, janrından asılı olmayaraq ekranda, proqramların mətnində istifadə olunan ekspressiv dil vasitələri verilişlərdə bədiiilik və obrazlılıq yaradaraq tamaşaçıların böyük marağına səbəb olur. Eyni zamanda dil vasitələrindən məqsədyönlü istifadə televiziya verilişlərinin dili-ni daha canlı edir, onun dilində bir səmimiyyət və emosionallıq vardır. Bütün bunlarla yanaşı televiziya verilişlərinin dilində, üslubunda bəzi qüsurlar da mövcuddur. Müşahidə etdiyimiz nöqsanlardan aşağıdakıları göstərmək olar:

1. Sözlər düzgün seçilmir: “İstər keçmiş ittifaq respublikaları, istərsə də dünya ölkələrinin elm çərçivəsində Elmlər Akademiyasının öz yeri, öz payı var”. “Elm çərçivəsi” ifadəsi burada yaramır, çox kiçik görünür, “çərçivə” sözü yerinə düşür. Elmi çərçivəyə salmaq olmaz, onun hüdudları genişdir.

“Məlumdur ki, uşağın can sağlığının möhkəmləndirilməsi profilaktiki tədbirlərin gücləndirilməsindən, onların daha düzgün və dəqiqliklə yerinə yetirilməsindən çox asılıdır”. “Cənağlığının” yox, “sağlamlığın” olmalıdır. “Profilaktik tədbirlərin gücləndirilməsi...” əvəzinə ... “tədbirlərin düzgün, dəqiq aparılmasından çox asılıdır” olmalı idi.

2. Verilişlərin dilində sözcülyə, eyni söz və ifadənin yersiz təkrarına yol verilir: “Həkimlik sənətini bəziləri çox fərəhli, rahat, sakit və sərfəli sənət hesab etdiyi halda, başqaları bu sənəti çətin, ağır, mürəkkəb hesab edirlər... Həkimlik çox mürəkkəb, ağır, əzəbli sənətdir”.

3. Verilişlərdə cümle üzvlərinin kəmiyyətə görə uzlaşması tez-tez pozulur. Təəssüf ki, bu nöqsanı televiziyanın bir çox

proqramlarında müşahidə edirik: “Nəsimi rayonundakı 1 sayılı poliklinikanın **kollektivi** də bu adı **ləyaqətlə doğruldurlar**”.

...“Danışılan fikirləri ətraflı açıqlamaq üçün verilişimizə **şirkətin bir qrup rəhbər işçilərini** (işçisini olmalıdır) və **iqtisadçı alim dəvət etmişik**”.

4.Bəzi verilişlərdə söz sırası pozulur, bu da fikir dolayıcılığı yaradır, fikrin tamaşaçıları aydın çatmasını çətinləşdirir: “**İstə-istəməz aramızdan vaxtsız getmiş mərhum şairimiz Əli Kərimin bu misraları yada düşür**”.

Cümlədə sözlər belə sıralanmalı idi: “**Aramızdan vaxtsız getmiş mərhum şairimiz Əli Kərimin bu misraları istə-istəməz yada düşür**”.

Yaxud: “**Daha bir həmsöhbətimizi verilişə dəvət etmişik**”. “**Verilişimizə daha bir həmsöhbətimizi dəvət etmişik**” şəklində deyilsə, daha düzgün olardı.

5.Başqa sözlər kimi bəzi bağlayıcılar da verilişlərin dilində yersiz və ehtiyac olmadan işlədilir. Bu da cümlədə ağırlıq yaradır: “**Və yaxud iqtisadi problemləri həll edən sanballı alimlərimiz də az deyil. Amma onlar da çox vaxt qayğı və diqqətdən kənardadır**”. “**Rəsul əmi bir vaxtlar müəllimlik məktəbini bitirsə də sonralar ixtisasını dəyişmişdir**”.

Bu cümlələri bağlayıcıdır, yaxud onların bəzisini ixtisar etmək-lə qurmaq olardı və fikir də tamaşaçılara aydın şəkildə çatardı.

Göstərilən bu nöqsanların sayını istənilən qədər artırmaq olar. Verilişlərin dilində məhdud sahəyə məxsus çətin, anlaşıl-maz terminlərin işlənilməsində, mətnə uyğun, münasib cümlə növlərindən istifadə edilməsində də bəzi qüsurlar müşahidə edil-ir. Onu da deyək ki, diktorların işi, tələffüzü, onların şifahi ədə-bi dil normalarına düzgün əməl etməsi telejurnalistlərin və apa-ricıların işindən fərqlənir. Belə ki, diktorların nitqi bu cür nöq-sanlardan nisbətən azdır.

Nitq axını prosesində aşağıdakı tələblər mütləq nəzərə alın-malıdır: a)nitqin sərrastlığı; b)nitqin zənginliyi; v)nitqin təmizli-yi; q) nitqin yığcamlığı - lakonizmi; g)nitqin məntiqliyi.

a) **Nitqin sərrastlığı** televiziya verilişlərində birinci növbədə fikir və dil vəhdətinə xidmət etməlidir. Jurnalist ünsiyyət prose-sində elə dil vahidlərinə müraciət etməlidir ki, o fikri dəqiq və sərrast şəkildə əks etdirə bilsin. Bunun üçün isə həmin jurnalis-tin zəngin lügət ehtiyatı, söz yatırı olmalıdır. Çünki fikrə uyğun söz seçmək, mühakiməyə uyğun cümlə qurmaq bu zənginlik zə-minində baş verir. Nitqdə eklektizm, ibarəçilik, taftologiya o za-man özünə yer tapır ki, jurnalist bu uyğunluğu, bu tarazlığı, de-məli, bu sərrastlığı yarada biləcək sözləri tapa bilmir, sintaqma qurmağı bacarmır.

b) **Nitqin zənginliyi** dedikdə, jurnalistin canlı şifahi nitq pro-sesində dil vahidlərinin — leksik, semantik, frazeoloji, qramma-tik vahidlərin forma müxtəlifliyindən, məna rəngarəngliyindən bacarıqla istifadə etməsi nəzərdə tutulur. Nitqində lüzumsuz lek-sik təkrarlara, basmaqəlib cümlələrə, şablon qrammatik konstruksiyalara əsaslanan jurnalistin təhkiyəsi də məlum məsə-lədir ki, primitiv, fikirləri isə dayaz təsir bağışlayacaqdır.

c) **Nitqin təmizliyi**. Televiziya jurnalistikasında nitq mədə-niyyətinin ən mühüm göstəricilərindən biri jurnalist nitqinin tə-mizliyidir. Bu təmizlik birinci növbədə özünü natiqin doğma di-lə hörmətində və inamında göstərir. Veriliş aparıcısının nitqi başqa dillərə məxsus söz və ifadələrdən maksimum dərəcədə tə-mizlənmiş olmalıdır. Onu ehtiyac olmadan terminlərlə doldurub yalançı alimnüməlik etmək də nitqi zibilləməyə gətirib çıxarır. Televiziya verilişlərinə xas olan kütləvilik prinsipi, **hamı və hər kəsin qavrayacağı tərz**də meyarı məhz jurnalist nitqinin təmiz-liyinə arxalanır və əsaslanır.

ç) **Nitqin yığcamlığı** — lokonizmi, fikri az sözlə ifadə etmək

tələbi, ümumiyyətlə, dilin qənaət prinsipindən irəli gəlir. Uzun-culuq, sözcülük, fikri aşkarlamağı bacarmamaq və yekunlaşdırma bilməmək jurnalistikada ən səciyyəvi peşə qüsurlarıdır. M.Ə.Sabir vaxtilə belə jurnalistlərin “qələm təcrübələri” barədə istehza ilə yazırdı: “Bir gecəlik mətləbin bir sənə məbədi var...”.

Televiziyanın aparıcı jurnalistləri nitqin yığcamlığı istiqamətində öz üzərlərində işlərkən birinci növbədə təfəkkür məşqlərini sürətləndirməli, dilimizin lüğət tərkibini, söz ehtiyatını dərin-dən mənimsəməyə səy göstərməli, mühakimənin yığcam, konkret və qısa ifadəsində dilimizin məntiqi və qrammatik konstruksiyalarına, sözlərin və frazeoloji vahidlərin lüğəvi və semantik mənalılarına yaradıcı yanaşmağı bacarmalıdır.

d) **Nitqin məntiqliyi**, hər şeydən əvvəl, nitqin ifadə etdiyi fikir yükünə münasibətində üzə çıxır. Elm, təhsil, kənd təsərrüfatı, sənaye, səhiyyə və s. həyatı əhəmiyyətli, milli dəyərli fəaliyyət sahələrinin tələblərinə xidmət edən jurnalist üçün öz nitqində məntiqi prinsiplərə əməl etmək, xüsusilə vacibdir. Nitq axınında eklektizm, fikir toqquşmaları, irrealıq, mühakimə paradoksalılığı, məntiqi dissonanslar teleauditoriyayı, adətən çəşdırir. Nitqin məntiqi kasadlığı və məntiqi saxtılığı, nəticə etibarilə, jurnalistin savadı, erudisiyası, peşə hazırlığı və nəhayət, nitq mədəniyyəti barədə tamaşaçı-dinləyici təsəvvürlərinə ciddi xələl gətirir.

Televiziya jurnalisti verilişlərini nitqin əsasən iki növündə qurur: monoloji nitq və ideoloji nitq. Monoloji nitq adətən, hər hansı bir mövzu, problem, əhvalat, hadisə haqqında bir nəfərin (burada jurnalistin) ardıcıl, sistemli və rabitəli nitqi kimi təzahür edir. Televiziya verilişlərinin məlumatvermə, nəqləmə və təsviri xarakterli verilişləri, adətən monoloji nitq əsasında qurulur. Monoloji nitq, hər şeydən əvvəl, özünün fikir dolğunluğu və forma sadəliyi ilə diqqəti cəlb etməlidir. Monoloji nitqin müqəddiməsində ibarəbazlığa, təmtəraqlı, dəbdəbəli və potetik ifadələrə yol vermək olmaz.

Belə hal tamaşaçı-dinləyicinin diqqətinin yayınmasına, mövzu və problem barədə təsəvvür çəşşinliyinə gətirib çıxarır. Telejurnalistikada monoloji nitq fəal olduğu qədər də mütəşəkkil nitq növüdür. Onun səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri də budur ki, dialoji nitqdən fərqli olaraq burada situativ məqam passivdir, yəni mövzuya, verilişə nitq baxımından qabaqcadan hazırlaşmaq, məsələn, plan qurmaq, təhkiyənin xronologiyasını, dinamikasını, giriş və yekun mərhələlərini qabaqcadan götür-qoy etmək fürsəti vardır. Monoloji nitq televiziya jurnalistindən zəngin söz ehtiyatı tələb edir. Çünki verilişin məqsədinə və ruhuna uyğun olaraq, sözün leksik-semantik, morfoloji və sintaktik funksionları da fəal şəkildə dəyişir. Digər tərəfdən, ekran önündə tamaşaçı-dinləyici ilə baş-baş qalan, özünün monoloji nitqi ilə kütlənin mühakiməsinə çəkilən jurnalist sözlə lazımcına rəftar edə bilməyəndə təhkiyənin — çıxışın ən mühüm elementi olan reqlamentə də əməl edə bilmir. Beləliklə, vaxt nitqin üzərində arzu edilməz bir hakimə çevrilmiş olur.

Monoloji nitq nitq texnikası — tembr, temp, ton, fasilə, intonasıya, ritm və s. baxımından da jurnalistin ciddi nəzarətində olmalıdır. Bu gün televiziya verilişlərində tez-tez müşahidə olunan “dəyirmi stol”lar, diskussiya xarakterli müsəmirələr, intervyu və müsəhibələr, sual-cavablar dialoji nitqin televerilişlərdə fəallıq kəsb etdiyini kifayət qədər yaxşı nümayiş etdirir. Lakin burası da sirt deyildir ki, verilişin məqsədinə və ruhuna müvafiq həmsöhəbət tapmaq nə qədər çətindir, onunla canlı, səmimi ünsiyyət yaratmaq, dialoqa girmək də bir o qədər çətindir. Məsələn, bu cəhəti jurnalistdən xüsusi hazırlıq və peşə ustalığı tələb edir. Dialoqun əsas forması sual-cavabdır. Deməli, burada elliptik cümlələrə, yarımçıq və bitməmiş sintaktik fiqurlara daha çox yer verilməlidir.

Dialoji nitqin televiziya verilişlərində geniş yayılmış digər formaları da vardır ki, bu sırada müsəhibə dialoqu və müzakirə

dialoqunu ayrıca qeyd etmək lazım gəlir.

Televiziya verilişlərində müzakirə dialoqu bir qayda olaraq, problem mövzularının, rəy müxtəlifliyinə məruz qalan məsələlərin şərhinə və izahına xidmət edir. Məsələn, müəllimlərin məddi təminatı, təhsil sistemindəki yeniliklər, özəl təhsil ocaqları ilə bağlı verilişlər, adətən müzakirə dialoqu əsasında qurulur. Müzakirə dialoqunda disput əhval-ruhiyyəsi, diskussiya ovqatı üstünlük təşkil edir; müxtəlif fikirlər çarpazlaşır, haçalanır, üst-üstə düşür, qarşı-qarşıya durur və s. Deməli, dialoji nitqdə hardasa emosional yük daha ağır olur, emosiyalar və ehtiraslar toqquşması baş verir. Bu səbəbdən də müzakirə dialoqu, yeri gələndə həttə mübahisəyə çevrilir. Dialoji nitqin texnikasını, onun üslubi imkanlarını mükəmməl bilən jurnalist, təbii ki, bu məqamda müzakirənin gedişini daima nəzarət altında saxlamağı bacardığı kimi, onu məqsədəmüvafiq şəkildə istiqamətləndirməyi də bacarır.

Bir çox jurnalistlərimiz dilimizin orfoqrafiyası ilə orfoepiyası arasında nonna fərqlərini, funksional müxtəlifliyi bilmədikləridən, adətən şifahi nitqdə, daha doğrusu tələffüzdə tez-tez kobud səhvlərə yol verirlər. Doğrudur, müasir dilimizin orfoqrafiyası danışıq dili əsasında qurulduğundan bir sıra orfoqrafiya qaydaları eynilə orfoepiya üçün də qəbul edilə bilər. Lakin bununla belə, şifahi nitqin və ədəbi tələffüzün canlı dil praktikasında özünəməxsus səciyyəvi cizgiləri vardır ki, bu onu orfoqrafiyadan prinsiplial şəkildə fərqləndirir. Televiziya verilişlərində bu fərqlər mütləq nəzərə alınmalı və gözlənilməlidir. Əks halda, qeyd-şərtsiz orfoqrafik qaydaların əsiri olan “kitab tələffüzü” və ya “hərbi tələffüz” deyilən qüsurlu bir hal müşahidə olunur.

Televiziya jurnalisti yadda saxlamalıdır ki, ədəbi tələffüzün əsas prinsipi tələffüzdə ağırlıq törədən, kobud səslənən, dilin ahəngini pozan cəhətlərdən qaçmaq, asanlıqla, sürətlə tələffüz edilən və zərif, incə, gözəl səslənən cəhətləri saxlamaqdan iba-

rət olmalıdır. Məlumdur ki, orfoqrafiyada morfoloji prinsipin tələblərinə müvafiq olaraq felin şərt və arzu formaları keçmiş zamanda iki variantlı şəkilçilərlə (-sa, -sə; -a, -ə) verilir: *oxusa idi, düşünsə idi; yazsa idi, bilə idi* və s. Halbuki bu orfoqrafik qayda dilimizin orfoepiyasında, ədəbi tələffüzdə mütləq dəyişikliyə uğrayır və uğramalıdır. Əvvəla ona görə ki, ümumiyyətlə, ədəbi danışıq dilində felin şərt və arzu formasının hekayəsi, adətən bir variantlı şəkilçi ilə -ay, -ey -lə ifadə olunur. Digər tərəfdən şifahi nitqdə *oxusaydı, bileydi* formaları çox asanlıqla tələffüz edilib danışığa rahatlıq və sərbəstlik gətirir.

Unutmaq olmaz ki, orfoqrafiya ilə müqayisədə orfoepiyamız ümumxalq danışıqının əlamət və xüsusiyyətlərinə daha həssasdır. Səciyyəvi bir misal: orfoqrafiyamız, yenə də morfoloji prinsipə əsaslanaraq, assimilyasiya hadisəsinə yol vermir. Məsələn, orfoqrafiya tələb edir ki, məhz *oxuyanlar, atlar* kimi yazılsın. Halbuki ədəbi tələffüz bu prinsipə əməl etmir, o, şifahi nitqin rahatlığı, zərifliyi və sərbəstliyi naminə *oxuyannar, atdar* formasını məqbul və mümkün hesab edir.

Televiziya jurnalisti öz şifahi nitqini ilk növbədə dilimizin təbiətini əks etdirən səs və heca sistemi əsasında qurmalıdır. Təəssüflə qeyd edək ki, səslərin, fonemlərin, sintaqm və cümlələrin deyilişi, alınma sözlərin tələffüzünə, dogma dilimizin tələffüzünü asanlaşdıran forma və vasitələrinə, üsul və yollarına bələd olmaq televiziya verilişlərində vahid orfoepik tələb kimi heç də həmişə gözlənilmir.

a) Tələffüzün dialekt variantına üstünlük verilir: məsələn, *əv-vəl* əvəzinə *əvvəla*, *belə* əvəzinə *belənçik*, *elə* əvəzinə *eylə*, *bül-leten* əvəzinə *büllüteyn* və s.

b) Şifahi nitqin mühüm elementi olan vurğu yerində işlənmir: məsələn, *başqa'* əvəzinə *bə'sqa*, *bütü'n* əvəzinə *bü'tün*, *qayta'* əvəzinə *qa'ytar* və s.

c) Alınma sözlərin tələffüzündə təqlidçilik yolu tutulur. Məsələn, dilimizdə tərkibində başqa dilin incə fonemi (-l səsi) işlənən elə sözlər vardır ki, onlar ədəbi tələffüz normalarına əsasən işlənməlidir. Yəni bizim tələffüzdə -l fonemini səslənməyə görə fərqləndirməyə ehtiyac yoxdur. O, hər dəfə eyni məxrəcdə özünü əks etdirir. Halbuki, ekran önündə bəzən *Alen Delon* əvəzinə *Alen Dolon*, *bulvar* əvəzinə *bulvar*, *rol* əvəzinə *rols* kimi qüsurlu tələffüzə rast gəlirik.

Televiziya verilişlərinin aparıcı jurnalistləri öz nitqlərinin aydınlığı, saflığı və gözəlliyi qayğısına qalarkən dilimizin fonetik sisteminin mühüm ünsürü olan vurğunu da əsla yaddan çıxarmamalıdır. Çünki müşahidələr və təcrübə ədəbi tələffüz anlayışının vurğu ilə çox sıx bağlı olduğunu göstərir. Və əslində jurnalist nitqində tez-tez müşahidə olunan tələffüz qüsurları çox zaman vurğunun işlənmə məqamının düzgün müəyyənəndirilməsi zəminində baş verir. Teleproqramların aparıcılarının nitqində müxtəlif əcnəbi terminlərin tələffüzündə yol verilən qüsurların bir mühüm mənbəyi də burada axtarılmalıdır.

Diksiyanın nitqdə əsas göstəricisi orfoepiya ilə intonasiyanın qovuşması və vəhdət təşkil etməsidir. Diksiyanın tələblərinə görə jurnalist ekran qarşısında çıxış edərkən öskürməyə, asqırmağa, burnunu çəkməyə və s. xoşagəlməz hallara yol verməməlidir. Xüsusilə teleaparaturanın kənar səslər həssaslığını nəzərə alsaq, bunun diksiyaya necə mənfi təsir göstərdiyini bir daha təsəvvür etmək olar. Jurnalist diksiyası, ilk növbədə özünün səfərbəredici və cəlbedici keyfiyyətləri ilə güclü olmalıdır. Vaxtilə məşhur rejissor K.S.Stanislavski yazırdı: "...şer özü də musiqidir, mahnıdır. Danışqıda da, şerdə də səs məlahətli olmalıdır, skripka kimi səslənməlidir, taxtaya dəyən noxud kimi taqqıldamamalıdır".

Yəqin hər bir jurnalisti belə bir sual həmişə düşündürür: ne-

cə edəsən ki, səs nitq axını zamanı qırılmasın, bütün sözlər və cümlələr mirvari kimi ardıcılıqla düzülün, heca fasilələri baş verməsin və nəhayət, tələffüz zədələnməsin və s. Bu suallara yalnız bir doğru cavab vardır. Jurnalist bir an belə öz nitqinə və nitq aparatına diqqəti zəiflətməməlidir. Müşahidə əziyyətlərinə qatlaşmağı bacarmalı, öyrənməyi özünə ar bilməməlidir.

Jurnalist diksiyasından danışarkən ekspressivlik, ifadəlilik də diqqətdə saxlanılmalıdır. Nitqin ifadəliliyi nitq texnikası ilə sıx bağlı olan bir məsələdir. Teleekrandan xalqa müraciət edən jurnalistin səsi, hər şeydən əvvəl aydın eşidilməlidir. Bunun üçün onun nitqi cingiltili səsə malik olmalıdır. Cingiltiliyi gur səsə qarışdırmaq lazım deyil. Səs orta qüvvəyə də malik ola bilər. Əsas məsələ səsin qüvvə dərəcəsi bərabərliyi bacarıqlı istifadə etməkdir. Jurnalist sözləri aydın şəkildə tələffüz etməklə bərabər, aramla, tələsmədən danışmağı da bacarmalıdır. Sözlərdə ayrı-ayrı səslər, xüsusilə sait səslər yaxşı eşidilməlidir. Boğaz səslərinin tələffüzündə də diqqətli olmaq tələb edilir. Bu istiqamətdə hər hansı bir qüsuraya yol vermək nəticə etibarilə nitq qüsuru kimi üzə çıxır. Məsələn, televiziyanın bir çox verilişlərində aparıcılar tərəfindən *r* səsinin düzgün tələffüz edilmədiyinə, *ş*, *s*, *c* səsinin *ç* məxrəcində tələffüz olunmasına tez-tez rast gəlirik. Burada belə bir cəhəti də xatırlatmaq lazımdır ki, nitq texnikası bizim jurnalistika fakültələrində hələ də ardıcıl və sistemli şəkildə tədris olunmur. O, adətən aktyor sənəti ilə bağlı bir məsələ kimi başa düşülür. Halbuki müasir informasiya əsri, televiziyanın imkanlarının genişlənməsi hər gün kütlələrin görüşünə gələn telejurnalist qarşısında nitq texnikasını bir sənət kimi dərinləndirməni tələb etməyi, bir az da konkret desək, aktyor peşəsindən də müəyyən cəhətləri əxz etməyi vacib şərt kimi qarşıya qoyur.

Jurnalistin nitqində səsin tembrinə də müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Tembr səsin rənglərini və xarakterini müəyyənəndirir.

ən əsas keyfiyyətlərdəndir. Əslində bizim nitqimizin zahiri fərqliyində, formaca özünəməxsusluğunda səs temberinin də böyük rolu vardır.

Televiziya dili fonunda və materialında nitq mədəniyyəti məsələlərinin öyrənilməsinə bu gün aktual edən başlıca cəhət budur ki, o, bütövlükdə milli-ictimai ünsiyyət prosesinin mədəni əlamət və səviyyəsini müəyyənləşdirməyə xidmət edir. Milli intellektual və mənəvi səviyyə, milli elmi-texniki hazırlıq, bəşəri-dünyəvi dəyərlərə milli təmas birinci növbədə onun nail olduğu, yiyələndiyi nitq mədəniyyətində ifadə olunur. Bu mənada televiziya dili gələcək tədqiqatlar üçün də, həqiqətən, dolğun və səciyyəvi bir araşdırma mənbəyidir.

Deyilənlərdən bu qənaətə gəlmək olar ki, XX əsrin “vizual fenomen”i olan televiziya öz ekranında ictimai-siyasi və sosial-mədəni həyatımızın bütün sahələrini tam dəqiqliyi ilə işıqlandırmaq qüdrətinə malikdir. Nəinki göstərmək, hətta ona müdaxilə edib təsir göstərmək gücü də müasir televiziyanın üstünlüklərindən sayılır. Məhz bu cəhətinə görə indi televiziya kütləvi informasiya vasitələri sistemində özünün üstünlüyünü qoruyub saxlayır və getdikcə bu üstünlüyü ən müasir texnologiyalar hesabına daha da genişləndirir. Bu mənada müstəqil Azərbaycanımızın gərgin və sevincli həyatının güzgüsü olan Azərbaycan milli televiziyası da respublikamızın kütləvi informasiya vasitələri sistemində xüsusi yer tutaraq dövlətçiliyimizin etibarlı tribunasına çevrilmişdir. Mövcud olduğu illər ərzində zəngin sənət və yaradıcılıq ənənələri formalaşdıran televiziya ədəbi dilimizin, nitq mədəniyyətimizin də inkişafında misilsiz rol oynamışdır. Televiziyanın haqqında danışdığımız funksional üslublarının zənginliyi və ekranın ədəbi dil normalarını qoruyub saxlaması onu sübut edir ki, efirimiz hə-

min missiyamı bu gün də şərəflə davam etdirir. Təəssüf ki, indiyədək alimlərimiz, ilk növbədə isə sənətşünaslarımız və dilçilərimiz televiziyanın bu sahədəki fəaliyyətini lazımınca tədqiq edib öyrənməmişlər.

Əlbəttə, televiziya işi çoxcəhətli bir sistem olduğu üçün biz bu kitabda problemləri (o cümlədən ədəbi dil və televiziya mövzusunun) yalnız bir qismini əhatə etməyə çalışdıq.

NƏTİCƏ

Bu gün radio və televiziyanı müxtəlif sosial qruplar üçün, insanlar üçün ağıllı, həssas, nikbin, etibarlı məsləhətçi hesab edənlər qətiyyənlərdir. Bu şifahi nitq tribunallarının səmimi, xeyirxah, doğru, tələbkar sözlərinə, məsləhətlərinə kim qulaq asmayıb? Televiziya və radiodan biz rəsmi qərar və çağırışları, müdrik göstərişləri, dəyərli tövsiyələri eşidirik. Televiziya və radiodan biz sadəcə peşə adamlarının, elm, mədəniyyət, sənət xadimlərinin səmimi söhbətlərini seyr edib, dinləyirik. Televiziya və radiodan biz insan qəlbinin tərcümanı olan müxtəlif janrlı, zövq oxşayan musiqi nömrələrini eşidirik. Həyat, yaşayış, fəaliyyət və gələcək üçün vacib olan ayrı-ayrı bədii, elmi-kütləvi, publisist səciyyəli söhbətləri, mətləbləri dinləyirik. Şübhəsiz ki, rəsmi, bədii, elmi, publisist mahiyyətli informasiyanın çatdırılması ən zəngin, ən mədəni, yüksək dərəcədə inkişaf etmiş ecazkar ifadə imkanları və təsir qüvvəsi, bədii, elmi-fəlsəfi kamilliyi ilə seçilən Azərbaycan ədəbi dilindən bacarıqla istifadə etməklə hesabına əldə oluna bilər.

Hazırda televiziya və radio verilişlərində Azərbaycan ədəbi dilinin yazılı və şifahi qollarının fəaliyyət göstərməsi, müxtəlif janrlı, müxtəlif üslublu proqramlarda uğurlu tətbiqi milli ədəbi dilimizin inkişaf səviyyəsini xeyli artırır. Doğrudur, mətbuat orqanları, nəşriyyatlar, elm və tədris müəssisələri, yaradıcılıq itifaqları, bütövlükdə ziyalıların birgə fəaliyyəti ədəbi dili yaşadır, inkişaf etdirir, kamilləşdirir. Amma bu məsələdə televiziya və radionun rolu daha önəmlidir.

Müasir vəziyyətdə Azərbaycan xalqı iqtisadiyyat, mədəniyyət, siyasət, elm və başqa sahələrdə inamla irəli getməkdədir. Belə bir şəraitdə Azərbaycan ədəbi dilinin də çiçəklənmə və zənginləşmə mərhələsi keçirməsi təbii, xüsusən şifahi ədəbi dilin son zamanlar istifadə dairəsi, işlənmə tezliyi daha böyük vəsət almışdır.

Şifahi nitq formalarından olan şifahi kütləvi informasiya vasitələrini — televiziya və radio verilişlərini ayrı-ayrılıqda araşdırmaq, səciyyəvi dil və üslub xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək Azərbaycan ədəbi dilinin öyrənilməsi üçün nəzərə çarpacaq fayda verə bilər. Məhz buna görə, mən heç olmasa televiziya və radio dilinin ən ümumi problemlərinə toxunmağı qərara aldım.

Bu gün kütləvi kommunikasiya vasitələri sistemində mühüm yer tutan televiziya əsrin möcüzəsi olduğunu təkcə elmi-texniki sahədə deyil, cəmiyyət həyatında misilsiz rol oynaması ilə də sübut etməkdədir. Bu gün televiziya 20-30 il əvvəlki kimi seyrçi və statistik mövqeyə tutmur. Artıq o, qüdrətli kütləvi informasiya vasitəsi kimi formalaşdığını nümayiş etdirərək bu gün dünyada baş verən önəmli hadisələrin, nəinki fəal iştirakçısı və iştirakçısı olmuş, həm də bu hadisələrin inkişafına müəyyən mənada güclü təsir göstərən amillərdən birinə çevrilmişdir.

Son illərdə Azərbaycan televiziyası respublikanın kütləvi informasiya vasitələri sistemində öz rolunu xeyli artırmışdır. İndi müstəqil Azərbaycanın siyasi gerçəklikləri, sosial-iqtisadi və özünüidarəetmə problemləri, milli mədəniyyətimizdə gedən proseslər, adamların dövlətin problemlərinə marağının artması televiziya əsri öz geniş əksini tapmışdır. Eyni zamanda, indi respublika televiziyasında ictimai şüura, siyasi məqamın tələblərinə cavab verən təsirli forma və metodlar aşkara çıxarılmışdır. Bu forma və metodların meydana çıxarılması prosesində televiziyanın geniş vizual imkanları ilə yanaşı dil və nitq amili də çox mühüm rol oynayır. Ona görə də bu gün

həm Qərbdə, həm də keçmiş sovet məkanında televiziya ilə bağlı tədqiqatlarda fəlsəfə, sosiologiya, semiotika, estetikə və sosial psixologiya problemləri ilə yanaşı linqvistik amillərə də geniş diqqət yetirilir. Məhz həmin səbəbdən bu kitab bir tərəfdən televiziya verilişlərinin ümumi mənzərəsini canlandırmaq, televiziya dilinin özünəməxsusluğunu araşdırmaq məqsədi güdürsə, digər tərəfdən o, şifahi ədəbi dilimizin televiziya qolu barədə müəyyən təsəvvür yaratmağa xidmət edir. Çünki elmi ədəbiyyatlarda da qeyd olunduğu kimi, televiziya verilişlərinin dili canlı dildir və o, müasir Azərbaycan ədəbi dilinin bir sıra üslublarını özündə əks etdirir.

Başqa informasiya vasitələrinin dilindən fərqli olaraq, televiziya dili nitqin elə bir kütləvi kommunikativ növü kimi meydana çıxır ki, onun konstruktiv prinsipi üçtərəfli münasibətlərlə müəyyənləşir: göstərmə, səslənmə və danışma. Televiziya dilinin gücü, təsiri həm onun kütləviliyində, həm də bu üçtərəfli münasibətin daxili vəhdətindədir. Biz kitabda məhz bu spesifikliyin araşdırılması üçün televiziya verilişlərinin dili kimi konkret olaraq onun mühüm bir qolunu - elm və təhsil verilişlərinin dilini tədqiqat obyektinə kimi seçmişik. Dilin emosional xətlər üzrə çeşidlənməsini və şəxslənməsini şifahi dilin qrammatik quruluşunda və orfoepik normalarında gedən təkamül prosesi fonunda araşdırmağa çalışmışıq. Bizim qənaətimizə görə televiziya dili audiovizual dildir. O, bir tərəfdən təsvirin görmə ilə təmin olunan informativ, psixoloji-emosional effektivinə əsaslanırsa, digər tərəfdən ikinci siqnal sisteminə - ünvanlandığı auditoriyanın dilinə arxalanır.

Müxtəlif məzmunlu və müxtəlif formalı verilişlərin dilində üslub məsələləri maraqlı doğurduğuna görə biz elm və təhsil verilişlərinin dilində özünü göstərən ədəbi danışmaq üslubu, bədii üslub, publisistik üslub və elmi üslub haqqında danışaraq konkret materiallar əsasında onların səciyyəsinə müəyyənləşdirmişik.

Bu gün adamların ideya-siyasi, bədii və estetik tərbiyəsinin mühüm vasitəsi, kütləvi təbliğatın daha təsirli silahı olan radionun da maraqlı dil və üslub sistemi vardır. Bunu hər bir əməkdaş bilməli, ona əməl etməlidir. Dil özəlliklərinə riayət etmək müəlliflərin, redaktorların, diktorların, ümumiyyətlə, efiqlə bağlı olan hər bir kəsin vəzifə borcudur.

İnsan hər gün radionu dinləyir (heç olmasa son xəbərləri), saatlarla televizorun qarşısında oturur. Bunu nəzərə alaraq teleradio verilişlərinin əhəmiyyətini azaltmaq, onların radio dinləyiciləri və televiziya tamaşaçılarının nitq normalarının formalaşmasına təsirini qiymətləndirməmək olarmı?

Təsədüfi deyil ki, əvvəllər hər hansı bir ifadənin düzgünlüyünü sübut etmək istədikdə: "Səhnədə belə deyirdilər" deyilirdisə, indi "Radioda, televiziya da belə deyirlər" sözlərini eşitmək olur.

"Radio məhsulu" hər gün, hər dəqiqə heç bir kitabın rəqabət apara bilməyəcəyi nəhəng tirajlarla yayılır. Radionun başlıca təyinatı daim, fasiləsiz, dəqiq və aydın şəkildə adamları dünyada baş verən hadisələr barədə xəbərdar etmək, onlara bu gün, bir saat əvvəl, hətta indi, həmin dəqiqə baş verənlər haqqında danışmaqdır.

Belə bir şəraitdə sözlə, dil materialları ilə işləmək, xüsusilə çətinlikdir, çünki maksimum qısa müddətdə lazımı sözləri tapmaq, onlardan düzgün və mənalı ifadələr qurmaq, eləcə də bütün bunların maraqlı, inandırıcı, canlı səslənməsinə çalışmaq lazımdır.

Buna baxmayaraq, radio dilində bəzi nöqsanlar özünü göstərir. Həmin nöqsanlardan biri bizim nitqimizin, heç olmasa onun janrlarının (rəsmiyyətçilik, quruluq, ştamplama) ümumi bəlasıdır, digərləri isə səslənən nitqin özünəməxsus növü kimi radio verilişi üçün spesifikdir. Bir çox radio verilişlərində maraqsız, mənasız, rəsmi hazırlanmış materiallara yer verilməsi ilə başmaq olmaz. Veriliş çoxmilonlu auditoriyaya ünvanlanıbsa, canlı fikrin itib-ətdə olduğu quruluq və

sözcütlük yolverilməzdir. Radionun yaradıcı işçiləri dil və üslubu da im yaxşılaşdırmaqla, radio verilişlərini daha maraqlı, əlvan, asan başa düşülən şəkildə hazırlamağa borcludurlar.

Radio dili kütləvi kommunikasiya dili olduğu üçün, xüsusilə mühüm əhəmiyyətə malikdir. Kütləvi kommunikasiyanın cəmiyyətə göstərdiyi təsir gücü hamıya yaxşı məlumdur. Buna görə də həmin kommunikasiyanın ifadə edildiyi nitq formaları həm siyasətçilərdə, həm sosioloqlarda, həm də psixoloqlarda xüsusi maraq doğurur. Təbii ki, onlar dilçilərin də diqqətini cəlb edir. Buna baxmayaraq, radionun dil və üslubuna həsr olunan xüsusi tədqiqat çox azdır. Halbuki, həmin səpkidə əsərlər təbliği publisistika cizgiləri ilə lirik reportaj üslubunun, oçerk dinamikası və işgüzarlığı ilə bədii nəsr axıcılığının birləşdiyi çoxplanlı və mürəkkəb nitq janrının linqvistik səciyyəsinə açə bilərdi.

Aydındır ki, radio dili ayrıca müstəqil sistem deyil. O, sifahi nitq sisteminin tərkib hissəsidir. Məhz kütləvi kommunikasiya vasitəsi kimi radio qarşısında duran vəzifələrin mürəkkəbliyinə və əlvanlığına görə müxtəlif verilişlərin forma və dil fərqləri də böyükdür. Lakin onların hamısı bizim “radionun spesifikasiyası” adlandırdığımız kifayət qədər qeyri-müəyyən tərmində cəmləşib.

Verilişin necəliyindən (məzmununa, quruluşuna, yönümünə və s. görə) asılı olaraq, təkcə radio ilə səslənməsi onu “kütləvi kommunikasiya”nın digər növlərindən fərqləndirən dil xüsusiyyətlərini şərtləndirir. Həmin xüsusiyyətlər, məsələn, radioverilişi mətnində çətin tələffüz edilən səs birləşmələrinin arzuolunmazlığında, həddindən artıq uzun cümlələrin intonasiyaca tələffüzü çətinləşdirməsindədir. Radio verilişində deyilən cümlə qəzet xəbərində və ya oçerkində olduğundan daha artıq səlisiyyə malik olmalıdır. Çünki efrədə səslənən sözü təkrar etmək, ilk dəfə dəqiq başa düşülməyən yerlərə aydınlıq gətirmək üçün “yenidən oxumaq” mümkün deyil.

Həm sözlərin seçilməsinə, həm onların birləşdirilməsinə, həm də sözlərdən ən sadə “söz bloklar” və bütöv cümlələr qurulmasına xüsusi tələbkərlilik də buradan irəli gəlir. Məsələn, diktör və aparıcıların tələffüzü üzərində müşahidələr göstərir ki, onlar quruluşuna görə mürəkkəb cümlələr, yaxud səslənməsinə görə bir-birinə yaxın, oxşar qonşu sözləri oxuduqda bəzən səhv edir, çasırılar. Əlbəttə, diktör və ya aparıcının təcrübəsinə arxayın olub ona qüsurlu mətnləri təqdim etmək olmaz. Bu gün televiziya kamerası qarşısında, radio mikrofonu önündə çıxış edən hər kəs danışdığı studiya şəraitindən asılı olmayaraq öz nitqinin, danışığının səviyyəsinin qayğısına qalmalıdır. Bu nitq Azərbaycan ədəbi dilinin normalarına, xüsusən səli nitqin normativliyinin əsas göstəricisi olan orfoepiya qaydalarına uyğun olmalıdır. Yüksək səviyyəli, savadlı nitq populyar verilişin əsas göstəricilərindədir. Biz bunu unutmamalı, öz yazımız, nitqimiz, düzgün tələffüzümüzle həm televiziya və radiomuzun, həm də ədəbi dilimizin inkişafına köməklik etməliyik.

İSTİFADƏ OLUNAN ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

A b b a s o v a N. K. Azərbaycan dilində aktual üzvlənmənin bəzi məsələləri. Azərbaycan dilində sintaktik konstruksiyalar. Bakı, 1987.

A b d u l l a y e v A. S. Nitq mədəniyyəti və natiqlik məharəti haqqında. Bakı, 1968.

A b d u l l a y e v Ə. Z., S e y i d o v Y. M., H ə s ə n o v A. Q. Müasir Azərbaycan dili (sintaksis). Bakı, 1985.

A b d u l l a y e v Ə. Z. Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr. Bakı, 1974.

A b d u l l a y e v K. M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı, 1999.

A b d u l l a y e v Ə. Mətni anlama modelləri. Bakı, 1999.

A ğ a y e v a F. M. Azərbaycan danışq dili. Bakı, 1987.

A ğ a y e v a F. M. Şifahi nitqin sintaksisi. Bakı, 1975.

A ğ a y e v a F. M. Azərbaycan dilinin intonasiyası (dərs vəsaiti). Bakı, 1978.

A d i l o v M. Sənətkar və söz. Bakı, 1984; Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Bakı, 1989; Azərbaycan dilinin orfoepiya sözlüyü. Bakı, 1983.

A x u n d o v A. Dil mədəniyyəti. Bakı, 1992.

A x u n d o v A. Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı, 1984.

A x u n d o v A. Televiziya və radionun xalqın nitq mədəniyyətinin inkişafında rolu (dil mədəniyyəti). IV v. Bakı, 1985, səh. 80-86.

B ə y z a d ə Q. M. Mətn dilçiliyi (məqalələr və tezislər). Bakı, 1997.

B u d a q o v a Z. İ. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində sadə cümlə. Bakı, 1963.

B u d a q o v a Z. İ. Cümlənin ifadə məqsədinə və intonasiyaya görə növləri // Müasir Azərbaycan dili, III c. (sintaksis). Bakı, 1986.

"Bulaq" - Bakı, 1994.

V e r d i y e v a Z., A ğ a y e v a F., A d i l o v M. Dilçilik problemləri. I hissə. Bakı, 1982.

V ə l i y e v K. Mürəkkəb sintaksis bütövlər // Müasir Azərbaycan dili (sintaksis). Bakı, 1985.

Q u l i y e v Ə. R. Vahid ədəbi tələffüzə nail olmaq // Dil mədəniyyəti. I b. Bakı, 1972, səh. 57-59.

Q u r b a n o v A. M. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Bakı, 1967.

Q u r b a n o v A. M. Bədii mətnin linqvistik təhlili. Bakı, 1987.

Q u r b a n o v A. M. Azərbaycan nitq mədəniyyəti problemləri // Azərbaycan nitq mədəniyyəti problemləri. Bakı, 1988, səh. 14-17.

D ə m i r ç i z a d ə Ə. M. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 1972.

D ə m i r ç i z a d ə Ə. M. Azərbaycan dili orfoepiyasının əsasları. Bakı, 1969.

Ə f ə n d i z a d ə Ə. R. Azərbaycan ədəbi tələffüzü haqqında // Nitq mədəniyyəti məsələləri. Bakı, 1969, səh. 43-54.

Ə f ə n d i z a d ə Ə. R. Orfoqrafiya və orfoepiya məsələləri. Dil mədəniyyəti. IV b. Bakı, 1985, səh 87-97.

Ə f ə n d i z a d ə Ə. R. Orfoqrafiya və orfoepiya lüğəti. Bakı, 1994.

Ə f ə n d i y e v a T. Ə. Azərbaycan dilinin leksik üslubiyatı. Bakı, 1980.

Ə h m ə d o v N. Səsler içində. Bakı, 1990.

K a z ı m Z i y a. Səhnə dili haqqında. Bakı, 1947.

M ə m m ə d o v İ. Ədəbi tələffüz qaydalarını gözəyək // Dil mədəniyyəti. IV b. Bakı, "Elm", 1985, səh. 111-114.

M ə m m ə d o v İ. O. Azərbaycan dilinin orfoepiya normaları haqqında // Nitq mədəniyyəti məsələləri. Bakı, 1988, səh. 159-171.

M ə m m ə d o v İ. O. Televiziya və radio verilişlərinin dili haqqında // Azərbaycan SSR EA xəbərləri. Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası. 1979, №1, səh. 82-89.

M ə m m ə d o v İ. O. Ekran, efir və dilimiz. Bakı, 1989.

M ə m m ə d o v Ə. Səhnə dili (nam. diss.). Bakı, 1981.

M ə m m ə d o v Ə. Səhnə dilində nitq çalarları və intonasiya //

Azərbayc. SSR EA xəbərləri. Ədəbiyyat. Dil və incəsənət seriyası. 1987, №2, səh. 84-87.

Məmmədov M. Dil dramaturqdan, danışq aktyardan // Dil mədəniyyəti. IV b. Bakı, 1985.

Məmmədov N., Axundov A. Dilçiliyə giriş. Bakı, 1980.

Məhərrəmov Q. Radiopyes: spesifik və sənətkarlıq // ADU-nun Elmi əsərləri. Jurnalistika ser. №2, 1979, səh. 31-36.

Məhərrəmov Q. Şifahi nitqin gözəlliyinə diqqət verək // Dil mədəniyyəti. IV b. Bakı, "Elm", 1985, səh. 131-134.

Məhərrəmov Q. Radiodramaturgiya dili. Bakı, 1990.

Məhərrəmov Q. Dilimizin zənginləşməsində televiziya və radionun rolu // Nitq mədəniyyəti məsələləri. Bakı, "Elm", 1988, səh. 220-225.

Məhərrəmov Q. Televiziya nitqi və ədəbi tələffüz. Bakı, 1999.

Muradov B. H. Şifahi nitq və intonasiya // Azərbaycan nitq mədəniyyəti problemləri. Bakı, 1988, səh. 151-153.

Rüstəmov T. Danışq və göstərir. Bakı, 1987.

Sadıqov B. P. Bədi sözün qüdrəti. Bakı, 1977.

Seyidov Y. M. Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri. Bakı, 1966.

Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dilinin zənginləşmə yolları. Bakı, 1987.

Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dilinin sovet dövrü. Bakı, 1989.

Xudiyev N. Yazıçı dili və üslubu. Bakı, 1988.

Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkülü. Bakı, 1991.

Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı, 1995.

Xudiyev N. Heydər Əliyev və Azərbaycan dili. Bakı, 1997.

Hacıyev T. "Molla Nəsrəddin" in dili və üslubu. Bakı, 1983.

Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. I hissə, Bakı, 1976.

Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. II hissə, Bakı, 1985.

Həsənov M. Azərbaycan dili sintaksisinin tədrisində qarşıya çıxan çətinliklər. Bakı, 1987.

Həsənov H. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları. Bakı, 1999.

Cəlilov F. Bağlayıcısız tabeli mürəkkəb cümlələri bağlayan vasitələr (intonasiya) // ADU-nun Elmi əsərləri, 1974, №1.

Cəlilov F. A. Azərbaycan dilinin morfonologiyası. Bakı, 1988.

Cəfərov N. Fonetik normanın milliləşməsi. "Elm və həyat", №3, 1988.

Cəfərov N. Cənubi Azərbaycanda ədəbi dil: normalar, üslublar. Bakı, 1990.

Şirəliyev M. Ş. Azərbaycan dili orfoepiyasının əsasları. Bakı, 1970.

Rus dilində

Аванесов Р. И. Русско-литературное произношение - 6-ое изд. Перераб. и доп. Москва, 1984.

Аванесов Р. И. Вопросы русского сценического произношения. Культура речи на сцене и на экране. Москва, 1986.

Алекперов А. К. Фonetическая система современного азербайджанского языка. Баку, 1971.

Алексеев А. Речевые характеристики в радиопьесе // Радиоскусство. Теория и практика. Москва, 1983, стр. 93-108.

Черемисина Н. В. Русская интонация: поэзия, проза и разговорная речь. Москва, 1982.

Шаргова Г. Слово - его права и обязанности // Телевидение и радиовещание. 1974, №11, стр. 37-39.

Шаргова Г. М. Эхо слова. Записки о звучащей публицистике. Москва, 1986.

Шерель А. А. Рампа у микрофона. Театр и радио: пути взаимного влияния. Москва, 1985.

Шнейдер А. Язык радиопресссы. Говорит СССР, 1931, №2, стр. 3-5.

Шилловский В. Преодоляем письменную речь // Митинг миллионов. 1931, №1, стр. 22-23.

Щербак А. М. Сравнительная фонетика тюркских языков. Ленинград, Наука, 1970, стр. 204.

Артемов В. А. Метод структурно-функционального изучения речевой интонации. Учебное пособие к спец. курсам по

фонетике и психологии речи для студентов и аспирантов педагогических факультетов. Москва, 1974.

Артемов В. А. Культура речи. Москва, 1966.

Ахманова О. О. Словарь лингвистических терминов. Москва, 1966.

Баринов М. Разговор с невидимым собеседником // Сов. радио и телевидение. 1967, №6, стр. 9-11.

Бахтин М. М. Проблема речевых жанров // Эстетика словесного творчества. Москва, 1979, стр. 165-181.

Бернштейн С. И. Язык радио. Москва, 1977.

Богомазов С. М. Радиодраматургия сегодня. Вопросы радиодраматургии. Москва, 1969, стр. 70-76.

Богуславский С. Каким должен быть радиоязык // Говорит СССР. 1931, №5, стр. 10-14.

Былинский К. Слово в эфире // Советская печать, 1955, №2, стр. 18-20.

Бакуров В. З. О языке теле- и радиопередач. Москва, 1960.

Верба Г. Г. Синтаксические средства выражения эмоциональности в испанской разговорной речи. Автореф. канд. филол. наук, Киев, 1984.

Виноградов В. В. О теории художественной речи. Москва, 1971.

Виноградов В. В. О языке художественной литературы. Москва, 1959.

Виноградов В. В. Стилистика. Теория поэтической речи. Москва, 1963, изд. АН СССР, 1963, стр. 255.

Винокур Г. О. Избранные работы по русскому языку. Москва, 1959.

Гаймакова Б. Д. Методика и практика редактирования телевизионных передач. Москва, 1975.

Гальперин Ю. Живое слово. Москва, 1959.

Гей Н. Искусство слова. О художественности литературы. Москва, 1967.

Граудина Л. К., Скворцов Л. И. "Слово в экране" // Культура речи на сцене и на экране. Москва, 1986, стр. 125-131.

Груздева З., Куцкая С. Руководство по технике речи. Москва, 1966.

Дмитриева И. А. Изображение и слово. Москва, 1962.

Зарва М. Произношение в радио и телевизионной речи. Москва, 1976.

Зарва М. Слово в эфире. О языке и стиле радиопередач, изд. 2-ое перераб., Москва, 1977.

Зарубежные авторы о радио и телевизионной драматургии. Москва, 1965.

Зверев В. П. Радиодраматургия как разновидность драматической литературы. Дис. ... Канд. филол. наук, Москва, 1981.

Зверев В. П. Современная советская радиопьеса // Млечный путь. Сб. советских радиопьес. Москва, 1979, стр. 5-17.

Кирзнер А. О языке бесед по радио // Работник радио. 1936, №8, стр. 29-32.

Корзинкина И. Б. Работа диктора и актера у микрофона. Уч. пособие по курсу. Сценическая речь. Москва, 1977.

Крысин А. П. О языке радиопередач. Москва, 1967.

Крысин А. П. Звучащее слово // Телевидение и радиовещание. 1971, №9, стр. 35-36.

Культура речи на сцене и на экране. Москва, 1986.

Крючков Н. Слово в фильме. Москва, 1964.

Крючков Т. Б. Язык кино // Язык в развитии социалистическом обществе. Москва, 1983, стр. 176-183.

Левитан Ю. 50 лет у микрофона (сост. В.М.Возчиков). Москва, 1987.

Магеррамов Р. М. Действие у микрофона. Баку, 1998.

Макарова С. Техника речи. Учебное пособие. Москва, 1983.

Медин М. Язык телевизионного сценария // Сов. радио и телевидение. 1961, №1, стр. 24-26.

Микрюков М. П. Слово в радио театре // Советское радио и телевидение, 1963, №6, стр. 10-13.

Неверов С. В. Об одном направлении лингвистической науки. в Японии // Вопросы языкознания. 1963, №6, стр. 136-140.

Николаева Т. М. Фразовая интонация славянских языков. Москва. Наука, 1977

Ордубади М. С. Начинаем перестройку // Говорит СССР. 1935, №22, стр. 41-43.

Петрова А. Н. Сценическая речь. Москва, 1981, стр. 191.
Саппак В. С. Телевидение и мы. Четыре беседы. Москва, искусство, 1963, стр. 182.

Светлана С. В. Телевизионная речь. Москва, изд. МГУ, 1976, стр. 152.

Света зарова Н. Д. К вопросу о функциях интонаций. Звуковой строй языка. Москва, 1979.

Скворцов М. И. Теоритические основы культуры речи. Москва, 1980.

Голстова Н. А. Беседы о дикторском мастерстве. Москва, 1963.

Торсуева И. Г. Теория интонации. Москва, 1974.

Трескова С. И. Язык телевидения // Язык в развитии социалистическом обществе. Москва, 1983, стр. 78-128.

Троицкая Г. Я. Звукозапись и радиовещание // Средства массовой коммуникации и современная художественная культура. Москва, 1983, стр. 112-146.

Хализев В. Речь как предмет изображения // Литературные направления и стихи. Москва, 1976, стр. 104-111.

Başqa dillərdə

İrfan Erdoğan. Dünyanın Çarpık Düzeni. Uluslararası iletişim. İstanbul, 1995.

Unsal Oskay. İletişimin ABS-sı. İstanbul, 1992.

Publik Papers of the Presidents of the United States. N.Y. 1996.

Kenyon G. Memories 1925-1950. Boston, 1960.

Broadcasia and Cable Year book, 1993.

MÜNDƏRİCAT

Giriş	3
Radio dili və ədəbi dil	15
Radio dili haqqında ümumi məlumat	15
Radio dilinin bəzi xüsusiyyətləri	25
Ədəbi-bədii verilişlərdə dil məsələsi	40
Televiziya dili	79
Ekran və dil (nitq) problemi	79
Danışıq dili və şifahi ədəbi dil	93
Televiziya verilişlərinin dili ədəbi dil normaları hədudlarında	99
Televiziya verilişlərinin dilinin üslubi mövqeyi	110
Televiziya verilişlərinin dili və ədəbi danışq üslubu	112
Nəticə	148
İstifadə olunan ədəbiyyat	154

Redaktor: I.Zeynalov
Korrektor: M.Tağıyeva
Kompüter-dizayner: N.Nağıyeva
Yığılmağa verilmiş 14.07.2000.
Çapa imzalanmış: 13.10.2000.

Fiziki çap vərəqi 09.

Serti çap vərəqi 10,12. Qarnituru tayms.
Sifariş № 330. Kağız formatı 60x84 1/16.
Qlymətlı müqavilə ilə.

Kitab, "Nurlan" nəşriyyat-poliqrafiya
müəssisəsində hazır diapozitivlərdən
çap olunmuşdur.

Direktor: N.B.Məmmədli
Tel.: 8-50-311-41-89